

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:1, SAYI:2 VOLUME:1 ISSUE:2

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:1, SAYI:2 VOLUME:1 ISSUE:2

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE

Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH

Dr. Öğr. Üyesi Oktay BERBER

Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN

Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER

Dr. Eralp ERDOĞAN

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 1, Sayı: 2, Temmuz 2019

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 1, Issue: 2, July 2019

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kùltürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kùltür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. No article is returned to the authors.

The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŐMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakùltesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu YerleŐkesi 32260 Isparta

E-posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2667-5366

DERGİ SAHİBİ / OWNER

Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Tevfik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Ar. Gör. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Ar. Gör. Selim KARAGÖZ

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Halil Can AKGÜN

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Dr. Tevfik Orkun DEVELİ

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Ceren AKGÜN

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Burak YABA

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Ar. Gör. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

GTTAD

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

- Prof. Dr. Refik TURAN (Türk Tarih Kurumu Başkanı-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosk./RUSSIA)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)
Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Gaybullah BABAYAR (Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZBEKİSTAN)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)
Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)
Doç. Dr. Alper ALP (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi- Türkistan/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Simonné Piroska PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)
Doç. Dr. Szilard SZÍLAGYÍ (Universty of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)
Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)
Dr. Öğr. Üyesi Cezmi KARASU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Halide DEVRİŞEVA (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)
Dr. Öğr. Üyesi Müslüme Melis ÇELİKTAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)
Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Gábor SZÓLLŐSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)
Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)
Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)
Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)
Dr. Mevlüt AKDERE
Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)
Dr. Zahra ABOLHASSANÍA (University of Tehran-Tehran/IRAN)
Dr. Zelfira ŞÜKÜRCİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ekrem KALAN (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ayşe ÖZKAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Khalida DEVRİSHEVA (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Melike SARIKÇIOĞLU (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mert KOZAN (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Serdal SOYLUER (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Mehmet Evren EKEN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Serkan KEÇECİ (Dokuz Eylül Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)

Editörden...

“Orta Asya, Rusya, Çin, Avrupa, Hindistan, Balkanlar ve Mısır’da cereyan eden Türk tarihi hangi çağ içerisinde okutulacaktır?”

Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU

İstanbul Üniversitesi bünyesinde Umumi Türk Tarihi kürsüsünün Zeki Velidî Togan ile başlayan tarihi bugün pek çok üniversiteye kıymetli araştırmacılar yetiştirmiş olarak yoluna devam etmektedir. 92 yıl önce Zeki Velidî Togan tarafından yakılan bu çerağ nice ilim insanı yetiştirmiştir. Günün zor şartlarında ve bütün imkânsızlıklara rağmen bıkmadan, yorulmadan çalışmalar yapan Umumi Türk Tarihi kürsüsünün birbirinden kıymetli hocalarına bugün çok şey borçlu olduğumuzu ifade etmek isteriz. Kürsümüzün vefa, sadakat, dürüstlük ve mütevazılık gibi temel düsturlarını bize bir kültür olarak bıraktıkları için başta hayatta olmayan merhum hocalarımıza, bu düsturları bizlere kadar ulaştırdıkları için halen hayatta olan ve bizlere her koşulda destek olan hocalarımıza minnet borçluyuz.

Aradan geçen 92 yıla rağmen bugün hala Umumi Türk Tarihi kürsüsünün sınırlarının tartışılması ve bu anlamda bir kurum kültürünün oluşturulmaması ciddi bir sorun olarak bu kürsünün araştırmacılarını yormakta, hatta olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Hâlbuki kürsümüzün kurucu babaları olarak nitelendirebileceğimiz merhum hocalarımız inceleme alanını da oluşturmuş idiler. Kürsüyü farklı alanlara ayırma, hatta bu yolla yok etme gayretinde olanların yine merhum hocamız Kafesoğlu’na kulak vermelerini temenni ederiz:

“Türk tarihinin en büyük hususiyetini coğrafi yaygınlık, hattâ dağınıklık teşkil eder. Başka milletlerin tarihi muayyen ve değişmez bir bölge içinde oluşurken, Türk tarihi aynı asırlar içinde çeşitli iklimlerde gelişmeler göstermiştir. Bundan dolayı tarihte bir Türk yurdu ve bir Türk imparatorluğu değil, fakat aynı zaman içinde Türk yurtları ve Türk imparatorlukları mevcut olmuştur, işte bu müstesna durum Türk tarihinin çağlar arasında araştırılması ve öğretilmesini fevkalâde zorlaştırmaktadır. Türk boyları muhtelif yurtlarında başka başka coğrafi şartlar, türlü iktisadî ve kültürel imkânlar dolayısıyla birbirlerinden farklı gelişmeler kaydetmişlerdir. Bunları çağ taksiminin belirli sınırları içinde ele almak kabil değildir. Buna mukabil, her Türk boyu için belirli mekân içinde bir inkişaf kabûl ederek çağları, onlara, ayrı ayrı tatbik cihetine gitmek, meselâ Orta Asya Türklüğü için başka, Hindistan, Rusya, Balkanlar, Avrupa, İran, Mısır Türkleri için başka başka, Osmanlı İmparatorluğu için de başka çağ sınırları tesbitine çalışmak da doğru olmaz. Bu, her ülkedeki Türk boyunu ayrı millet saymak mânâsına gelir ki, hakikatlere ve ilme aykırıdır. Çünkü çeşitli ülkelerde görülen Türkler aynı milletin kollar hâlinde devamından ibarettir.”¹

Özetle bir kez daha söylemek gerekir ki bugünkü adıyla Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Taşağıl’ın 2017’de Genel Türk Tarihi Çalıştay’ında da ifade ettiği gibi, “zaman derinliğinde ve mekân genişliğinde Türklerin yaşadığı her yer ve her dönemi” inceler. Nitekim kurulduğu günden itibaren Türk tarihinin araştırılması işini sistematik bir hale dönüştürmeye çalışan Togan, Kafesoğlu, Sümer, Ögel gibi hocalarımız yaptıkları çalışmalarda Türk tarihinin bütünselliğine işaret ettiler. Bugün Türk tarihi ve kültürünün Avrupa merkezci bir tarih anlatısıyla oluşturulmuş çağlar sistemi içerisine alınması ve bu şekilde incelenmesi kabil-i mümkün olmaktan uzaktır. Çağlar sistemi içerisine yerleştirilmek suretiyle yapılacak çalışmalar Türk tarihini sığlaştıracak ve değersizleştirecektir. Ayrıca bu bakışın uygulanması başta Umumi Türk Tarihi kürsüsünün kurucusu A. Zeki Velidî Togan’ı ve beraberinde emeği geçen alanın ekol sayılan hocalarını anlamamak manasına gelmektedir. Biz de

¹ Abdülkadir Donuk, *Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 36-37.

kürsümüzün kurucusu ve sistematüğini yerleştiren merhum hocalarımızın bakışı istikametinde harekete geçmiş ve 2019 yılı başında ilk sayımızla yayın hayatına başlamış idik.

Türk tarihinin kadim çağlarının araştırılması ve bunun sistemleştirilmesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nın temel çalışma alanlarından biridir. Bu doğrultuda kadim Türk tarihinin kaynakları arasında yer alan kaya resimlerinin incelenmesi oldukça mühim bir konudur. Halil Can Akgün'ün makalesinde Türklerin destani motifleri sosyal hayat ekseninde değerlendirilmekte ve kaya resimlerinin bu manada önemine dikkat çekilmektedir.

Türk tarihi araştırmalarının mekâna göre tasnifi de bize göre pek mümkün görünmemektedir. Zira bilinen en eski zaman diliminden beri Türk tarihinde göç olgusu söz konusudur. Bu bağlamda merhum Faruk Sümer hocamızı ve onun Oğuzlar isimli abidevi eserini hatırlatmakta fayda vardır. Eğer Türk tarihi çağlara bölünmüş olsa idi merhum hocamız eserini nasıl kaleme alabilirdi? Benzer şekilde mekân üzerinden bir tasnif söz konusu olduğunda bu abidevi eser yine ortaya çıkamazdı. Nitekim Oğuzlar olarak bilinen ve Türk tarihinin en mühim unsurlarından birini oluşturan boylar zümresinin tarihi seyrini belirli bir coğrafya içerisinde incelemek mümkün gözükmemektedir. Örneğin meseleyi Avrasya olarak ele aldığımızda Anadolu'yu, Orta Doğu coğrafyasını, hatta Balkanları dışarıda bırakmış olursunuz. Dergimizin bu sayısındaki Dr. Öğr. Üyesi Kayrat Belek'in makalesi de aslında Oğuzların bu tarihi ve taşıyıcı rolüne atıfta bulunmaktadır.

Türk tarihinin daha doğru araştırılması yardımcı bilim alanları ile ortak çalışmaları gerektirmektedir. Bu bilim alanlarından biri olan nümizmatik yardımıyla Türk tarihinin mühim noktalarından Semerkand bölgesinde bulunan bazı sikke ve mühürler üzerine ciddi tespitler yapılmaktadır. Konu üzerine çalışmalar yapan Doç. Dr. Gaybullah Babayar, görsellerini de sunduğu kağan ve hatun yazılı sikke ve mühürleri yorumlayarak Kök Türk çağına ışık tutmaya çalıştı.

Umumi Türk tarihi kürsüsünün kurucusu Zeki Velidî Togan'dan itibaren Çingiz Han, kurduğu Türk-Moğol Devleti ve ardılları konuları anabilim dalımızın çalışma alanı içerisinde mühim ve belirleyici bir yer teşkil etmiştir. Bu konu üzerine düşünen ve yazan Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Çingiz Han'ın doğumundan itibaren süreci değerlendirerek Mançurya'dan Orta Avrupa'ya kadar çok büyük bir yapı meydana getiren Türk-Moğol Devleti'nde idari taksimat meselesi üzerinde durdu.

Gömeç'in ifade ettiği bölünme meselesi ile birlikte Türk-Moğol Devleti içerisinde çıkan siyasi yapılardan Çağatay Hanlığı, Türkistan tarihinin sonraki dönemlerini biçimlendirirken İlhanlı Devleti de Anadolu ile birlikte Orta Doğu coğrafyasına şekil verdi. Bu iki siyasi yapı ayakta kaldıkları süre boyunca birbirleri ile ilişki içerisinde de oldular. Genel Türk Tarihi Anabilim Dalının çalışma alanı içerisinde olan bu konu Çağataylı Barak Han ile İlhanlı Abaka Han arasındaki ilişkiler çerçevesinde Samet Durmaz tarafından değerlendirildi.

Genel Türk Tarihi'nin nispeten ihmal edilen çalışma alanlarından biri olan Doğu Avrupa'daki Türk varlığı hususu baştan beri vurguladığımız Türk tarihinin bütünlüğü açısından mühim bir konudur. Bu coğrafyanın devamı mahiyetindeki Orta Avrupa ve Balkanlar ise yüzyıllar boyu çeşitli Türk kavimlerinin yaşam alanı oldu. Türklerin cihanşümul devletlerinden biri olan Osmanlı'nın güçten düşmeye başlaması, Fransız İhtilalinin etkisi gibi farklı nedenlerle batı topraklarından yavaş yavaş çekilmek zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin ardından bu topraklarda yaşayan Türkler de çeşitli problemlerle karşılaşmaya başladılar. Rengin Yavuz da Bulgar milliyetçiliği bağlamında Bulgaristan Türklerinin durumunu değerlendiren bir makale kaleme aldı.

Türklerin devlet geleneklerinin, şehirlerindeki yaşam biçiminin, gelenek ve göreneklerinin Türk olmayan birinin gözüyle anlatımını içeren kaynaklar Türk tarihi ve kültürü araştırmacıları için her zaman çok değerli olmuştur. Bazen bir gezgin, bazen bir tüccar, bazen de bir devlet görevlisi sıfatıyla Türk devletine gelenlerle ilgili bir örnek de bu kez Prof. Dr. Melek Çolak tarafından verildi. On beş yılını Osmanlı topraklarında geçiren Macar ressam Kálmán Beszédes'in Ege adalarına dair gözlemlerinin konu edildiği çalışma yalnızca tarihçiler değil, coğrafyacılar, sosyologlar gibi diğer alanlarda çalışanların dikkatini çekecek mahiyette olduğunu düşünüyoruz.

Avrupa'nın büyük güçlerinin doğrudan veya dolaylı yollarda her geçen gün birer parça kopardığı Osmanlı Devleti'nin özellikle Orta Doğu ve Mısır topraklarında bu güçlerin eliyle sömürge zihniyeti yerleşmişti. Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü, dolayısıyla Müslümanların tekrar tek bir bayrak altında toplanmasını kendisine düstur edinen Emir Şekib Arslan ve onun bu bakışı etrafında İttihat ve Terakki'nin İslamcı yönü Ömer Aslan tarafından değerlendirildi.

Türk Dünyası coğrafyasının tarih, kültür ve medeniyet bağlamında en üretken bölgelerinden biri de İran'dır. Dolayısıyla Türk tarihinin bütünselliği bu coğrafyaya yönelik incelemelerin artarak devamını gerekli kılmaktadır. Bölge ile ilgili çalışmalarıyla bu alana katkı veren araştırmacılardan Zühre Nur Pehlivan bu sayıda Melik Mansur Han'ın eseri rehberliğinde Kaçar-Kaşkay ilişkilerini ele alıyor.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları editör ve yayın kurulu olarak yabancı yazarların Türklerle ilgili farklı dildeki yayınlarını dilimize kazandırmayı ve alana sunacağı katkıya matuf olarak bu yayınların tanıtımını içeren yazılara yer vermeyi de bir görev addediyoruz. Bu bağlamda Ahmet Karadeniz tarafından Rusçadan tercüme edilen Olga İğorevna Kulikova'nın makalesinde Rusların bugünkü coğrafyada var olabilmeleri ve bu çerçevede Hazarlarla ilişkileri anlatılmaktadır. Çalışmanın Türkçeye kazandırılması Genel Türk Tarihi Anabilim Dalının az çalışılan bu konusuna katkı olacaktır. Türk-Rus ilişkilerinin araştırılmasına katkı sağlayacak eserlerden biri olarak 16. ve 19. yüzyıllar arasında Rusya ile bozkır ilişkisini değerlendiren Khodarkovsky'nin İngilizce eserinin tanıtımı Mehmet Cankara tarafından yapıldı. Rusya tarihi bağlamında Khodarkovsky'nin kıymetli eserlerinden biri olan bu çalışma Rus stratejisinin hususları hakkında ufuk açıcı bilgiler içeriyor.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısını siz kıymetli okuyucunun istifadesine sunarken üçüncü sayımızı kürsümüzün yaşayan abidevi ismi Prof. Dr. Mustafa KAFALI hocamıza attığımızın haberini sizlerle paylaşmanın heyecanı içerisindeyiz. Hocamızın dersleri bitirdiğinde ifade ettiği gibi; *devletle kalın...*

Dr. Öğr. Üyesi Oktay BERBER

Editör

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 1, Sayı: 2, Temmuz 2019

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 1, Issue: 2, July 2019

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

HALİL CAN AKGÜN

Coğrafyadan Mitolojiye Kaya Resimleri

From Geography to Mythology the Rock Paintings

ss. 151-164

KAYRAT BELEK

Oğuz Boylarının Tanrı Dağlarındaki İzleri

Traces of the Oghuz Tribes on the Tian-Shan

ss. 165-176

GAYBULLAH BABAYAR

*Semerkant'ta Bulunan "Kağan" ve "Hatun" Unvanlı
Eski Türk Sikke ve Mühürleri Üzerine*

*On the Old Turkish Coins and Seals with the Title
"Kagan" and "Hatun" found in Samarkand*

ss. 177-202

SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ

Çingiz Han'ın Topraklarında Bölünme

Partition of Chingiz Khan's Territory

ss. 203-208

SAMET DURMAZ

*Çağatay Hanı Barak ile İlhan Abaka Arasındaki
Mücadeleler*

*The Struggles Between Barak the Khan of Chaghatai
Khanate and İlkhane Abaka*

ss. 209-220

GTTAD

RENGİN YAVUZ

*Bulgar Milliyetçiliği ve Bulgaristan Türkleri Üzerine
Bir Değerlendirme*

*Bulgar Nationalism and An Evaluation on Bulgaria
Turks*

ss. 221-232

MELEK ÇOLAK

*Macar Ressam Kálmán Beszédes'in Ege Adalarına
Yolculuğu
(Hatıratı ve Karakalem Çizimleri ile Birlikte)*

*Hungarian Painter Kálmán Beszédes's Journey to the
Aegean Islands
(With His Memoirs and Charcoal Drawings)*

ss. 233-248

ÖMER ASLAN

*Emir Şekib Arslan'ın Kişiliği Işığında İttihat ve
Terakki'nin İslamcı Siyaseti*

*Islamic Politics of Committee of Union and Progress in
the Light of Amir Shakib Arslan's Personality*

ss. 249-268

ZÜHRE NUR PEHLİVAN

Genel Hatlarıyla Kaçar-Kaşkay İlişkileri

Qajar-Qashqai Relations with General Lines

ss. 269-276

ÇEVİRİ MAKALELER

TRANSLATION ARTICLES

OLGA İGOREVNA KULİKOVA

çev. AHMET KARADENİZ

*Orta Çağ Arap-Fars Kaynaklarına Göre Hazar-Rus
Siyasi İlişkileri*

*Khazar-Russian Political Relations According to Arab-
Persian Medieval Sources*

ss. 277-286

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS

MEHMET CANKARA

*Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial
Empire By Michael Khodarkovsky*

*Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial
Empire By Michael Khodarkovsky*

ss. 287-288

GTTAD

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 151-164

Geliş Tarihi–Received Date: 16.01.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.07.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

COĞRAFYADAN MİTOLOJİYE KAYA RESİMLERİ

HALİL CAN AKGÜN*

ÖZET

Petroglif kelimesi aslında kayaların üzerine çizilen oyma anlamına gelmektedir. Bu kelime Türkiye Türkçesinde ise kaya üzeri tasvirler, kaya üzerine levhalar, kaya resimleri, taş oymaları gibi mânâlara sahiptir ve genellikle kaya resimleri adı ile anılmaktadır. Aslında bu işlem oyma, dövme, kazıma ve boyama gibi yöntemlerle taşlara, kayalara ve mağara duvarlarına yapılmakta ve işlenen kaya resimleri, buldukları yerleri âdeta açık hava müzesine çevirmekte ve konunun uzmanları tarafından ait oldukları zamanın ifade vasıtası, iletişim aracı, yani yazısı olarak nitelendirilebilir. Başka bir ifade ile kaya resimleri bir duygu ve düşüncüyü ifade etmektedir. Bu duygu ve düşünceler çoğu zaman maddi (hayvan, şaman, gök cisimleri, av sahneleri, savaşçılar ve savaş sahneleri) bazen de manevi motifler barındırır. Bu motiflerin büyük bir kısmı mitolojik tarihten haber vermekle beraber eski toplulukların sosyal hayat ve düşünceleri hakkında da bilgiler verir. Bu sebeple kaya resimleri ve buldukları bölgelere kutsal alan olarak bakılmıştır.

XX. yüzyılın sonlarına baktığımızda kaya resimleri hakkında yapılan çalışmalara duyulan ilgide bir artış vardır. Bu artış yapılan araştırmaların sayısı ile de göze çarpmaktadır. Lakin araştırmacılar bu araştırmalarını genellikle Şamanizm ve animizm çerçevesinde yapmaktadır. Bu çalışmalar aslında kaya resimlerinin fonksiyonunu, dini boyutunu, mitik, ve hatta tarihi ipuçları taşıyan bir iletişim aracı olarak görülmesi ile birlikte başlamıştır. Yine bu konular üzerinden farklı disiplinlerden de faydalanarak araştırmalar devam ettirilmelidir. Petroglifler çoğu zaman din ve ayin ile birlikte ilişkili olduğu göstergebilim açısından değerlendirilse de, bu, sıradan gündelik olaylar hakkında ipuçları veren petrogliflerin İç Asya'nın etnografik tarihi açısından önemini arttırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kaya resimleri, petroglif, tamgalar, mitoloji.

FROM GEOGRAPHY TO MYHTOLOGY THE ROCK PAINTINGS

ABSTRACT

The word petroglyph actually means carving on stone. Turkey is the Turkish word over this rock depictions, sheet rock on, rock paintings, has the meaning as stone carvings and rock paintings are usually referred to by name. In fact, this process is carried out on stones, rocks and cave walls by methods such as carving, forging, scraping and painting, and the processed petroglyphs turn their places into open-air museums and are defined by the experts as the means of expression of the time they belong to, the means of communication. In other words, rock paintings express a feeling and thought. These feelings and thoughts often contain material (animal, shaman, celestial objects, hunting scenes, warriors and war scenes) and sometimes spiritual motifs. Most of these motifs give information about mythological history, but also give information about the social life and thoughts of old communities. For this reason, the rock paintings and the regions where they are located were considered as sacred areas.

When we look at the end of 20th Century, there is an increase in the interest in the studies on rock paintings. This increase is noteworthy with the number of studies. However, researchers generally conduct this research within the framework of shamanism and animism. These works started with the fact that the paintings were seen as a means of communication carrying the function, religious dimension, mythic, epic and even historical clues. Again, researches should be continued on these issues by taking advantage of different disciplines. Although petroglyphs are often considered to be semiotic in relation to religion and ritual, this

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, e-posta: halilcanakgun@gmail.com

COĞRAFYADAN MİTOLOJİYE KAYA RESİMLERİ

increases the importance of petroglyphs for the ethnographic history of Central Asia, giving clues about ordinary everyday events.

Key Words: Rock arts, petroglyphs, tamgas, mythology.

GİRİŞ

XX. yüzyıl ile beraber toplumların tarihsel merakı yalnızca kaya resimlerine karşı değil, genel anlamda daha eskiye yönelmiştir. Bu ilgi erken dönem toplumlarının dini yaşayışları, etraflarında bulunan doğa ve kozmos ile olan ilişkilerine dair yeni çalışmaların artmasını da beraberinde getirmiştir.¹ Kaynaklardan edinilen bilgilere göre kâğıt; MS 610'da Uzak Doğu'da kullanılmaya başlanmış, 8. yüzyılda ise batıya ulaşmıştır. Abbasiler ise kâğıt yapabilmeyi Türklerin tekniğini geliştirerek öğrenmiş olup bahsi geçen konudaki deneyimlerini 11. yüzyılda Endülüs'e kadar götürmüştür. Batı'nın kâğıtla tanışması ise Araplar aracılığı ile 8. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kâğıda yazılan kaynakların tarihi, MS 800 yılından daha geriye gitmez.² Ama yine de daha eskiye giden yazılı kaynaklar tabii ki de mevcuttur. Doğal olarak daha eskiyi araştırmak için sözlü kültür ürünleri ile arkeolojik buluntulara başvurmak gerekir. Sözlü kültürün ürünleri ile arkeolojik buluntular dışında bize ipuçları veren diğer kaynaklar ise kaya resimleridir.

Yazının şekillenmesi, oluşması ve icadından önceki devirlerde insanlar genellikle kayalar üzerine çeşitli yöntemlerle çizdikleri resimlerle birbirleri ile ya da gelecek nesiller ile iletişim kuruyorlardı. Kaya resimleri ya da kaya sanatı olarak bilinen bu semboller ve damgalar bir açıdan insanlığın ilk izleri ve ilk entelektüel arayışlarıdır. Baykal Gölü çevresinden başlayarak Buryatya, Güney Sibirya, Lena Irmağı kıyıları, Hakasya ve Tuva; Gorno-Altay bölgelerinden başlayarak, Moğolistan, Kuzey Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Batı Anadolu, Kafkasya ve Balkanlar (Kosova)'da kayalara çizilmiş kaya resimleri bulunmaktadır. Kaya resimlerinin Neolitik Dönemde çizilmeye başladığı birtakım veriler yolu ile bilinmekle birlikte Şamanizm'in yükselişi konusunda ise neolitik devirden itibaren din fenomenolojisiyle bağlantılı değerlendirmeler de mevcuttur.³ Aynı zaman da kaya resimlerinin kültürel birer unsur olarak değerlendirilmesi de söz konusu olmaktadır. Bununla ilgili de birçok çalışma mevcuttur.

Milattan önceki devirlerde yaşayan Türkler hakkında yazılı kaynaklardan⁴ bilgi edinmek bizleri daha eskiyi merak etmeye teşvik etmektedir. Çünkü bu bilgilerin çoğunu Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz ve Çin kaynaklarının genel anlamda bir objektiflik sorunu vardır. Hunlardan önceki devirlerde yaşayan Türkler ve Türk kültürü için bilgi edinmek maksadı ile kaya resimlerinin Türk kültür unsurlarının mitolojik arka planı ile motifleri açısından incelenmesi ve yorumlanması gerekmektedir. Türk (Runik) yazısının da kaynağı diyebileceğimiz kaya resimleri ve bu motiflerin görüldükleri alanlar aynı zamanda eski Türklerin ve eski Türk kültürünün yayıldığı sahalara göstermektedir.

Günümüze kadar belirlenen kaya resimlerinden hareketle Türk kültürüne ait motifler taşıyan kaya resimleri ve sembollerin yayıldıkları alanı ve sınırlarını yukarıda açıklamıştık ancak kaya resimlerine ait en eski örneklerin Sibirya içlerinde bulunması dikkat çekicidir. Aslında doğuda Moğolistan sınırları içinde binlerce örneğinin bulunduğu, araştırmacılar tarafından bilinmektedir. Özellikle de “geyikli taşlar” olarak tanınan kaya resimleri en güzel örneklerdendir. Bu kaya resimlerinin sınırları aslında Büyük Okyanus kenarlarına, Mançurya'ya kadar uzamaktadır.⁵ Kaya resimlerinin Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Orta Asya coğrafyasındaki diğer bölgelerin sınırları dâhilinde birçok örneği bulunmuştur dedik, peki bu kaya resimleri ne mânâya gelir? Bu soruların cevabını şu şekilde verebiliriz; Türkler gittikleri her yerde kültürlerini kimlik kartlarını taşıyıcı gibi taşımışlardır. Kaya resimleri ve kaya resimlerinde bulunan motifler de Türklerin bir anlamda imzasıdır.

Kaya resimleri için tabiatın ve tabiat şartlarının önemi çok büyüktür. Şöyle ki; Türkler bazı dağların, tepelerin, suların, ağaçların, göllerin ve taşların ruhları olduğu inancına sahipti. Eski Türk toplumunda ki bu

¹ Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, International Society for Shamanistic Research, Budapest 2013, s. 15.

² Necati Demir, “Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar” *Zeitschrift für die Welt der Türken*, C. 1, N. 1, s. 5-19.

³ Hoppal, *age*, s. 19.

⁴ Bakınız; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtlarına Göre Hunlar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018; Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

⁵ İsmail Doğan, “Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası”, *Türk Dil Kurumu Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 2001, s. 161.

tabiat ile ilişkili olan inanç yapısı Orhun kitabelerinde “ıduk yer-sub”⁶ ifadesi ile karşımıza çıkmaktadır. Benzer inançla Uygurlarda “yir-suv” ifadesi ile karşılaşmaktayız. Bu da eski Türklerde Gök Tanrı inancından dolayı göğün kutsal olması ile beraber “ıduk yer-sub” terimiyle yerin de kutsallık kazandığını gösterir. Türkler “ıduk” olan yerlerin birer izinin yani ruhunun bulunduğu yani yerinde kutsal olduğuna inanmışlardır.⁷

Yukarıda kaya resimlerinin çizimi de kutsal alanın kutsiyetine uygun olmalı demiştik. Peki, kaya resimleri nasıl bir kayaya çizilir? Bu soruların cevabını şöyle verebiliriz; sembollerini çizmek için çıplak, düz ve uygun bir yüzey gerekir ki çizimlerin yapıldığı bengu* taş sonsuza dek ifadeyi yansıtın. Kayanın bu özelliği kaya resimlerinin işlenmesi için oldukça önemlidir. Bununla birlikte bölgenin coğrafi yapısı da, yani özellikle dağlar, kayalar, dereler ve mekânın tamamı bir bütün olarak milletin tarihî veya epik hafızasının ileriki nesillere aktarıcısı olabilme kabiliyetini bu özellikleri ile taşımak zorundadır. Ayrıca kaya resimlerinin çizileceği taşlar Orhun Yazıtları'nın yazıldığı taşlar gibi çok gösterişli ve muazzam olmalı.⁸ Bu gösterişin amacı sonraki kuşaklara kültür aktarımını kalıcı bir şekilde yapmaktır. Keza binlerce yıl sonra bizler geçmiş atalarımızın çizdikleri kaya resimlerini inceliyorsak bu konuda başarılı olduklarını kabul etmeliyiz. Kaya resimlerinin çizileceği taşların özelliklerinden bahsederken mekân mefhumunun öneminden bahsetmiştik. Bu konuda önemli mekân unsurlarından biri de dağlardır.

Dağlar, Türklerin tarihi süreç içerisinde hemen hemen her dönem kutsal bir mekân olarak dini duygularını ifade ederken Gök Tanrı'ya yakardıkları ve bazı Türk topluluklarının da ölümlerini yaktıkları mekânlar olmuştur. Türk mitolojisine baktığımızda doğadaki her nesnenin bir iyesinin bulunduğunu ve her birinin farklı özelliklerde zuhur ettiğini görürüz. Bu sebeple dağların hem kendi hem de içinde barındırdığı tüm nesnelere iyelerine ev sahipliği yaptığını düşünebiliriz. Türklerde boyların ve soyların birer dağlarının olması, soyun kendi atalarını dağ ruhuyla birleştirmesi, bu iki mitolojik sınıflandırmanın ortak bir tapınmaya bağlanmış olduğunu gösterir.⁹ Sanki dağlar Gök Tanrı'ya ve atalara yakın mekânlar olarak görülmüş te bu amaçla kutsal sayılmış gibi zirvelerinde sunaklar ve bir takım tören alanları oluşturulmuştur. Ve yine en nitelikli kaya resimleri dağlarda ya da dağlara yakın mekânlarda bulunmuştur.

Türkler tarafından çizilmiş dinî ve tören niteliği taşıyan kaya resimlerinin ilk örneklerine sıklıkla bozkırlar ve dağlar ile beraber (Altay, Deel, Sayan, Pamir, Tanrı dağlarında) yüksek tepelerde rastlanmaktadır.¹⁰ Eski Türk devletlerinin hâkim oldukları toprakların sınırları genişledikçe ve diğer milletlerle sosyo-kültürel ilişki düzeyleri arttıkça kaya resimlerinin vücuda getirildikleri alanlar da Dünya'nın birçok yerine farklı halklar tarafından kendi dünya anlayışları kapsamında genişleyerek uzanır. Nitekim Azerbaycan'da, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile Afganistan'da, İran ile Irak'ta, Suriye'de, Ukrayna düzlüklerinde, Bulgaristan'ın iç kesimlerinde bulunan dağlık bölgelerde, Yunanistan'da, Macaristan'da ve Fransa'da bulunan kaya resimleri bu etkileşimin izlerini açıkça göstermektedir.¹¹ Farklı Türk boylarına ait motifler barındıran kaya resimlerinin binlerce kilometre uzaklıktaki bölgelere taşınmasında Türk akımlarının ile birlikte ticaret yollarının özellikle de İpek Yolu'nun ve bir takım sebeplerle yapılan göçlerin önemli rol oynadığını söylemeliyiz.

Türk tarihinin ve kültürünün belirginleşmeye başladığı erken devirler hakkında önemli ipuçları barındıran kaya resimleri Türk düşünce sanatının üslubunu, resmin mitoloji ve kahramanlık efsaneleri ile bağlantısını ayrıca o zaman ki dünya görüşünü bugünlere aktarmaktadır. Türklere ait kaya resimleri genellikle insanın tabiatla, evrenle ve Tanrı'yla olan ilişkisini ana hatları ile yansıtır. İnsanın Tanrı ile ve sosyo-kültürel anlamda somut veya soyut biçimde kutsal olarak görülen varlıklarla ilişkisi tasvirler yolu ile ifade edilirken, genel anlamda Türklerin, olağanüstü özelliklere sahip olduğuna inandıkları evrendeki varlıkların (güneşin, ayın ve yıldızların) ve hayvanların (geyiklerin, dağ keçilerinin / tekelerin, kurtların, atların, kartalların, yılanların) tasvirlerinden yararlandığı görülür. Çoğu zaman ise soyut kavramlar (Umay ana¹², şamanik semboller ve tamgalar) yolu ile bunu aktarmışlardır. Orta Asya'da insanların henüz avcı-toplayıcı hayat tarzına mensup oldukları devirlerde, topluluklar içinde, insanların doğal çevre ile olan gündelik karşılıklı etkileşimleri kendine özel bir dünya görüşü

⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 40.

⁷ Harun Güngör, “Geleneksel Türk Dininde Din Anlayışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları II (Sempozyum 20–21 Kasım 1998 Konya)*, Ankara 2000, s. 163.

* Sonu olmayan, hep kalacak olan, ölümsüz, ebedî.

⁸ Cengiz Alyılmaz, “Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)”, <https://docplayer.biz.tr/25667924-Petroglifler-kaya-ustu-tasvirler.html> Erişim tarihi: 10.07.2019.

⁹ Fuzuli Bayat, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, *Folklor Edebiyat*, 2006, C. 12, S. 46, s. 47.

¹⁰ Çağdaş, *agt*, s. 57.

¹¹ Çağdaş, *agt*, s. 63.

¹² Onur Alp Kayabaşı, “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay”, *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 2016, Vol:7, Issue:22, ss. 220-228; Ayrıca bakınız; Kayabaşı, “Taşeli Yöresi Tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2016, S. 78, ss. 139-158.

COĞRAFYADAN MİTOLOJİYE KAYA RESİMLERİ

ortaya çıkarmıştır. Burada çıkış noktası yalnızca insanoğlunun değil, yeryüzündeki bütün canlı ve cansız varlıkların da bir ruha sahip olması inancıdır.¹³

Kaya resimlerindeki insanın Tanrı'yla olan iletişimini ve ona olan bağlılığını bildiren motiflerde genelde şamanların (Budist ve Mani rahipleri daha sonra şamanların yerini almıştır), kağanların veya generallerin ön planda yer aldıkları tasvirler dikkat çeker. Dinî tören motifleri içeren kaya resimlerinin yanında günlük yaşamı, av ve savaş sahneleri içeren motifleri ve sıradan olayları ele alan kaya resimlerine de sıkça rastlanır¹⁴ (**Resim 2, Resim 3 ve Resim 4**). Bahsi geçen kaya resimlerinin dini somut ve soyut motifler barındıran iki yönü de Türk resim ve minyatür sanatına da hayvan sembolizmi açısından esas teşkil etmekle beraber, hayvan sembolizminin kaya resimlerinde bolca resmedilmiş olması Türklerin hayvanlara genellikle kutsal varlıklar sıfatı verdiğini düşündürmüştür.¹⁵

Aralarında kilometrelerce mesafeler olan ve birbirlerinden çok farklı kendilerine has coğrafi özelliklere sahip bölgelerde kaya resimlerinin çizim teknikleri, üslupları ve ifade ettikleri anlamlar, bunların içinde sık sık tespit edilen damgalar, yazıtlar ve semboller ile bölgedeki arkeolojik bulgular ve eserler, bu eserlerin benzer duygu, düşünce ve üslubunun ürünü olduğunu açıkça gösterir. Türk boylarına ait Asya ve Avrupa'daki kaya resimlerinin bir kısmı üzerinde yeni yeni Türk ve Moğol, uzun zamandır Rus, Alman, İngiliz, Amerikalı, Belçikalı ve Koreli araştırmacılar tarafından araştırma ve incelemeler yapılmış; kitaplar neşredilmiştir.¹⁶ Ancak Orta Asya'nın iç kesimlerinde yapılan çalışmaların genelinde kaya resimlerinin Türklere ait olduğu sürekli göz ardı edilmiş; bunların tarihlendirilmesi, tasnif edilmeleri ve yorumlanmasında ayrıntılı bir inceleme yapılmamıştır. Türklerin yaşam tarzı ve inançları, dünya görüşleri, sanata ve estetiğe olan bakış açıları ve anlayışları ile ilgili önemli bilgileri ve mesajları binlerce yıl sonrasına taşıyan kaya resimleri yalnız Türk boylarının kültür ve medeniyetleri hakkında değil; buldukları bölgelerin tarihi coğrafi mahiyeti, bu bölgelerde geçmiş dönemlerde yaşayan canlılar ve doğal hayat hakkında da çok önemli veriler sunmaktadır.

1. Geyik Tasvirli Kaya Resimleri

İnsanlık tarihine baktığımızda insan ve hayvan arasında güçlü bir bağ görülmektedir. Avcı-toplayıcı devirlere göz attığımızda o zamanın mağara ve kaya resimlerinde çoğunlukla hayvan figürlerinin yoğun olduğunu görürüz. Bu noktada avcı-toplayıcı hayattan konar-göçer yaşam tarzına geçişte insanların hayvanların göç yollarını takip etmeleri ile onları idare altına almaları birlikte gelişmiştir. Bu gelişim insanların hayvanlara anlam yüklemelerine de sebep olmuştur. Aslında hayvanlar buldukları coğrafyalarda insanların onlara verdikleri rollere göre bir kutsallık kazanmış ve zamanla toplumda kült hâline gelmişlerdir. Bunun sebebi Türklerin hayvanları da insanlar gibi yaşayan, mantık kuran ve konuşabilen canlılar olarak algılaması ve onları, korktuğu bir varlık ya da gücün simgesi olarak gördüğü, onları için kutsal olarak görüp onlarla akrabalık kurmak istemesidir. Bu anlayış hayvandan türeyiş konulu çok sayıda anlatıyı da meydana getiren ana sebeplerden biridir.¹⁷ Buna istinaden konargöçerliğin kültürel hayatında yer alan geyiğin, kutsal bir hayvan olarak görülmesi olağandır. Bu bağlamda, konar-göçer hayatta geyik hem en çok sevilen hem de totem olarak düşünce dünyasında yer alan hayvanlardan biri olmuştur.¹⁸

Ayrıca geyik, bu zamana kadar yaşamış pek çok toplumda olduğu gibi, Türk topluluklarında da kutsal ve insanlara yol gösteren, onlara yardım eden, hem de kutsal olduğuna inanıldığı için kötülük yapan birine uğursuzluk getireceği düşünülen bir hayvandır.¹⁹ Geyik, eski çağlardan beri, Türk kültürünün olduğu İskit-Sibirya toplumlarında, kutsal hayat ağacı ile beraber, dişil yaratıcı ruh olarak kabul edilir.²⁰ Kaya resimlerindeki geyik motifi doğa ile özellikle Saka-İskit toplumlarının bu doğal ortamı algılama biçimi ile doğrudan bağlantılıdır. Saka-İskit şamanik gerçekliğinin bir parçasıdır. Geyik resimleri (**Resim 1-2**) topluluğun özel şarkı ve destanları tanınması ve hatırlaması için çizilirken, muhtemelen şamanın doğaüstü güçlerine odaklanmasına yardımcı oluyordu.²¹ Arkeolojik buluntulardan elde edilen verilere göre kaya resimlerindeki geyik motifi arkaik devirlerde kozmosun kökeni ve gelişimi ile birlikte düşünülmüştür. Geyik motifi klanın ilk atası ve sonu olarak

¹³ Mihaly Hoppal, "Sibirya Şamanizm'inde Doğa Tapınımı", Çev. Gürbüz Erginer, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 2001, 41(1), s. 212.

¹⁴ Öznur Çağdaş, *İslam Öncesi Türk Dönemi Orta Asya Kaya Resimlerinde Kullanılan Ana Motifler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011, s. 43.

¹⁵ Hoppal, *age*, s. 221.

¹⁶ Hoppal, *age*, s. 11.

¹⁷ Zeketiya Karadavut, Ünsal Yılmaz Yeşildal, "Anadolu-Türk Folklorunda Geyik", *Milli Folklor*, 2007, Yıl:17, S. 76, s. 103.

¹⁸ Kayrat Belek, "Eski Türklerde At ve At Kültürü", *Gazi Türkiyat*, Ankara 2016, S. 26, s. 115.

¹⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 573.

²⁰ Zofie Uçar, "Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler Kültür Evreni", *Kültür Evreni*, Ankara 2014, S. 21, s. 135.

²¹ Hoppal, *age*, s. 91.

düşünüldü; soyut ve somut tüm kutsal varlıklar, akarsularda ve dağlarda olduğu gibi başlangıçlar ve bitişler, dirilme ve yenilenme hepsi geyik ile birlikte düşünülmüş ve geyik kutsal ananın arketipi olarak görülmüştür.²²

Erkek geyik resimlerinin, şamanların doğadaki ruhlarla ve kendi toplulukları ile görüşürken yönettikleri uygulamalar birikiminin bir payesi olması olasıdır. Bir başka bakış açısı ile kaya resimlerindeki sahneleri, kaya resimlerini çizenlerin bu ruhları tasvir etme görevlerinin bir parçası olarak da görülebilir. Trans halinin duyuusal tecrübesi, kadim ruhlarla karşılaşmaların gücünü muhtemelen arttırmaktaydı.²³ Aslında kaya resimleri, şamanın ruhsal alanının gücünü genişletip kalıcı hale getirmeyi amaçlamaktaydı. MÖ II. binyılın sonunda hayvancılığa dayalı bir ekonomik yapıya geçilmesi ve küçük idari yapıların ortaya çıkması ile birlikte, kurt, at, yırtıcı kuşlar, keçi, koyun ve inek gibi bir takım hayvanlar sadece iktisadi açıdan değil, kültürel açıdan da büyük önem kazanmışlardır. Geyik önceleri kutsal sayılırken, Türklerin avcı-toplayıcı yaşam tarzından hayvan yetiştiriciliği, yani üretici ve savaşçı bir toplum yapısına geçişinin ardından ya bu hayvanlarla eşit değerde görülmüş ya da özellikle kurda ve ata nazaran ikinci planda kalmıştır.²⁴

Göktürklerle ait efsanelerde yer alan geyiğin dişi olması ve Göktürklerin liderlerinin ilişki yaşadığı Deniz Tanrısı'nın da bir ak-geyik olması bunların dişi ruh durumunda olduklarını düşündürmektedir. Aşına ailesinin²⁵, bir erkek çocuk ile dişi kurdun çiftleşmesinden gelmesinin kabul edilmesi ve bu Türeyiş efsanesinde geyiğin yerini kurdun almış olması, yaşanan ideolojik ve toplumsal dönüşümü yansıtmaktadır.²⁶ Bu dönüşümün izlerini destanlarda olduğu gibi kaya resimlerinde de görmekteyiz. Destanlar ve sözlü kültürün diğer örnekleri yansıtmaya işini geleneksel yollarla aktarırken, kaya resimleri ise somut olarak bizlere sunmaktadır.

Sadece kozmolojik açıklamalar yapmak dışında motifin ekonomik boyutuna da bakmakta fayda vardır. Türklerin hayvancılıkla geçindiklerini bilinmektedir. Büyük sürüleri kontrol etmek ve onların sayılarının artırılması birincil hedeflerdendir. Ama burada besin kaynağı açısından en önemli unsur av hayvanlarıdır. Geyik kutsal ana ve türeyiş mitinin dışında av hayvanı olması açısından büyük önem taşır. Eski Türkler konar-göçer bir yaşam tarzını benimsedikleri için avcılık ve hayvancılık ile uğraşarak ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Oğuz Kağan Destanında Oğuz'un gergedanı öldürmek için yem olarak kullanacağı hayvan olarak aklına ilk geyik gelir.²⁷ Göktürk Yazıtları'ndaki şu ifadeler de geyiğin yaygın şekilde avlanan bir hayvan olduğuna işaret etmektedir:²⁸

“Çogay kuzın Kara Kumug olurur ertimiz. Kiyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz. Budun boguzı tok erti.”

(Çogay'ın kuzey yamaçları ile Kara Kum'da oturuyorduk. Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Milletin boğazı tok idi.)

Yine Dede Korkut Hikâyelerine baktığımızda, ava gitmek isteyen Salur Kazan yanındaki beylerine seslenirken av hayvanı olarak geyiği öne çıkarır:

“...yoryyalum a bigler, av avlayalum kuş kuşlayalum, sığın geyik yıkalum...”²⁹

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi geyik Türklerin zihin dünyasında birçok açıdan önem kazanmış bir hayvan olmuştur. İnanç ve sosyal bağlar ile ekonomik yaşamın içerisinde görülen geyik, günümüzde hala halk folklorunda yaşamakta ve önemini korumaya devam etmektedir.

2. At Tasviri Taşıyan Kaya Resimleri

Tarihi kaynaklar bir Türk'ün beraberinde adeta yoldaşı gibi her zaman atının (**Resim 6**) olduğunu söyler ki, yine Türklerdeki bir inanca göre, onlar atla birlikte yaratılmışlardır. Genel anlamda konargöçerliğin gelişimini sağlayan ve alet kullanımı kadar etkili olan hayvanlardan biri de “at” olmuştur. Eski konargöçer topluluklar, tabiatın bizzat içerisinde edindikleri tecrübeyi ve bilgiyi atın süratli oluşundan kaynaklanan bir hareketle hızla

²² Nilgün Dalkesen, “Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü”, *Milli Folklor*, Ankara 2015, S. 106, s. 59.

²³ Kenneth Lymer, “The Deer Petroglyphs of Arpauzen, South Kazakhstan”, *Spirits and Stone*, Poland 2002, Instytut Wschodni UAM, s. 156.

²⁴ Esther Jacobson, *The Deer Goddess of Ancient Siberia*, Brill, Leiden 1993, s. 32.

²⁵ Burada bahsi geçen aile hakkında bilgi edinmek ve konuya daha detaylı bakmak için bakınız; Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge, İstanbul 2011; He Xingliang, Guo Hong Zhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, (Çev. Eser Ulun), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2015; Chang Jen-t'ang, *T'ang Devrindeki DOĞU GÖKTÜRKLERİ Hakkında Yeni Belgeler*, Basılmamış Doktora Tezi, Taipei 1968.

²⁶ Dalkesen, *agm*, s. 63.

²⁷ Ögel, *age*, 116.

²⁸ Karadavut, Ünsal, *agm*, s. 104.

²⁹ Karadavut, Ünsal, *agm*, s. 104.

COĞRAFYADAN MİTOLOJİYE KAYA RESİMLERİ

taşımaşlardır. İnsanoğlu, en büyük yardımcısı atın yardımı ile ürettiği bilgiyi ve maddeyi değiştirme, geliştirme ve sosyo-kültürel anlamda onun alışveriş imkânını yakalamıştır. Bu açıdan baktığımızda insanlık tarihinin iktisadî ve siyasî olaylarının gelişiminin en önemli sonucunun atın ehlileştirilmesi olduğunu söylemek yerinde olur.³⁰ Tarihte Türklerin başka bir canlı bu kadar içli-dışlı olduğu görülmemiştir. Keza bugün de Hazar ötesi Türklerinin hepsinin hayatında atın ayrı bir yeri vardır.³¹

Eski Türklerin medeniyet dünyasına kazandırdığı iki önemli unsurdan birinin at, diğerinin de demir olduğunu biliyoruz. Hem savaş hem de ulaşım vasıtası olarak, tekerlekli araçlarla, uçaklar günümüzde ne ise, çağımızın şartlarıyla muhasebe ettiğimizde; at da geçmiş dönemlerde öyle idi. Kurban kesilecek hayvanlar arasında da en makbul olanı yine at idi. Dede Korkut Hikâyelerinde beylerin attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestirdiklerini Dede Korkut boylarından biliyoruz.³² Çin kaynakları ünlü Börü Tonga'nın (Mo-tun) atının ne kadar hızlı koştuğuna ve cinsinin iyi olduğunu bizlere aktarmaktadır. Elbette ki bunlar sıradan hayvanlar değildi. Mesela yine Börü Tonga'nın (Mo-tun), babası Tümen Yabgu'nun (Tu-man)³³ atını ok yağmuruna tutturması devlete başkaldırı olarak yorumlanmaktadır.³⁴

Atın diğer milletlerin sosyal hayatının içinde olmak yerine genellikle mitolojilerinde yer alması ya da halk söylencelerinde konar-göçer halklar kadar yer almaması, atın doğrudan doğruya bozkırlıların devlet ve organizasyonlarında, kuruluş ve gelişmesinde etkili bir rolü üstlenmesinden kaynaklanmaktadır.³⁵ Yani bozkırlıların daha doğru bir tespit ile Türklerin askeri teşkilatlanmasının ve devlet organizasyonlarının süratli ve sürekli olmasının temel sebeplerinden biri de atın yaygın ve ustaca kullanılmasıdır. Atın en yaygın kullanıldığı alan şüphesiz askeri alandır ki bu alan içerisinde en mahir at biniciler akıncılardır. Türklerin her dolunayda sık sık Çin'in kuzey bölgelerine saldırdığını ve irili ufaklı akıncılar yaparak ganimet elde ettiklerini Çin kaynaklarından öğreniyoruz.³⁶ Tıpkı geyik avı örneği gibi süreklilik avlarında da at birincil vasıta idi. Öyle ki atın önemini Dede Korkut boylarında da görmekteyiz; Bamsı Beyrek'in zindandan çıkıncaya kadar 16 sene kendisini bekleyen atı ve Bamsı Beyrek'in atına seslenişi buna en güzel örnektir:

“At dimezem sana kartaş direm kartaşumdan yig

Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig”³⁷

Türk kültürüne baktığımızda erlerin isimleri olduğu gibi atların da isimlerinin olduğunu görürüz. Köl Tigin'in atlarından birisinin adı Alp-Şalçı'dır. Görüyoruz ki kahramanlara olduğu gibi atlara da “Alp” unvanı veriliyor. Manas Destanına baktığımızda Almambet'in atının adı Kıl Ciren, Battal Gazi'nin atının adı Aşkar'dır. Kahramanların atları ile anıldığını birçok destanda görmekteyiz.³⁸

Atın yaradılışının rüzgârdan olduğuna inanılırdı. Bu sebeple rüzgârın gücünün ve hızının ata geçtiği düşünülür, ev ya da çadır inşa edilirken orta direğine kurban edilen veya kesilen bir atın kanı veya at sütü sürülürdü. Ateş, orman ve dağ ruhlarından yardım istemek için kızıl ya da kan terleyen at yelesi kullanılır, Kutup Yıldızı'na bağlı olan Akboz At ve Gökboz At'ın bu kazığın etrafında döndüğüne inanılırdı. Yine bu atlar Başkurt destanlarında Buzat (Boz At) ve Sarat (Sarı At) olarak yer alır, Balkarlar'da ise adları Doru Aygır ve Saru Aygır olarak bilinirdi. Aynı zamanda at olan eve kötü ruhların girmeyeceğine, atın nefesinin kötü ruhları ve cinleri kovduğuna da inanılırdı.³⁹ 12 Hayvanlı Türk Takvimi'nde de gördüğümüz üzere at, geçmişte ve günümüzde Türk kültürüne mensup toplulukların takvimlerinde her zaman yerini almıştır. Tatarlara baktığımızda At Yılı'nda savaşların çok olacağı, kıtlık ve zor tabiat şartları sebebi ile geçimin zorlaşacağı, çocukların sert bir mizaca sahip olacakları, yaşlılar arasında ölümün çok görüleceği inancı vardır. Türk dünyasının tamamına baktığımızda at nalının nazar boncuğu olarak kullanıldığı görülmektedir. Bugün hala Anadolu'da özellikle Toroslarda çocukların

³⁰ Belek, *agm*, s. 113.

³¹ Saadetin Gömeç, “Türk Kültüründe At”, *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır*, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya 2016, s. 820.

³² Gömeç, *agm*, s. 820.

³³ Burada bahsi geçen olay hakkında daha detaylı bilgi edinmek için bakınız; Joseph De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların Ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi*, Haz: Erol Kılınç, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018; Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

³⁴ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 210.

³⁵ Belek, *agm*, s. 114.

³⁶ Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge, İstanbul 2011, s. 63.

³⁷ Engin Yılmaz, “Dede Korkut Kitabında Tasvir Dünyası”, *TDAY Belleten*, 2003/1, s. 4.

³⁸ Yılmaz, *agm*, s. 5.

³⁹ Deniz Karakurt, *Türk Mitolojisi Ansiklopedisi, Türk Söylence Sözlüğü*, e-kitap 2012, s. 116.

omuzlarına asmak amacı ile yapılan nazarlık denilen totemlerin arasına at nalı konulduğu, evlerde, ahırlarda ve birçok alanda duvara ve tavana at nalının asıldığı tespit edilmiştir.⁴⁰

3. Umay Tasvirleri Taşıyan Kaya Resimleri

Umay; eski Türk inancının en eski devirlerinden (anaerkil) itibaren “Umay-Umay Ana” (Resim 5), “Ayısıt-Ayızıt Hatun”, “aile, evlilik ve soy devamının koruyuculuğunu” üstelenen kutsal iye olarak karşımıza çıkmaktadır. Umay Ana, genellikle eski Türk inancı içerisinde çocuğu olmayan ailelere çocuk vermesi için dilekte bulunulan, yağmur ve bereket getirmesi için bulutlara ve suya yakarılan, güzelliğin simgesi olarak karşımıza çıkan kutsal iye de diyebiliriz. Türk toplulukları arasındaki bir takım mitlere baktığımızda “Bayana”, “May Ana” şeklinde de ifade edilir.⁴¹ Çeşitli Türk toplulukları içinde May-Ene, Payana, Bay-Ene, Umay Ene, Ayısıt gibi birçok farklı isimle var olan bu iye, günümüzde Anadolu’da “eş” ya da “son” isimleri ile varlığını hayatın farklı alanlarında çeşitli pratiklerle sürdürmektedir. Umay’ın tasviri ise genellikle Ak-sarı saçlı, ak-sarı tenli, ak giyimli olarak tasavvur edilmektedir.⁴²

Umay inancı ile ilgili olarak edindiğimiz ilk bilgiler aslında yazıtlarda bulunmaktadır Dişil ruh Umay Tonyukuk yazıtında: “*Tengri Umay iduk yer sub basa berti erinç neke tezer biz*”. “*Tanrı, Umay, kutsal Yer Su onlara zafer verdi niye kaçarız*”⁴³ şeklinde geçmektedir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Tonyukuk’un verdiği cevapta Umay adı anılmaktadır. Aslında Türk mitolojisinde açık bir şekilde erkek-kadın ayrımının olmadığını, Türklerde tek tanrılı bir inanç sisteminin olduğunu ve bu inanç sisteminin cinsiyet farklılığını dışarıda bıraktığını söylemeliyiz. Buradan hareketle Türk mitolojisinde yer alan dişil ruhlara bir tanrı vasfı vermek yerine, tabiat kültürünün kendisi olan mitolojik annenin değişim ve gelişim geçirmiş soyut kavramdan semboller yolu ile somutlaştırılmış hali olarak değerlendirmeliyiz. Ancak Türkler arasında avcı toplayıcı yaşam tarzından uzaklaşıp hayvan yetiştiriciliği ile uğraşılan bir yaşam tarzına geçişte doğanın kutsal olduğu inancının etkisini yavaşça yitirdikçe anaerkil toplum hayatından ataerkil bir toplum hayatına geçiş gözlemlenmektedir.⁴⁴ Bu ise zamanla Umay’ın soyut olmaktan çıkıp somut olana geçişine sebep olmuştur. Buna geyik motifinden kurt motifine geçişte değinmiştik.

Çeşitli kaynaklardan edinilen bilgilerden yola çıkarak tanrısallık meselesi ve Umay zikrinin kökeni hakkında Çinli Türkologlar, bu kelimenin um ve ay kelimesinin birleşmesinden meydana geldiğini düşünmüştür. Yine aynı Türkologlar “Um” kelimesi hakkında ise kadınlık organını kasıtlı am/em kelimesinin ses değişimine uğratarak son halini aldığını belirtir. Ay kelimesi ise kadının cinsel uyarıcılığını ve kadınlığını ifade eder. Buradan yola çıkarak Umay “dölleni doğuran kadın ilah” düşüncesi ile ortaya çıkmıştır ve düşüncenin anaerkil dönemin içerisinde gelişmiş olduğu düşünülebilir.⁴⁵

Köl Tigin yazıtında Bilge Kağan “*Babam hakan öldüğü vakit küçük kardeşim Köl Tigin yedi yaşında idi. Umay gibi anam hatun sayesinde küçük kardeşim Köl Tigin er kahraman adını aldı*”⁴⁶ ifadeleri ile annesini çocukların koruyucusu olan dişil ruh Umay’a benzetmiştir. Bu ifadelerden dişil ruh olarak yine Umay’ın görüldüğü anlaşılmaktadır. Devadârî’ye göre ise Moğollarda Uma (Umay) inancı vardı; Moğollar savaş hazırlıkları yaparken Umay hatuna kurbanlar sunardı. Kumaş veya tahta malzemenen bir bebek yapıp çadırda muhafaza edilirdi. Buna baksı dedikleri aslında kadın şaman görevi üstlenen ruhani kişi hizmet ederdi. Bu kadının Alp Kara Arslan soyundan olduğu düşünülürdü. Bu ifadeler gösteriyor ki Umay’ın sadece Türkler de değil Asya’da ki diğer kavimler arasında da bir işlevi vardı.⁴⁷

Kaşgarlı Mahmud’un Umay kelimesini izah biçimi de önemlidir. Kaşgarlı’ya göre “*Umay, kadın doğurduktan sonra çıkan son’dur. Kadınlar Umay ile tefe’ül ederler. Umay’a tapılırsa oğul olur derlermiş*” Kaşgarlı Mahmud Umay hakkında çok fazla bilgi vermez, lakin bu kelime hakkında aktardığı atalar sözü “*Umayka tabınsa oğul bolur*” dikkate değer. Umay ruhu hakkındaki İslam dinine geçtikten sonra Türkler, özellikle kadınlar arasında söylenen bazı bilgilerden Kaşgarlı Mahmud’un da bilgisinin olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸ Altay Şamanlarına göre “*İnsanlar türediği zaman, Umay Ana ile beraber iki kayın ağacı da yere indi*” ifadesi

⁴⁰ Yaşar Kalafat, Nagihan Çelik, “Türk Kültür Coğrafyasında At ile İlgili İnanışlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2013, S. 202, s. 191.

⁴¹ Celal Beydilli, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap Yayın, Ankara 2005, s. 95.

⁴² Kayabaşı, *agm*, s. 222.

⁴³ Muhtarrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Hisar Yayınları, İstanbul 2003, s. 41.

⁴⁴ Kayabaşı, *agm*, s. 222.

⁴⁵ Kayabaşı, *agm*, s. 223.

⁴⁶ Ergin, *age*, s. 18.

⁴⁷ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 25.

⁴⁸ İnan, *ETDT*, s. 25.

COĞRAFYADAN MİTOLOJİYE KAYA RESİMLERİ

Umay Ana'nın Hayat Ağacı ile olan ilişkisini de ortaya koyar.⁴⁹ Bugün Anadolu'ya baktığımızda Umay gelişim süreci içerisinde kutuplaşarak iyi ve kötü özelliklerini bir arada barındırmış ve çocuklara, kadınlara vb. zarar veren bir kötülük kaynağı haline gelmiştir. Umay'ın bu zarar veren kötü yönü Türk toplulukları arasında Hara Umay, Kara Umay, Mayneke, Üzüt Körmös, Aza, Ayza, al Kızı, Almıs, Abası, Al Karısı, Albastı, Umacı gibi isimlerle adlandırılmaktadır.⁵⁰

4. Şaman Tasvirleri Taşıyan Kaya Resimleri

Şaman kelimesi ve şamanlık kavramı üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Şaman kelimesi büyü, sihir işleri ile uğraşan kimseleri belirtmek amacıyla büyücü, sihirbaz karşılığında sıklıkla kullanılmıştır. Aslında bu tanım ve kelime ile beraber, kavramın kullanım yeri yanlıştır. Şamanlar uyguladıkları yöntemlerin, doğadan ve kendilerini yetiştiren şamanların sayesinde edindikleri bilgilerin pratikte kullanılması ile hastaları tedavi etmiş, kötü ruhları kovmada kullanılmış ve çoğu zamanda dinsel törenleri yönetmişlerdir. Aynı zamanda hekimlik becerisi olan kişilerdir (**Resim 3-4**).

Şaman kelimesi Tunguzca bir kelime olup Tunguzca'dan Rus araştırmacılar sayesinde Batı ilim dünyasına geçmiş ve bugün hala şaman olarak kullanılmaya devam etmiştir.⁵¹ Türkler şaman kelimesi yerine Kam ya da baksı kelimesini tercih etmişlerdir.⁵² Şaman, Şamanizm inancına bağlı topluluklarda ruhlarla insanlar arasında bir aracı rolünü üstlenen bir nevi din adamıdır. Kam bahsi geçen inanca sahip topluluklar arasında ayin ve törenlerini yapan, ruhlar âlemi ile insanlar arasındaki bağlantıyı sağlayan kişi olmakla beraber aynı zamanda doğum ve tabiat olayları ile de ilgilendir.⁵³ Hunların Avrupa'da egemen olduğu devirlerde Ata-kam ve Eş-kam adlarında iki şamandan bahsedilmesi⁵⁴ Avrupa Hunlarının da din adamlarına Kam dediğini göstermektedir. "Kam" kelimesi aynı zamanda şaman kelimesinin Altay bölgesinde yaşayan Türk toplulukları arasında kullanılan karşılığıdır.

Orta Asya ve Sibirya coğrafyasında yer alan kaya resimleri bilim insanları tarafından, MÖ II. binyıla kadar uzanan Türk Şamanizm'inin ilk somut delilleri olarak kabul edilmektedir. Baykal Gölü'nün çevresinde bulunan kaya resimleri, MÖ II. binyılın ortalarında, buradaki şamanların mevsimlik törenler düzenlediğini göstermektedir.⁵⁵ Özbekistan'ın güneyinde ve Tacikistan'da tespit edilen kaya resimlerinin, henüz tarihlendirme yapılmamakla birlikte, Mezolitik Devir'den kalma olduğu düşünülmektedir.⁵⁶ Bu resimlerdeki motiflerin kesinlikle şamanik olduklarını söyleyemeyiz. Ancak, Bakır ve Bronz Çağı'na ait kaya resimlerine baktığımızda kayda değer şamanik motifler öne çıkmaya başlamakla birlikte insan ve şaman motifleri daha sık görülmekte ve bu da bir grup insanın bölgenin toplumsal yapısında daha ön plana çıktığını ve yavaş yavaş toplum bilincinin dini bir boyut kazandığını göstermektedir.

Ayrıca şamanik kaya resimlerinin Bronz Çağı'nda görülüyor olması, Şamanizm'in Bronz Çağı'nda ortaya çıktığı anlamına gelmez. Bronz Çağı'ndan da önce şamanların bu coğrafyada bulunduğu dair elimizde kuvvetli arkeolojik bulgular olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁷ Bu, Bronz Çağı boyunca Avrasya bozkırlarında (Orta Asya dâhil) Bozkır halklarının göç hareketlerinin önemli bir yeri olduğunun göstergesidir. Kaya resimlerinin bazıları buldukları bölgelere göre şamanik semboller açısından da farklılıklar gösterir.⁵⁸

SONUÇ

Eski Türklerin konar-göçer kültürü insanlık tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Ancak bu hususta yapılan bilimsel araştırmalar yeterli seviyede değildir. Bunun en büyük sebeplerinden biri de disiplinler arası çalışmaların hem sayıca hem de nitelik açısından yetersiz oluşudur. Özellikle İç Asya'da yaşayan Türk

⁴⁹ Ögel, *age*, s. 94.

⁵⁰ Onur Alp Kayabaşı, "Taşeli Yöresi Tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2016, S. 78, s. 149

⁵¹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 74; Saadetin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Denizli 1998, S. 4, s. 40; Rasonyi, *age*, s. 28.

⁵² Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, s. 28.

⁵³ İnan, *age*, 72; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen, İstanbul 2011, s. 301; Wilhelm Radlof, *Sibirya'dan (Seçmeler)*, Çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 233.

⁵⁴ Gömeç, *agm*, s. 40.

⁵⁵ Ahmet Ali Arslan, "Türk Şamanizminin Kaynağına Doğru", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005/14, s. 59.

⁵⁶ Andrezej Rozwadowski, *Rock, Cracks and Drums*, Molnar & Kelemen Oriental Publisher, Budapest 2017, s. 17.

⁵⁷ Hoppal, *age*, s. 19.

⁵⁸ Andrzej Rozwadowski, "From semiotics to Phenomenology: Central Asian Petroglyphs and the Indo-Iranian Mythology", *Theoretical Theoretical perspectives in rock art research*, Novus Press, Oslo 2001, 9 (2) s. 161.

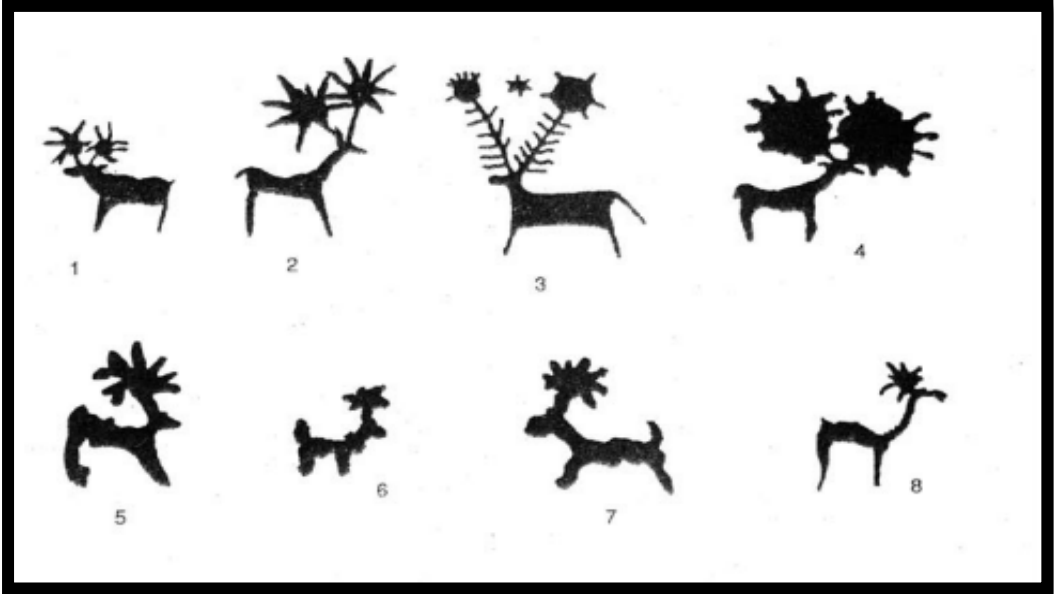
HALİL CAN AKGÜN

halklarının geçmişi ve kültürel bağlantıları üzerinde yapılan araştırmalar daha da az sayıdadır. Araştırmamıza konu olan kaya resimleri üzerinde de aynı şekilde fazla araştırma yapılamamıştır.

Orta Asya kaya resimleri antik devirlerden itibaren kayalara, kutsal alanlara dağların zirvelerine belli ifadeler çerçevesinde, çizilerek ya da boyanarak birçok bölgede yapılmışlardır. Geçmişin en eski devirlerinden bu yana kaya resimlerinin ortaya çıktığı alanların da kutsal sayılmış olması rastlantı değildir. Tabiat kuvvetlerine olan saygının ve inancın bizzat tabiatın içinde olması gayet doğaldır. Bu sebeple kayalara resim çizme anlayışı daha sonraki devirlerde yani Neolitik, Bronz ve Demir Çağ'da da devam etmiş, resimleri kendi düşüncelerine göre kutsal olarak gördükleri alanlara çizmişlerdir. Bugün semavi dinlerde dâhil olmak üzere birçok dini mabette yine o dinin kutsal olarak gördüğü bu görsel ve simgesel motiflere rastlamaktayız.

Kutsal alanlara resim yapma geleneği İskit, Hun ve Göktürk devirlerinde de devam etmiştir. Bu alanların farklı zamanlarda kullanılmış olması ve burada yapılan ilk tasvirler ile sonraki dönemlerde yapılanlar arasında da benzerliğin bulunması, Orta Asya'da devam eden bir düşünce anlayışını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Orta Asya kaya resimlerinde, hayvanlar, av-savaş sahneleri, büyü ve din ile ilgili resimler hayli dikkat çekmektedir. Türklerle birlikte gelişen tasvir sanatında hemen hemen aynı çizim kalıpları kullanılmış olsa da tasvirlerde yer alan motifler ve motiflerin kutsiyeti açısından farklılıklar görülmektedir. Orta Asya'da geniş bir coğrafyaya yayılım göstermiş olan kaya resimleri; dönemin olaylarını, ekonomik yapısını ve inanç sistemi gibi birçok konuda günümüze ışık tutan eserlerdir. Kaya resimlerinin çizildiği zamanın insanları, tabiattaki gözlemlerini, oradaki yaşayış biçimlerini, geliştirdikleri inanç sistemlerini, gücü, hâkimiyet anlayışlarını, kısacası hayattaki tüm değerlerini kaya resimleri ile somutlaştırmış ve bugüne ışık tutmuşlardır.

RESİMLER

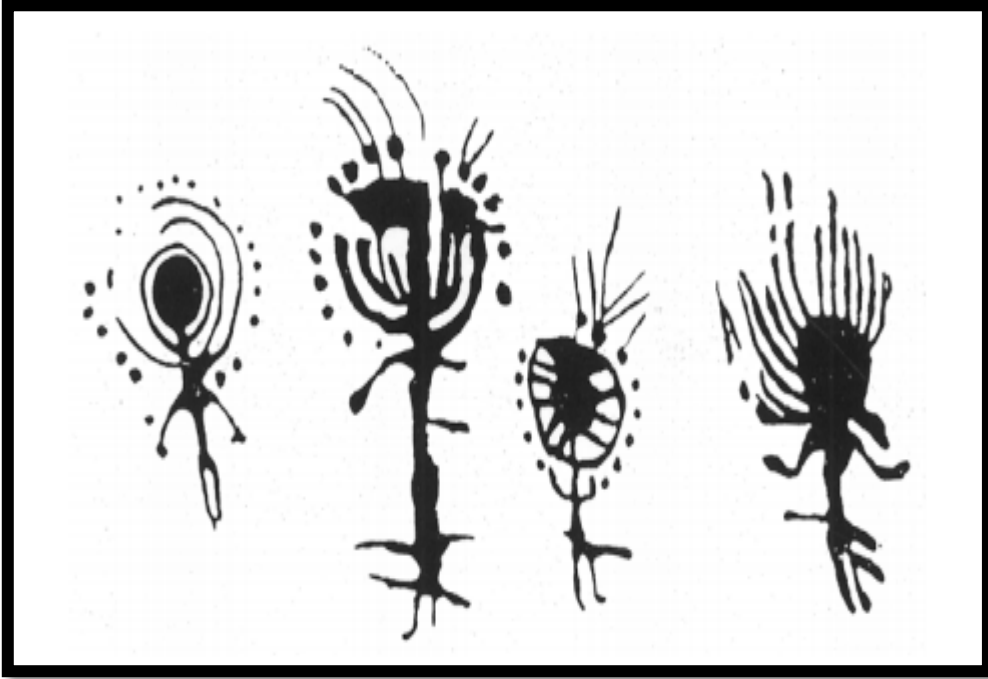

Resim 1: Kaya resimlerinde Geyik motifi örnekleri. (Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*)

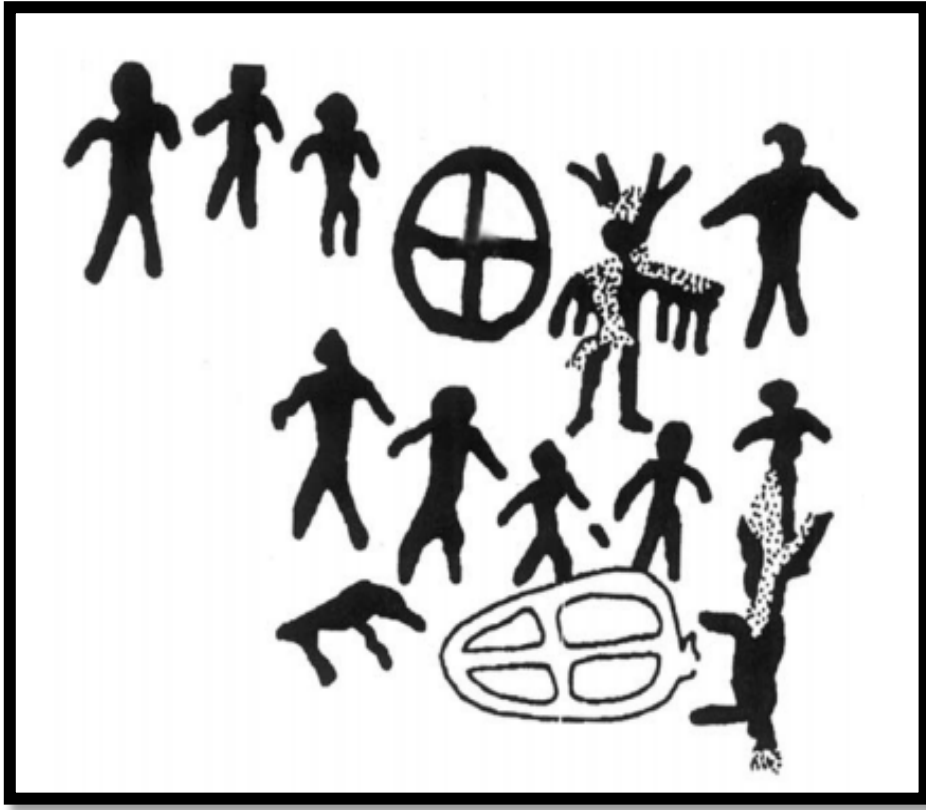
COĞRAFYADAN MİTOLOJİYE KAYA RESİMLERİ

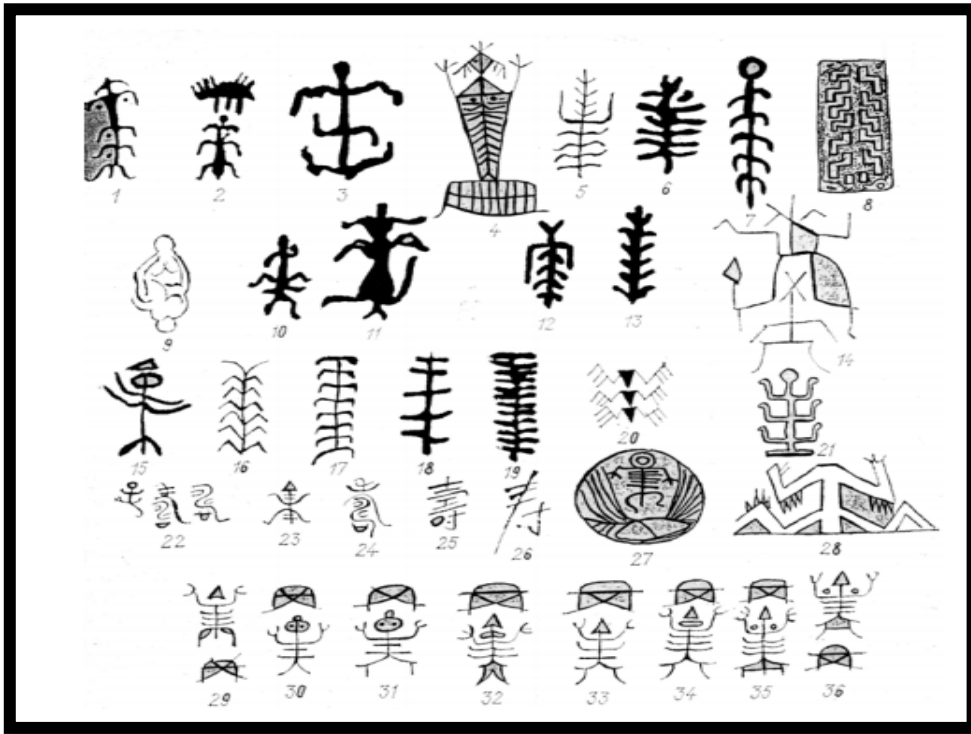
Resim 2: Kaya resimlerinde Geyik ve av motifi örnekleri. (Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*)

Resim 3: Kaya resimlerinde Şaman motifleri. (Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*)

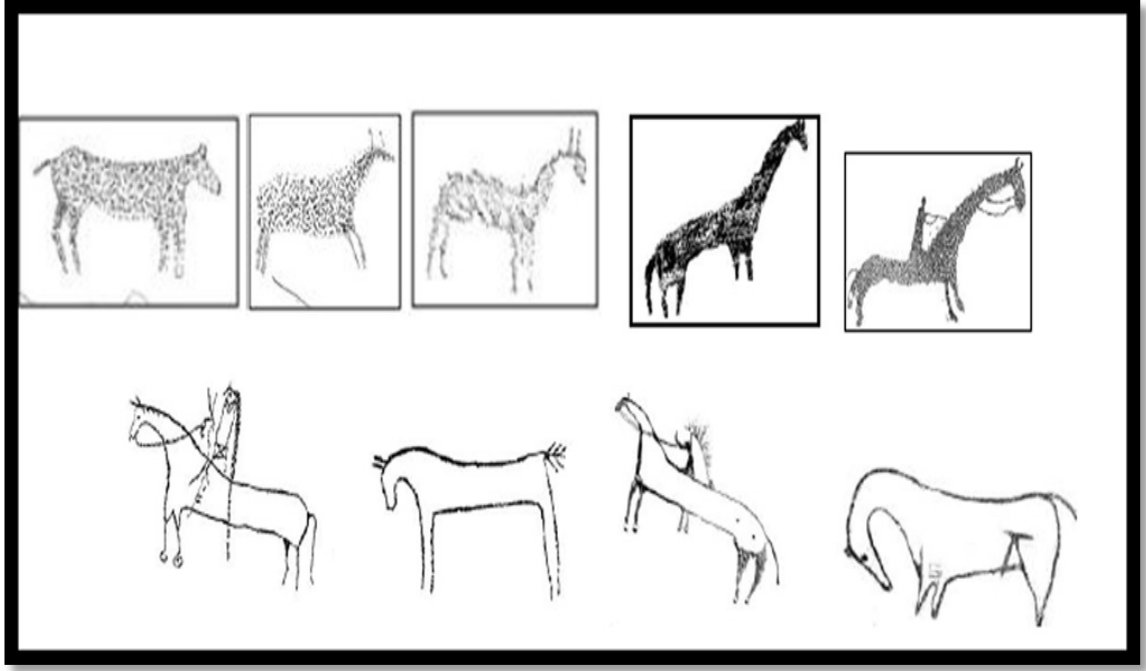

Resim 4: Kaya resimlerinde şaman ve ayin motifleri. (Hoppal Mihaly, Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts)

Resim 5: Kaya resimlerinde Umay tasvirleri. (Hoppal Mihaly, Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts)

COĞRAFYADAN MİTOLOJİYE KAYA RESİMLERİ

Resim 6: Kaya resimlerinde At ve süvari tasvirleri. (Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*)

KAYNAKÇA

ARSLAN, Ahmet Ali, "Türk Şamanizminin Kaynağına Doğru" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya 2005, S: 14, 57-74.

BAYAT, Fuzuli, "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", *Folklor Edebiyat*, 2006/C. 12, S. 46, ss. 47-60.

BELEK, Kayrat, "Eski Türklerde At ve At Kültürü", *Gazi Türkiyat*, Ankara 2015, S. 16, ss. 111-128.

BEYDİLLİ, Celal, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap Yayın, Ankara 2005

ÇAĞDAŞ, Öznur, *İslam Öncesi Türk Dönemi Orta Asya Kaya Resimlerinde Kullanılan Ana Motifler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011.

DEMİR, Necati, "Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar" *Zeitschrift für die Welt der Türken* 2009, C. 1, N. 1, ss. 5-19.

DOĞAN, İsmail, "Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası", *Türk Dil Kurumu Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 2001, ss. 151-173.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Hisar Yayınları, İstanbul 2003.

GÖMEÇ, Saadettin, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Denizli 1998, S. 4, ss. 38-51.

GÖMEÇ, Saadettin, "Türk Kültüründe At", Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Konya 2016, ss. 819-834.

GÜNGÖR, Harun, "Geleneksel Türk Dininde Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları II (Sempozyum 20-21 Kasım 1998 Konya)*, Ankara 2000, s. 163.

HOPPAL, Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, International Society for Shamanistic Research, Budapest 2013.

HALİL CAN AKGÜN

HOPPAL, Mihaly, “Sibirya Şamanizm’inde Doğa Tapınımı”, Çev. Gürbüz Erginer, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 2001, 41(1), ss. 209-225.

İNAN, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 2000, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

JACOBSON, Esther, *The Deer Goddess of Ancient Siberia*, Brill, Leiden 1993.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2011.

KALAFAT, Yaşar, ÇELİK Nagihan, “Türk Kültür Coğrafyasında At ile İlgili İnanışlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2013, ss. 187-202.

KARADAVUT, Zekeriya, Ünsal Yılmaz Yeşildal, “Anadolu-Türk Folklorunda Geyik”, *Milli Folklor*, Ankara 2005, Yıl:17, S. 76, ss. 102-112.

KARAKURT, Deniz, *Türk Mitolojisi Ansiklopedisi, Türk Söylence Sözlüğü*, e-kitap, 2012.

KAYABAŞI, Onur Alp, “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay”, *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, Mersin 2016, Vol:7, Issue:22, ss. 220-228.

KAYABAŞI, Onur Alp, “Taşeli Yöresi Tahtacılarının Geçiş Dönemlerinde Mitolojik Unsurlar”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara 2016, S:78, ss. 159-158.

LYMER, Kenneth, “The Deer Petroglyphs of Arpaufen, South Kazakhstan”, *Spirits and Stone*, Instytut Wschodni UAM, Polonya 2002, ss. 149-164.

ONAT, Ayşe, Orsoy Sema, Ercilasun Konuralp, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

OTKAN, Pulat, *Tarihçinin Kayıtlarına Göre Hunlar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, s. 28.

ROZWADOWSKİ, Andrezej, *Rock, Cracks and Drums*, Molnar & Kelemen Oriental Publisher, Budapest 2017.

ROZWADOWSKİ, Andrzej, “From semiotics to Phenomenology: Central Asian Petroglyphs and the Indo-Iranian Mythology”, *Theoretical Theoretical perspectives in rock art research*, Novus Press, Oslo 2001, 9 (2) s. 155-174.

TEKİN Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

UÇAR, Zofie, “Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler Kültür Evreni”, *Kültür Evreni*, Ankara 2014, S. 21, ss. 129-146.

WİLHELM, Radlof, *Sibirya’dan (Seçmeler)*, Çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

YILMAZ, Engin, “Dede Korkut Kitabında Tasvir Dünyası”, *TDAY Belleten*, Ankara 2003, S: 1, ss. 1-17.

GÖRSEL KAYNAKLAR

Resim 1: Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, International Society for Shamanistic Research, Budapest 2013.

Resim 2: Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, International Society for Shamanistic Research, Budapest 2013.

Resim 3: Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, International Society for Shamanistic Research, Budapest 2013.

COĞRAFYADAN MİTOLOJİYE KAYA RESİMLERİ

Resim 4: Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, International Society for Shamanistic Research, Budapest 2013.

Resim 5: Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, International Society for Shamanistic Research, Budapest 2013.

Resim 6: Hoppal Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, International Society for Shamanistic Research, Budapest 2013.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 165-176

Geliş Tarihi–Received Date: 04.06.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.07.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
OĞUZ BOYLARININ TANRI DAĞLARINDAKİ İZLERİ*
KAYRAT BELEK**

ÖZET

Kök Türk kağanlıklarının yönetim merkezini içinde barındıran başta İpek Yolu olmak üzere önemli ticaret yolları üzerinde bulunan bugünkü Kırgızistan sınırları içinde kalan topraklarda, Türk kökenli boylara ait boy damgaları, yazıtlar, sikkeler, kitabeler bulunmaktadır. Bu açıdan Türk kültürünün ve tarihinin yükselmesinde büyük rolleri olan Oğuzların, daha Kök Türk çağından başlayarak günümüze kadar zengin miras değerleri söz konusudur. Dolayısıyla Türklerin hem İslamiyet öncesi hem de İslamiyet'in kabul edilmesi ve yayılmasıyla birlikte anılan coğrafyada dil, din, tarih, edebiyat, sanat ve mimarlık alanında birbirinden güzel eserler vücuda getirdiklerini söylemek mümkündür. Bu kültür öğeleri kuşaktan kuşağa aktararak günümüze kadar gelebilmiştir.

Bu çalışmamızda Tanrı Dağlarında bulunan Kök Türk ve Karahanlılar döneminde Türklere veya daha ayrıntısıyla Oğuzlara ait boy damgaları, sikkeleri ve Türk-İslam kitabelerindeki tarihi bilgiler incelenmiştir. Bununla birlikte Tanrı Dağları bölgesine Kırgızların yerleşmesindeki ve oluşmasındaki Oğuz boylarının katkıları hakkında bilgiler de verilmiştir. Nihayet diğer Türk ve Oğuz boylarının katılımıyla ortaya çıkan Kırgızların siyasi teşekkülleri biri sağ kanat, diğeri ise sol kanat olmak üzere Hun ve Kök Türklerden beri miras olarak kuşaktan kuşağa aktarılan ikili yapı ile ortaya çıktığı görülmüştür. Kök Türk ve Karahanlılar dönemine ait tarihsel verilerin değerlendirildiği bu çalışma ile Türkistan tarihinin sosyo-kültürel ve siyasi-ekonomik yaşayış tarzını şekillendiren ortak kültür mirasının araştırılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Oğuzlar, damga, yazıt, boy.

TRACES OF THE OGHUZ TRIBES ON THE TIAN-SHAN

ABSTRACT

On the territory of recent Kyrgyzstan, which lays on significant trade routes, such as the Silk Road with the headquarter of the Kök Türk Khanate, *tamgas*, coins, epigraphs and inscriptions of the Turkic tribes are to be found. Additionally, it is seen that Oghuz tribes, which had a remarkable role in the rise of the Turkic culture and history, have left a rich legacy starting from the Kök Türk period reaching to contemporary times. Consequently, both during the pre-Islamic period and after the acceptance of Islam, it is being observed that amazing works in the fields of language, religion, history, literature, art and architecture have been produced in the aforementioned geography. These cultural elements have been transferred from generation to generation and have survived to the present day.

In this paper we have provided information about the historical tamgas and coins of the Turks - more specifically of the Oghuz tribes on the Tian-Shan during the Kök Türk and Karakhanid periods - and about the historical material on the Turko-Islamic inscriptions. Some information about the contribution of the Oghuz tribes on the later settlement and formation of the Kyrgyz in the Tian-Shan region is also presented. Finally, the dual political formation based on left and right wing, which was transferred through generations as a legacy since the Hsing-Nu and Kök Türks, fashioned the Kyrgyz with the involvement of the Turkic and Oghuz tribes. In this context, writings of the Kök Türks and Karakhanids will contribute to the study of the common cultural heritage shaping the socio-cultural and politico-economical life style in the history of Turkestan, which is

*“Çiyin-Taş” Türk-İslam Yazıtları üzerindeki araştırmalarımıza ve Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'ndaki “Kırgızistan'da Yeni Bulunan Oğuz Boylarına Ait Yazıtlar ve Oğuz Damgaları” adlı bildirimimize yeni buluntular eklenerek makalemiz genişletilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Manas Üniversitesi, Tarih Bölümü, Bişkek/KIRGIZIİSTAN, e-posta: kairat.belek@manas.edu.kg

OĞUZ BOYLARININ TANRI DAĞLARINDAKİ İZLERİ

essential because it will bestow a new spirit to the arguments and works in the world of science in terms of common history, language and culture.

Key Words: Turks, Oghuz, Tamga, inscription, tribe.

GİRİŞ

Oğuzlar, erken dönemlerden günümüze kadar Türk tarihinde çok önemli rol oynamışlardır¹. Bu bağlamda Oğuzların Hun, Kök Türk, Türgiş, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu ve Osmanlı gibi büyük devletlerin ortaya çıkışlarında ve gelişmelerinde büyük katkıları olduğu görülmektedir. Bir başka ifade ile bu devletler Oğuzlar tarafından kurulmuştur². Tabii ki diğer Türk kökenli boylarda olduğu gibi Oğuz boyları da uruk ve boy gruplarını oluşturarak Avrasya bozkır topraklarında egemen güce sahiptiler. Dolayısıyla Kök Türk kitabelerindeki “*Tokuz Oğuz bodun kentü bodunum erti*” ifadesi, Kök Türklerin hem Oğuzlardan olduğu hem de Oğuzların Aşına Kök Türk hanedan soyuna tabi olduğu yönünde yorumlar ortaya çıkarmaktadır³. Bu meseleye tersinden bakıldığında bütün Oğuzlar Türk’tür ve büyük bozkırdaki boy birliklerinin içindeki kabilelere Oğuz siyasi adları verilebilmektedir⁴. Bu durum aynı zamanda tartışmaya açık bir konudur. Çünkü Türk devletlerinin kuruluş ve gelişmesinde etkili olan boylar ve boy grupları hiç şüphesiz askerî teşkilatlanmadan meydana geliyordu.

Kök Türk devletlerinin yıkılışından itibaren Oğuz boylarının Merkezî Asya topraklarından, batıya doğru kaymaya başladıklarını görebiliriz. Bilindiği gibi 766’da Türgişler veya Oğuzlar Karlukların sıkıştırmasıyla Sır Derya ve Harezmi’nin kuzey ovalarına doğru göç ettiler⁵. Daha sonra Oğuz Yabgu Devleti’ni kurdular. Müslüman olduktan sonra Oğuzlara Türkmen adı da verilmiş ve onlar her tarafta Türkmen veya Oğuz-Türkmen adıyla bilinmişlerdir⁶.

Oğuzların daha önceleri oturdukları yurtları olarak bilinen günümüzdeki Kırgızistan veya Tanrı Dağları sınırları içinde kalan topraklarda Oğuz izleri görülmektedir. Bunlar ilk başta etnik bağlantıları ile ilgili bilgiler olan boy adlarında görülür. Mesela, Tanrı Dağlarındaki Kırgız boyları arasında; *Kay(ı)* (Kayıg), *Bayandı* (Bayundur), *Avat* (İva), *Kara Baytal* (Begtili), *Munduz* (Bügdüz), *Bayat* (Bayat), *Ezir* (Yazgır), *Camgirçı* (Eymür), *Ak Üylü* (Alka Bölük), *Cediger* (İgdir), *Beçine* (Beçenek), *Çarık* (Çaruklug), *Kıdık* (Kızık) ve benzeri Oğuz grupları bulunmaktadır⁷. Buradan hareketle Moğolistan’daki iç mücadeleler ve bunu takiben Timuruların istilasından sonra, Tanrı Dağları çevresine Kırgızların gelip yerleşmesi ve burada biçim bulmasında yerli eski Türk ve Oğuz boylarının yakından etkisi olduğu söylenebilir. Ayrıca Kırgızların Manas Destanı’nda verilen şecerede Oğuz Han, Kırgızların büyük ataları olarak izah edilir. Bu cümleden hareketle hem Oğuzların Dede Korkut destanı hem de Kırgızların Manas destanı bütün Türklerin ortak kültür değerleri taşıyan ana destanlarından olduğunu söylemek mümkündür. Kırgızların Manas Destanı’nda olduğu gibi Oğuzların Dede Korkut Destanı’ndaki doğum, ad verme, evlenme, kahramanlık, gündelik hayat, yaşlılık, ölüm ve yas törenleri gibi kültür özellikleri benzer şekilde Kırgızlarda da yaşatıla gelmiştir.

Kırgızların Tanrı Dağları bölgesindeki siyasi, içtimai ve etnik gelişmeleri sürecinde yerli diğer Türk (Kıpçak, Nayman, Türk-Moğol vb.) ve Oğuz boylarıyla birlikte hareket etmeleri, bölgede büyük bir siyasi tedbir ortaya çıkarmıştır. Bu bir taraftan etnik ittifakın ortaya çıkışını sağlarken diğer taraftan daha hareketli milli siyasi bünyenin ve ordu teşkilatının kurulmasını gerekli kılmıştır. Nihayet diğer Türk ve Oğuz boylarının katılımıyla Hun ve Kök Türklerden beri miras olarak kuşaktan kuşağa aktarılan biri sağ kanat, diğeri ise sol kanat şeklindeki ikili siyasi teşekkül kurulmuştur⁸. Ordu teşkilatı kurma zorunlulundan türeyen bu sistem Merkezî Asya’daki büyük bozkır devletlerinin siyasi etnik teşekkülünün oluşmasında sürekli askerî prensibe dönüşmüştür. Bu durum özellikle (Batı) Kök Türk ve Türgiş-Oğuzların siyasi yapılanmasında kendini açıkça göstermiştir. Oğuzların mitolojik metinlerinde batıya doğru kaymış olan Türklerin büyük babaları olarak bilinen Oğuz Han’ın Oğuzları Üç Ok ve Boz Ok olarak ikili kanat halinde kurduğu zikredilir. Bu cümleden hareketle Kırgızların ikili teşkilatının da eski Türk ve Oğuzların siyasi sisteminden etkilendiği sonucuna varılabilir.

¹ Reşat Genç, “Oğuzların XI. Yüzyıl Tarihi Hakkında Bazı Düşüncelerim”, *Kırgız Tarihinin Güncel Meseleleri: Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Prof. Dr. Anvarbek Mokeev Armağanı, Bişkek 2019, s. 68.

² Ahmet Taşağıl, “Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2015, s. 21.

³ Saadettin Yağmur Gömeç, “Kök Türkçe Yazıtların Oğuzları Meselesi”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2015, s. 517.

⁴ Gömeç, *agm*, s. 517-518.

⁵ Taşağıl, *agm*, s. 27.

⁶ Genç, *agm*, s. 69.

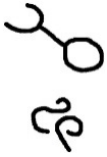
⁷ Tolkunay Orozbekova, *Kırgız Boyları ile Oğuz-Türkmen Boyları Arasındaki Etnik İlişkiler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek 2018, s. 12-13.

⁸ Anvarbek Mokeev, *Kırgız na Altaye na Tyan’-Şane*, Bişkek 2010, s. 118. Cengiz Buyar, “Kırgızistan’da Oğuz Araştırmaları” *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/5 (Spring 2015), s. 95-106.

KAYRAT BELEK

Tanrı Dağlarındaki maddi kültür alanlarında da Oğuz dönemlerinden kalan arkeolojik ve etnografik eserler söz konusudur. Bu bağlamda On Ok Bodun (Türgişler) veya Oğuz boylarına ait olan damgalar ve yazıtlar bulunmaktadır. Eski Türk damgaları ait olduğu kültürün simgesini ve ongununu belirtmekle birlikte etnik grupların siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel bağlantılarını da gösterir. Bunun yanında damgaların kuşaktan kuşağa aktararak çeşitli Türk boyları arasında elden ele kullanıldığı görülür. Dolayısıyla Tanrı Dağlarında yeni bulunan çeşitli Türk damgalarından boyların ve boy gruplarının belirli bir coğrafyada yayıldıkları alanları ve onların göç hareketlerinin ana hatlarını (hâkimiyetlerini) tespit etmek mümkündür. Ayrıca Oğuzlar en önemli tarihi rollerini Türkiş ve Karahanlı devleti içinde oynadılar⁹. Bu durum Tanrı Dağlarında bulunan Türkiş ve Karahanlı dönemlerine ait oldukları öne sürülen damgalarda, sikkelerde, runik harfli yazıtlarda, Türk-İslam kitabelerinde ortaya çıkmaktadır. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslamiyet'in Tanrı Dağlarına yayılması konargöçer Türk kültüründe yeni bir safha açmıştır. Dolayısıyla eski Türklerin yazı kültürü dediğimiz Kök Türk metinlerinin ve eski Uygur harfli metinlerin yerini yavaş yavaş Arap harfli metinler almıştır. Fakat Türklerdeki aynı kültürden doğan ve devam eden yazıt kültürü Türk-İslam kültüründe kendini muhafaza etmiştir¹⁰.

1. Boy Damgaları

Türk kültürünün önemli unsurlarından birini oluşturan damga veya tamga, tarih öncesi çağlardan günümüze kadar nesilden nesile süregelmiştir¹¹. Ayrıca konargöçer Türklerde damga ilkel ve basit şekilde soyut kimliğini korumuştur. Damgalar devletler, boylar ve uruklar arasındaki bağlantıları, onların sınırlarını ve yaşayış özelliklerini tanımlamada kültürel kod olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Türklerde damgalar kabilenin ortak malı olan konak yerleri, yol kavşakları ve otlaklardaki taş, kaya gibi yerlerde, sınır taşlarında, at koşum takımlarında, mühürlerde, ticari eşyalarda, heykelerde, mezar taşlarında kullanılmıştır¹². Tanrı Dağları sınırları içinde kalan yüksek kayalık bölgelerde ve yeni bulunan kitabelerde, sikkelerde eski Türk ve Oğuz boylarına ait olan damgalar bulunmaktadır¹³. Söz konusu damgalar ekonomi ve siyasetin çok geliştiği dönemlerde boylara göre çeşitlenerek, kendilerine bağlı bölgelerdeki kutsal kayalara vurulmaya başlanmıştır. Bu bağlamda damgalar konargöçerlerin kendine ait olan bölgenin ve mülkün kime ait olduğunu gösteren birer mülkiyet belirtisi idi. Konargöçerlerde herhangi bir boyun kimliğini belirtecek şekilde taşınan “damga” işaretleri, bu damgaların genelde şekillerine göre hususi adlar taşımakta ve bunlar siyasi bir amaçla kullanılarak boy kimliklerinin de ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Nitekim On Ok Budun teşkilatının “kulca” damga (bir geyik türüne verilen isim) işaretini hem sahip oldukları bölgelerdeki kayalarda hem de kendi kağanlarının adına basılan sikkelerde¹⁴ pek çok defa kullandığı görülür (Görsel 1, 2, 3, 4).

Yine bu anılan damgalı kayalar arasında Türk-İslam yazıtları mevcut olduğu gibi eski Kök Türk yazı kültürü izlerini müştereken kullanan damgalar da bulunmuştur.

Görsel 1: “Ağızlık” (gem) ve “Kulca” damga.

⁹ Taşağıl, *agm*, s.21.

¹⁰ Kayrat Belek, “Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)” *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Bahar 2014, s. 32-33.

¹¹ Nesrin Güllüdağ, “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, Ocak 2015, s. 132.

¹² Osman Mert, “Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye de Bulunan Damgalar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum 2008, s. 286.

¹³ Kubatbek Tabaldiev, Kayrat Belek, *Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kırgızstana*, Bişkek 2008, s. 3-5.

¹⁴ G. Babayar, *Göktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, Ankara 2007, s. 244. Tabaldiev, Belek, *age*, Bişkek, 2008.

OĞUZ BOYLARININ TANRI DAĞLARINDAKİ İZLERİ

Görsel 2: “Kulca” damga.

Görsel 3: “Kulca” damga.

Görsel 4: “Kulca” damganın sikke üzerindeki görünümü.

2. “Büke Bek” Yazıtı ve Damgaları

“Büke Bek” Yazıtı Isık-Göl bölgesindeki Ton ilçesine bağlı “Bürküt” köyü yakınlarında kaya-taşlarından Eltay Baykaşkayev tarafından 2013 yılında bulunmuştur. Bu anılan yazıtta Arap harfleriyle بکا بک “Büke Bek” adlı kişi ismiyle taşın tam ortasında الملك لله el-Mülk-i lillah: *mülkün sahibi Allah*’tır cümlesi yazmakla birlikte birçok Eski Türk ve Oğuz boylarına ait damgalar kazınmıştır (Görsel 5).

2.1. Büke: Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lugâti’t-Türk eserinde “büke” sözcüğü üzerinde açıklamalar yapılırken sözcüğün *ejderha*, *büyük yılan* anlamında olduğu belirtilmiştir. Anılan sözcükle ilgili verilen örneklerde “*yeti başlığ yıl büke*” (yedi başlı ejderha) denilerek Müslüman olmayan Altay bölgelerindeki Türk kökenli *Yabakuların*¹⁵ başbuğları için bu şekilde kullanıldığı, Karahanlılarda da yiğitlere bu ismin verildiği vurgulanmıştır¹⁶.

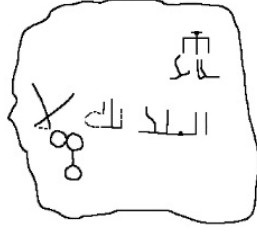
2.2. El-Mülkü Lillâh: İslamiyet’in getirdiği kültür değişikliklerinden biri Orta Asya’daki Türklere ait el sanatlarının çoğunluğunda “*El-Mülkü Lillâh*” sözcüğünün geçmesidir. Dolayısıyla İslamiyet’ten önce mülkiyet

¹⁵ Karahanlı döneminde Altay’daki gayrimüslim Türk boyu.

¹⁶ *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay. C. 3, Ankara 2006, s. 227. “Büke” kelimesi ile ilgili ek açıklamalar için ayrıca bkz. Coşkun Erdoğan, “Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar”, *Mavi Atlas*, 7/1, s. 268; Tuncer Gülensoy, “Moğolca ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözcükler Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, 6/1, 2011, s. 12.

KAYRAT BELEK

sahipliğini belirleyici unsur olarak her hangi bir boy veya ulusa ait damga vurulmuşken İslam'ın tesiri ile Türkleri tevhid kavramına yaklaştırmış bulunuyordu.

Görsel 5: “Büke Bek” yazıtı ile damgaların çizimi ve orijinal görünümü

Ancak bu anılan El-Mülkü Lillâh sözcüğünün kenarında Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk eserinde geçen Oğuzların *Eymür, Ala-yuntlı, Kayıg, Tukar, Begdili* boylarına ait damgalara benzeyen damgaların görülmesi dikkati çeker. Bu vesile ile konargöçer topluluklar İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen damgalarını daha çok kurban kestikleri yerlerdeki kayalara¹⁷, mülkiyet sahipliğini belirten bir işaret olarak kullanmışlar ve kıymetli askerî aletler, sikke, at koşumları ve kemer gibi değerli eşyalar üzerine ve bunların yanında kıymetli atlara da vurmuşlardır¹⁸.

3. “Çiyin-Taş” Yazıtı ve Damgaları

Isık-Göl'e bağlı *Ak-Ölönğ* köyü yakınındaki *Çiyin-Taş* adlı dağlık alan, hem Taş Devri izlerini hem de eski runik harfli Kök Türk yazıtlarını barındırması bakımından muhteşem bir açık hava müzesi gibidir. Buradan Kök Türk dönemlerine ait runik harfli yazıtların yanında Arap harfli Türk-İslam dönemlerine ait yazıtlar da bulunmuştur (Görsel 6). Buradaki bir Türk-İslam yazıtında şöyle denmektedir:

Yazıtın Orijinal Metni	Okunuşu	Tercümesi
اوچ كشي كلوب	Üç kişi kelüb	Üç kişi gelip
التي سحا الرت	Altı secâ[n] ölürti	Altı secân öldürdü
سحان ار اردم	Secan er erdim	Secân'a kahramanlık ettim

3.1. Yazıtın Okunuşu ve Problemler

Birinci satır, اوچ كشي كلوب “Üç kişi kelüb” şeklinde okunmaktadır. Satırda kullanılan harflerin noktalarının da bulunuyor olması, okunuşu kolaylaştırmıştır. Satırı oluşturan üç kelime harekelendirildiği takdirde, okuyuşta hata bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

İkinci satırı, التي سحا الرت “Altı seca ölürti” şeklinde okumayı tercih ettik. Satır içinde noktalı harfler bulunması, okumayı bir nebze kolaylaştırmaktadır. İkinci satırda yer alan ve bizim *seca* şeklinde okumayı tercih ettiğimiz kelimeye, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lügâti't-Türk*'ünde, Oğuz lehçesinde bir “kuş” türü anlamı verilmektedir¹⁹. *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te “*secâ*” şeklinde geçen bu kelime, gerçekte Oğuz lehçesinde “*serçe*”, Kıpçak lehçesinde “*çipçik*” denen “kuş”tan başkası değildir. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise aynı kuşa “*serçe*” denmektedir.

Üçüncü satır ise, سحان ار اردم “*Secan er erdim*” şeklinde okunabilir.

Üç satır birlikte değerlendirildiğinde, “üç kişinin altı serçeyi öldürmesi”nin ne mânâsı var ve bundan nasıl bir kahramanlık çıkar şeklinde bir soruyla karşı karşıya kalıyoruz. Öte yandan, başka bir soru da şudur: Oğuz lehçelerinde kullanılan “*serçe*” kelimesi, Çağataylar döneminde ve daha sonra Tanrı Dağlarında hâkimiyeti

¹⁷ Çiyin-Taş bunun güzel bir örneğidir: Alimov, R., Kubatbek Tabaldiyev, Kayat Belek, “A Newly Discovered Turkic Inscription in the Tian Shan Region: The Chiyin Tash Rock Inscription”, *Altai Hakpo*, 20. The Altaic Society of Korea 2010, s. 187-195.

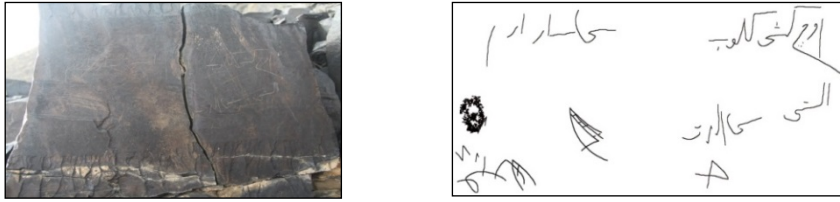
¹⁸ S. A. Yatsenko, *Znaki-Tamgi İnanoyazıçnıh Narodov Drevnosti i Rannego Srednevekovya*, Moskova 2001, s. 84. Y. S. Hudyakov, K. Ş. Tabaldiyev, O. A. Soltobayev, “Kompleks Pamyatnikov s Runičeskimi Nadpisyami v Mestnosti Kok – Say v Koçkorskoj Doline na Tyan-Şane”, *Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii*. Novosibirsk 2002, s. 124-131; Cengiz Alıyılmaz, “Kırgızistan'daki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine,” *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/8, Fall 2009, s. 185-209.

¹⁹ Mahmud al-Kashgari, *Divan Lughat at-Turk* (translated with Introduction by Z. A. Auezova, index by R. Ermers), Almaty: Daik-Press, 2005, s. 906.

OĞUZ BOYLARININ TANRI DAĞLARINDAKİ İZLERİ

ellerine geçiren Kıpçaklar tarafından kullanılan “çipçik” veya “*tarançı*” kelimeleriyle aynı anlamda kullanılıp kullanılmadığıdır. Bu konuda şimdilik yeterli bilgiye sahip değiliz. Belki Tanrı Dağlarında Kıpçak lehçesiyle konuşan boylar arasına Oğuz boylarından bazı unsurlar da karışmış ve söz konusu satırlar bunlar tarafından yazılmıştır.

XIII-XVI. yüzyıllarda Türkistan’da yaşayan şehirli halk (Türk, Tohar, Fars, Tacik vb.) ile konargöçer Türk boylarının etnik ve kültürel açıdan karışmaları neticesinde yeni etnik grupların ortaya çıktıklarını, bu etnik-kültürel kaynaşmada Oğuz boylarının da büyük bir rol oynadıklarını biliyoruz²⁰. Dolayısıyla Oğuzlar tarafından kullanılan “*secâ*” kelimesi, Tanrı Dağlarındaki bazı halklar arasında “çipçik” veya “*tarançı*” kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmış olabilir. Şu halde, “*secâ*” kelimesi sadece küçük bir kuş adı olmak yerine, burada yaşayan bir boyun totemi veyahut bir etnik grubun adı da olabilir. Söz konusu satırları değerlendirirken böyle bir ihtimali de göz önünde tutmak gerektiği düşüncesindeyiz. Ancak bu konuda elimizde henüz yeterli veri ve bilgi bulunmadığını bilhassa belirtmeliyiz.

Görsel 6: Çiyin-Taş Yazıtının genel bir görünümü ve çizimi.

Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir husus daha vardır: Orta Çağlarda Doğu Türkistan’ın Kulca ve İli bölgelerinde ziraatla uğraşan halka da “*tarançı*” deniliyordu²¹. Bu durumda incelediğimiz yazıtta geçen “*secâ*” kelimesi ile “*tarançı*” kelimesi arasında bir anlam birlikteliği ihtimali zayıflamaktadır. Çünkü Kulca ve İli halklarına “*tarançı*” denmesi, onların sadece tarımla uğraşmaları ile ilgiliydi. Dolayısıyla biz, incelediğimiz yazıtların siyasi ve askerî muhtevalı olduklarını düşünüyoruz. Bununla birlikte, bu muhtevayı, tarihî hadiseler ve kronolojik verilere dayanarak açıkça ortaya koymak oldukça zor gözüküyor.

Bu noktada söz konusu zorluğu aşmak, “*seca*” veya “*aşican*” kelimelerine dair daha sağlıklı yorumlara gitmek için sadece bu iki kelime üzerinde zihin yormak yerine, bölgeden elde edilen başka yazıtlarla eski Türk yazıtlarında geçen kelimeleri ve söz varlıklarını da incelemek; böylece yapılacak mukayeseler ve değerlendirmelerle konuyu bir nebze olsa aydınlatmaya çalışmak yerinde olacaktır. Söz konusu kitabelerin muhteva bakımından Orhun kitabelerine çok benzediklerini ve zengin bir kültürel mirasın taşıyıcıları olduklarını belirtmek gerekmektedir. Çiyin-Taş yazıtlarında geçen “*secâ*”, “*secân*” (*ascan*, *aşican*) kelimeleriyle ilgili taramamızı sürdürürken, Timurlular dönemine ait bir kitabe oldukça ilgi çekici bilgilere ulaştık. Farsça tarihî kaynaklar üzerinde uzman olan Semenov tarafından okunan ve Emir Timur adına dikilen yeşim taşından yapılmış bir kitabe parçasında; “*Bu taş Hakan Duva-Secâ-Han yerine Karşı’dan getirildi*” mealinde bir cümle geçmektedir (Görsel 7)²².

Görsel 7: Emir Timur’un yeşim taşından yapılan kitâbesindeki “*secâ*” veya “*secân*” kelimesi geçen dördüncü satırdan alıntı.

Bu kitabe, Semenov’dan sonra M. E. Masson tarafından da değerlendirmeye alınmış ve Semenov’un “*secâ*” şeklinde okuduğu ibare, دوا سجان حان “*Duva Secân Han*” şeklinde ve doğru olarak okunmuştur²³. Nitekim yukarıdaki yazıda “*secâ*”nın sonundaki ن (nun) harfi س ve ح (s ve h) olarak görülen harflerin üzerine oturtulmuş gözükmektedir. Masson’a göre “*secân*”, Moğollar tarafından kullanılan “*setsen*” unvanıyla aynı

²⁰ Mokeev, *age*, s. 37-38.

²¹ V. Radlov, *İz Sibirii*, Moskova 1989, s. 100-101.

²² M. E. Masson, “Tretiy Kusok Nefritovogo Namogil’nika Timura”, *Epigrafika Vostoka*, Moskova-Leningrad 1948, s. 63-68.

²³ Aleksandr A. Semenov, “Nadpisi na Nadgrobiyah Timura i Ego Potomkov v Gur-i Emire”, *Epigrafika Vostoka*, Moskova-Leningrad 1948, s. 49-62. M. E. Masson, *agm*, s. 68-69.

KAYRAT BELEK

anlama gelmekte ve XIV-XV. yüzyıllarda *ulusbeği* bölge yöneticileri ve üst rütbeli Moğollar tarafından unvan olarak kullanılmakta idi²⁴. Masson ayrıca, Moğollardaki “*setsen*” kelimesinin Eski Türkçede “*bilge*” anlamına geldiğini; Arap ve Fars coğrafyacıların bu kelimeyi *سجان* (*secân*) şeklinde yazdıklarını; Mirhond’un *Ravzatu’s-Safâ*’sında ise aynı kelimenin *جيجن* (*cicin*) şeklinde yazıldığını belirtir²⁵.

Emir Timur adına dikilen yeşim taşı kitabede geçen “*secân*” terimi dolayısıyla, Moğolların sosyal hayatı, Timuruların Moğolistan seferleri ve bir zamanlar Maverâünnehir siyasetini ve ekonomisini ciddi şekilde etkileyen konargöçer Türk-Moğol boyları üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede verilen bilgilerden, Timur ve Timurîlerin 1370-1425 yılları arasında Tanrı Dağlarına yönelik bir kaç sefer gerçekleştirdiklerini²⁶; Timur adına dikilen yeşim taşı kitabenin ise 1425’te torunu Uluğ-Beğ tarafından Isık-Göl’den Maverâünnehr’e getirildiğini öğreniyoruz²⁷.

Timurluların siyasi ve ekonomik bağlantıları ve Emir Timur’un yeşim taşı kitabesinde geçen “*secân*” tabiri ile *Çiyin-Taş* yazıtındaki “*secân*” kelimeleri arasındaki mana benzerliği oldukça ilgi çekicidir. Ancak tarihi bilgiler göz önüne alındığında, bu durumun pek de şaşırtıcı olmadığını belirtmemiz gerekir. Çünkü ulaşılan tarihi bilgiler, *Çiyin-Taş* yazıtının bulunduğu mevkiinin, Timurîlerin *İli* tarafına sık sık düzenledikleri seferlerin geçiş güzergâhında yer aldığını ortaya koymaktadır. Nitekim Timurlularla Türk-Moğollar arasında vuku bulan ilk savaş, *Çiyin-Taş* yakınında bulunan ve günümüzde *Boom* adıyla bilinen geçitte gerçekleşmiş; Emir Timur burada Türk-Moğolları büyük bir bozguna uğratmıştır. Daha sonra Timur, buradan *Çiyin-Taş* yoluyla Koçnar-Başı’na (Koçkor) geçmiş, oradan da Özkent’e dönmüştür²⁸. Bu bilgiler, *Çiyin-Taş* yazıtı yazarlarının, Timur ordularına mensup askerler olmaları ihtimalini güçlendirmektedir. Diğer taraftan, yazıtın birinci satırını oluşturan *اوج كشي* (*Üç kişi kelüb*) ifadesi, yazıtı yazanın buranın yabancı olduğunu açıkça göstermektedir. Keza, ikinci satırı oluşturan *التى سجا الرت* (*Altı seca öljrti*) ifadesi ise bizce, burada öldürülen altı kişinin yüksek rütbeli Moğol yetkililer olduklarını anlatmaktadır. Bu varsayımdan hareketle, *Çiyin-Taş* yazıtının Timurular devrine ait olduğunu ileri sürmek imkân dâhiline girmektedir. Bu verilere katkı sağlayacak diğer bir bilgi Emir Timur’un oğlu Şahrüh’un tarihçisi Şerefüddin Ali Yezdi’nin 1424-1425 yıllarında yazdığı *Zafernâme* adlı eserde verilmektedir. Bu eserde Emir Timur’un, 1389’da Moğol liderlerinden Kamerüddin’in *ulusunu* işgal etmek maksadıyla göndermiş olduğu ordunun faaliyetleri anlatılırken, damgalar ile ilgili olarak şu bilgiler verilir: “*Emir Timur’un ordusu İrtiş nehri yakınlarına ulaştığında, Türk-Moğol Emir Kamerüddin, ordusuyla birlikte çoktan Altay tarafındaki Töleslerin ülkesine sığınmıştı. Emir Timur’un ordusu, ancak düşmanlarının nehir kıyısında bırakıp kaçtıkları gemi ve sâlları bulabildiler. Emirler bir kaç gün burada dinlenmeye kaldılar ve askerlerine ormanlardaki büyük yüksekliklere kendilerine ait imza işaretlerinin ve damgalarının çizilmesini emir ettiler...*”²⁹

Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken bir nokta da Timurlulara karşı çıkan Türk boylarının yöneticisi durumunda bulunanların, “*setsen*” unvanını kullanıp kullanmadıkları mevzudur. Bu hususta net bir şey söyleyemiyoruz. Bununla birlikte bu ibarenin, XIII-XIV. yüzyıllarda Türk boyları arasında kullanılmaya başlandığı, ancak kelimenin daha ziyade “*çeçen*” veya “*çeçan*” şeklini aldığı bilinmektedir³⁰. Bu dönemde “*çeçan*” kelimesi halk arasında “*adı geçen, itibarlı, sözü geçen*” kimseler için kullanılıyordu. Nitekim Kırgız efsanelerinde, “*Ceerençe Çeçen*” adında birinin varlığını biliyoruz. Fakat bu kelimenin, bir unvan olarak XIII-XIV. yüzyıllarda konargöçer Türk boyları yöneticileri tarafından kullanılıp kullanılmadığı konusunda elimizde net bilgiler bulunmamaktadır.

Çiyin-Taş yazıtı özellik bakımından Timurlular dönemine ait olmasına rağmen yazıtın altındaki damgalar Sır Derya bölgesinde bulunan Kök Türklere ait sikkelerdeki ve yazıtlardaki damgalara benzemektedir (Görsel 8). Anılan yazıttaki ortasında noktalı “güneş” anlamını bildiren damga Talas’taki Kök Türk runik harfli yazıtlarında yer almakta ve bu damga Kıpçak boylarında da görünmektedir.

²⁴ Masson, *agm*, s. 68-69.

²⁵ Masson, *agm*, s. 68-69.

²⁶ *Hrestomatija po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kirgizstana* (ed. T. Cumanaliyev), C. 1-2, Bişkek 2007, s. 22-290.

²⁷ V. V. Barthold, *Soçineniya*, T. 1, İzdatel’stvo Akademiyası Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1963, s. 79, 86.

²⁸ Barthold, *age*, s. 81-82.

²⁹ *Materiyalı po İstorii Kirgizov i Kirgizstana*, Bişkek 2002, s.159.

³⁰ *Nevâyi’nin Sözleri ve Çagatayca Tanıklar (El-Lugatu’n-Neva’iyye ve l-İstışhadatu’l-Cagata’iyye)*, Giriş-Metin-Dizinler-Tıpkıbası (haz. Mustafa S. Kaçalın), Ankara 2011, s. 523.

OĞUZ BOYLARININ TANRI DAĞLARINDAKİ İZLERİ

Görsel 8: Çiyin-Taş Yazıtındaki Damgalar

Oysaki Timurlu ordusunda *Otrarlı* veya *Sır Deryalı* askerler tarafından yazıtların yazıldığı açıkça görülmektedir. Bu anılan yazıtlardaki damgalar İslamiyet öncesi Türk kültür ve sanat eserleri için birer belge hüviyeti taşırlar.

Kavramların işaretlenmesi, kalıcılığının sağlanması ve gelecek nesillere aktarılması itibarıyla sosyal ve kültürel açıdan büyük önem taşıyan damgalar, günlük hayatta kullanıldıkları gibi kişiler öldükten sonra mezarlarında da kullanılmıştır³¹. Bu vesile ile Tanrı Dağları'nda bulunan Türk-İslam kitabelerinden kimlik bilgilerini içeren metinler ile birlikte aileyi simgeleyen damgaların da çizildiğini görebiliriz³².

4. Ebu Reşid Kayıg Kitabesi³³ ve Damgası

2008 yılında günümüz Kırgızistan'ının kuzey-doğusundaki Isık-Göl bölgesinin Ton ilçesine bağlı "Bökönbayev" adlı köyünün yakınındaki eski bir mezarlıkta Karahanlı dönemine ait bir kitabe bulunmuştur. Daha önce varlığı bilinmeyen bu kitabenin bulunması büyük bir hadisedir. Çünkü bu kitabede Oğuzların *Kayıg* isminin geçmesi yegâne bir iz olması bakımından mühimdir. Kitabe aynı köyün mezarlığındaki başka bir türbenin duvarında yapı taşı ve teşhir unsuru olarak kullanılmaktadır (Görsel 9). Kitabenin uzun süre yer altında ve rutubetsiz bir yerde bulunması sebebiyle fiziki durumu iyidir. Metnin yazılı usulü sade nesih şekli ile yazılmıştır.

Metnin transkripsiyonu

Bismi-illâh-ir-rahmân-ir-rahîm

lâ ilâhe ill-Allâhü Muhammed-er-Resûl-

Allâhü, sallallahü 'alâ Muhammed-en-Nebî-ve-aleyhi

es-sellem O Haza kabir Ebu Reşid

Kayıg b. Hoca İmam `İmâd-üd-din.

Orijinal Metin

بسم الله الرحمن الرحيم

لا اله الا الله محمد رسول

الله صلى الله على محمد النبي و عليه

السلام هذا قبر ابرور شيد

قبيغ ابن حوجه امام عمادالدين

Tercümesi: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Yoktur tapacak, Allah'tır ancak. Allah'ın resulü Muhammed'dir. Allah'ın salat ü selamı Muhammed Aleyhi selam üzerine olsun. Ebu Reşit Kayıg b. Hoca İmam `İmâd-üd-din".

³¹ Mert, *agm*, s. 286.

³² Kayrat Belek, "Türistan'da Türk-İslam Yazıtları (Kırgızistan'daki "Çiyin-Taş" Yazıtı Örneği)", *Manas Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3 (2015), s. 30-35.

³³ Kayrat Belek, "Türkistan'daki Ortaçağlara Ait Türk-İslam Kitabelerindeki Yesevilik", *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 16 (2019), s. 138-139.

KAYRAT BELEK

Görsel 9: Ebu Reşid Kayıg Kitabesinin çizimi ve orijinal görünümü

Yorumlar: Genel itibariyle Karahanlı kitabelerin çoğunluğunda Besmele ile başlayan giriş metinlerinde Kuran-ı Kerim'den seçilen ayetler, Hz. Muhammed'e ait sözler, hadis-i şerifler, İslami inanışla ilintili sözler içerilmekle birlikte kitabenin kimin adına dikildiği ve tarihi yazılır. Karahanlı toplumu her ne kadar yerleşik hayata geçmesine rağmen konargöçer kültürün yaşandığı ve onu devam ettiren bir topluluk olarak dikkati çeker. Bunun güzel örnekleri Karahanlı dönemi Arap harfli kitabelerde yer almaktadır.

Kitabede adı geçen Ebu Reşid Kayıg'ın babasının aldığı unvanından anlaşıldığına göre o Karahanlı devletindeki önde gelen din adamlarındandır. Tarihi kaynaklarda XI. yüzyıllara kadar “hoca” ismi devlet teşkilatındaki görevlilere verilen unvan olup XIII. yüzyıldan itibaren din adamları ve tüccarların da bu isim ile adlandırıldığı bilinmektedir³⁴.

Ayrıca “Ebu Raşid'in” kendi boy ismini ve kendine ait damgasını taşıması oldukça dikkati çeker. Zira Karahanlı dönemine ait yüzlerce kitabenin irdelenmesi ve araştırılmasına rağmen sadece iki kitabenin kimliğinde boy ismi ile verilen bilgiler mevcuttur. Yukarıda belirttiğimiz gibi İslamiyet'in tesiri ile kitleler halinde yerleşik hayata geçmiş olan Karahanlı tebaasında artık boylar halinde teşkilatlandırılan konargöçer hayat ortadan kalkarak şehir hayatına geçilmiş ve kendi soy isimlerinin yerine de yaşadığı şehir ismi alınmaya başlanmıştır. Bu vesile ile Dîvânu Lugâti't-Türk'te adı geçen Oğuzların “kayıg” adlı boy isminin kitabede anılması ilginç ve önemlidir. Demek ki Karahanlı sosyal hayatında İslam öncesi ile kültürel etkileşimler yaşanmıştır. Bunun daha aydınlatıcı örneğini Kara-Kaya bitliğinden görebiliriz.

5. “Bitik Kara-Kaya” Yazıtı

“Bitik Kara-Kaya” Yazıtı Narın bölgesine bağlı Ak-Say yaylasında bulunmuştur. Yazıt taşta geometrik oyma şeklinde kazınmış 5 satırdan oluşmaktadır. 1. ve 3. satırlar en az hasar gören satırlar olması nedeniyle rahatça okunabilir, ancak 2. ve 4. satırların okunması zordur. Aslında taş üzerindeki metin genel itibariyle çok tahrip olmuş ve okunamayacak durumdadır. Buna rağmen bu yazıtı benzer kufi şekliyle yazılmış kitabelerle karşılaştırılarak yazıtı okumaya çalıştık (Görsel 10).

Metnin transkripsiyonu:

(B)u Ahmed Er-
niñ bitik kara-kaya
Osman Kutlug Melik
taguk yıl tokuz-inç yetti
otuzke ben bitidim. Âmin.

Orijinal Metin:

بواحمد ار
نك بتك قرا قيا
عثمان قتلغ ملك
تعق يل تقوزانچ يتي
اوتركه بن بتي ديم امين

Yazıtın Tercümesi: “Bu Ahmet Er'in Kara-Kaya yazıtı. Osman Kutluk Melik tavuk yıl dokuzuncu ayın yirmi yetisinde ben yazdım. Âmin”.

³⁴ Mihail M. D'yakonov, *Neskol'ko Nadpisey na Kayrakah iz Kirgizii. Epigrafika Vostoka*. Vıp. II. Moskva-Leningrad 1948, s. 9-15.

OĞUZ BOYLARININ TANRI DAĞLARINDAKİ İZLERİ

Görsel 10: “Bitik Kara-Kaya” yazıtının çizimi ve orijinal görünümü

Yorumlar: Yazıttaki adı geçen şahısların Ortaçağ Tarihi kaynaklarında ve meskûkât bilgilerinde isimleri geçmediği için onların sosyal hayattaki rolleri ile ilgili bilgilere sahip değiliz. Ancak metnin muhtevastındaki Eski Türkçe deyimler ve terimler üzerinde durulması gerekir. Oysaki metnin cümle tanımlamaları ve *bitik, kaya, ben* gibi sözcükler daha çok Oğuz Türkçesine yakındır.

5.1. Bitik: Kitap. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde anılan “bitik” sözcüğü ile açıklamalar yaparken ve örneklemeler verirken sözcüğün Oğuzca olduğunu vurgulamıştır. Örneğin, “bitik”: muska. “O, bitik yazdı”: o, kitap yazdı. “Anik bitiki balkülük”: tam yazısı bellidir vb. gibi³⁵.

5.2. Kutlug: Uğurlu. Uğuru olan, iyilik getirdiğine inanılan, kutlu, tekin, kademli, kutsal, meymenetli, mübarek. İlk kez Kök Türkler tarafından kullanılmaya başlayan bu sözcük, “kut” kavramı işaretiyle “-lug” görev ögesinin birleşmesinden oluşmuştur³⁶. Eski Türk devlet geleneğinde devleti yönetme yetkisinin kağanlara Tanrı tarafından verildiği inancına “kut” denilirdi. Tanrı lütfuyla bağışlanan bu gücü geri çekerse kağanlar tahtı ve yaşamlarını kaybederler. Hükümdarların ve soyluların kanı kutlu sayıldığından, hanedandan birisi idam edileceği zaman boynu kılıçla vurulmaz, yay kirişiyile boğularak öldürülürdü. Dolayısıyla “kut” veya “kutlug” yönetici seçkin zümreye ait kimselerin özelliklerini belirtmek için kullanılan devlet unvanı olarak yer almıştır³⁷.

5.3. Melik: Arapça bir sözcük olup padişah, hakan gibi hükümdarlara verilen devlet unvanıdır. Kanaatimizce Eski Türkçedeki “elik” veya “ilig” yani devletli sözcüğünün karşılığını tutmaktadır.

SONUÇ

Tarih boyunca bütün Türklerin en büyük halkı olarak bilinen Oğuzlar Türk kültürünün en önemli taşıyıcılarından biri olma niteliğini sürdürmüşlerdir. Nitekim gerek boy damgalarının çeşitli sikke ve yazıtlarda kullanımı, gerekse İslamiyet’e geçiş süreciyle birlikte ortaya çıkan yeni dönemde oluşturulan eserlerdeki ifadeler Oğuzların bu taşıyıcı niteliğini güçlendiren deliller sunmaktadır. Bu bağlamda Tanrı dağları bölgesinde tespit edilen malzemelerin değerlendirilmesinin Oğuzların tarihi rollerini anlamada son derece mühim olduğunu söylemek mümkündür.

Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden İslamiyet’e geçiş devresinde eskiden beri devam ettirilen taş üzerine yazı kültürü ve boy damgaları daha sonraki Türk-İslâm devletlerinde de varlığını korumuştur. Bunun yanında Türkler İslâm kültür unsurlarını kendi geleneklerine adapte ederek terkinde kendilerine has telâkki, inanış ve geleneklerin çok daha ağır bastığı bir Türk-İslâm kültürü ve medeniyetinin temsilcileri olmuşlardır. Bu bağlamda Kök Türklerin ve Karahanlıların tarihinde büyük rolleri olan Oğuzlardan miras olarak kalan kültür izleri, milli kültürümüzün nesiller boyu devam edegelen belgeleri olmuştur.

KAYNAKÇA

ALIYILMAZ, C. (2009). “Kırgızistan’daki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine”, *Turkish Studies. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8, s. 185-209.

_____. (2013). “Turfan’da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki (Kök)Türk Harfli Kutlug Kunçuy ve Sariputri Yazıtları”, *Yalım Kaya Bitigi: Osman Sertkaya Armağanı*, Ed. Hatice Şirin Üzer-Bülent Gül. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 115-136.

³⁵ Cengiz Alıylmaz, “Turfan’da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki (Kök)Türk Harfli Kutlug Kunçuy ve Sariputri Yazıtları”, *Yalım Kaya Bitigi: Osman Sertkaya Armağanı*, Ed. Hatice Şirin Üzer-Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2013. s. 124.

³⁶ Alıylmaz, *agm*, s. 120. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2010. s. 156.

³⁷ Alıylmaz, *agm*, s. 120-121.

KAYRAT BELEK

ALİMOV, R., K. TABALDİYEV, K. BELEK (2010). "A Newly Discovered Turkic Inscription in the Tian Shan Region: The Chiyin Tash Rock Inscription", *Altai Hakpo*, 20, The Altaic Society of Korea, s. 187-195.

BABAYAR, G. (2007). *Göktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu*, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

BARTHOLD, V. V. (1963). *Soçineniya*, C. 1, İzdatel'stvo Akademiya Nauk SSSR, Moskova-Leningrad.

BELEK, K. (2014). "Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 1, s. 31-42.

_____. (2015). "Türkistan'da Türk-İslam Yazıtları (Kırgızistan'daki "Çiyin-Taş" Yazıtı Örneği)", *Manas Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, s. 30-35.

_____. (2019). "Türkistan'daki Ortaçağlara Ait Türk-İslam Kitabelerindeki Yesevilik", *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 16, s. 138-139.

BUYAR, C. (2015). "Kırgızistan'da Oğuz Araştırmaları", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/5, s. 95-106.

ERDOĞAN, C. (2019). "Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar", *Mavi Atlas*, 7/1, s. 255-273.

D'YAKONOV, M. M. (1948). "Neskol'ko Nadpisey na Kayrasah iz Kirgizii", *Epigrafika Vostoka*, Vıp. II. Moskva-Leningrad, s. 9-15.

GENÇ, R. (2019). "Oğuzların XI. Yüzyıl Tarihi Hakkında Bazı Düşüncelerim", *Kırgız Tarihinin Güncel Meseleleri: Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Prof. Dr. Anvarbek Mokeev Armağanı, Bişkek 2019, s. 68-72.

GÖMEÇ, S. Y., "Kök Türkçe Yazıtların Oğuzları Meselesi", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2015, s. 517-522.

GÜLENSOY, T. (2011). "Moğolca ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözcükler Üzerine", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1 (2011), s. 1-25.

GÜLLÜDAĞ, N. (2015). "Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, s. 132-150.

HRESTOMATİYA (2007). *Po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kirgıztana* (ed. T. Cumanaliyev), C. 1, 2, Bişkek.

HUDYAKOV, Y. S. TABALDİYEV, vd. (2002). "Kompleks Pamyatnikov s Runičeskimi Nadpisyami v Mestnosti Kok-Say v Koçkorskoj Doline na Tyan-Şane". *Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, Novosibirsk, s. 124-131.

KÂŞGARLI MAHMUD (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, (çev. Besim Atalay), C. 3, TDK Yayınları, Ankara.

MAHMUD AL-KASHGARİ (2005). *Divanü Lugat at-Türk*, Perevod, predisloviye i kommentarii Z. A. M. Auezovoy. Almatı.

MASSON M. E. (1948). "Tretiy Kusok Nefritovogo Namogil'nika Timura", *Epigrafika Vostoka*, Moskova-Leningrad, s. 62-75.

Materiyalı po İstorii Kirgızov i Kirgıztana, Bişkek 2002.

MERT, O. (2008). "Öngöt Mezar Külliyesi Ve Külliyyede Bulunan Damgalar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum, s. 281-305.

MOKEEV, A. (2010). *Kırgızı na Altaye na Tyan-Şane*, Bişkek.

OROZBEKOVA Tolkunay, *Kırgız Boyları ile Oğuz-Türkmen Boyları Arasındaki Etnik İlişkiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek 2018.

RADLOV V. V. (1989). *İz Sibirii*, Moskova.

OĞUZ BOYLARININ TANRI DAĞLARINDAKİ İZLERİ

SEMENOV A. A. (1948). “Nadpisi na Nadgrobiyah Timura i Ego Potomkov v Gur-i Emire”, *Epigrafika Vostoka*, Moskova-Leningrad, s. 49-62.

TABALDİEV K., BELEK K. (2008). *Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kırgızstana*, Bişkek.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2015, s. 21-30.

TEKİN, T. (2010). *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

YATSENKO S. A. (2001). *Znaki-Tamgi İranyazıçnıh Narodov Drevnosti i Rannego Srednevekovya*, Moskva.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 177-202

Geliş Tarihi–Received Date: 22.04.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.05.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
SEMERKANT'TA BULUNAN “KAĞAN” VE “HATUN” UNVANLI
ESKİ TÜRK SİKKE VE MÜHÜRLERİ ÜZERİNE
GAYBULLAH BABAYAR*

ÖZET

Semerkant merkezli Soğd bölgesinde miladi 7-8. yüzyıllarda Soğdça yazıyla darbolunan birçok Soğd ve eski Türk sikkeleri bulunmuştur. Özellikle, son yıllarda sürdürülen numizmatik çalışmalar sonucunda, Semerkant ve civarı bölgelerde elde edilen birçok bronz sikkelerde (*twr'nyn x'γ'n*) “*Turan hükümdarı*”, (*xwβ twr'nyn x'γ'n*) “*Turan hükümdarı Kağan*”, (*MR'Y pncy nn x'ttwnh*) “*Panç hükümdarı Nana-Hatun*” unvanlarının yer aldığı ve bunlardan bir kısmının Batı Kök Türk Kağanlığı'yla doğrudan doğruya bağlantılı olduğu, bir kısmının ise dolaylı olarak Kağanlıkla ilişkili sikkeler olduğu belirtilmiştir. Son araştırmalarda Rus ve Japon Sogdolog ve arkeologlar tarafından Semerkant ve Pencikent'teki eski şehir kalıntılarında bulunan sikke ve mühürlerde Soğd yazısıyla (*x'γ'n*) “*Kağan*” ve (*x'ttwnh*) “*Hatun*” unvanlarının bulunduğunu belirtmişler ve onları Kök Türk Kağanlığı'yla ilişkilendirmişlerdir. Bu gibi yeni bilgilerin ışığında Kök Türk Kağanlığı tarihinin şimdiye kadar iyi bilinmeyen sayfalarını, özellikle, Kağanlığın Batı Türkistan'daki yönetimiyle ilişkili konuları inceleme imkanı artmaktadır. Adı geçen unvanları yansıtan Semerkant ve Pencikent sikke ve mühürlerindeki Soğdça yazının yazım tarzı ve bulunduruğu tasvirleri, Çaç (Taşkent)'te darbolunan Kök Türk Kağanlığı (568-740) sikkelerindeki yazı ve ikonografi ile büyük benzerlikler taşımaktadır. Bunun yanı sıra, 8. yüzyılın ilk çeyreğine ait Mug Dağı Soğdça belgelerinde Semerkant civarında bulunarak Arap istilasına karşı Soğd hükümdarlarına öncülük yapan Kök Türk yöneticilerine dair bilgiler bulunmakta ve bu bilgiler adı geçen sikke ve mühürlerdeki bilgilerle örtüşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Soğdca yazı, Semerkant, Batı Kök Türk Kağanlığı, Eski Türk sikkeleri, mühür, damgalar, ikonografi, Kök Türkçe unvanlar.

ON THE OLD TURKISH COINS AND SEALS WITH THE TITLE “KAGAN” AND “HATUN”
FOUND IN SAMARKAND

ABSTRACT

A lot of Sogdd and old Turkish coins which were minted in Sogdian writing around 7th and 8th centuries, were found in Sogdd region in Samarkand. In particular, as a result of the numismatic studies carried out by us in recent years in the regions of Samarkand and in the vicinity, it has been determined that in many bronze coins x'r 'kel Turan ruler, xwβ twr'nyn x'unda' m Turan ruler Khan, MR'Y pncy nn x'ttwnh “The ruler of the Ploy. Nana-Hatun er titles are mentioned, some of them are directly related to the Western Kök Turk Khaganite, and some of them are indirectly related to khanate. In recent studies, the Russian and Japanese Sogdologist and archaeologist mentioned that in seals and coins discovered in the old city ruins in Samarkand and Pencikent the titles of x'γ'n “Kağan” ve x'ttwnh “Hatun” were present in Sogdd writing. In the light of such new information, the possibility of examining the pages of the history of Kök Turk Khanate that are not well known, especially the issues related to the management of Khakanate in Western Turkestan is increasing. The style and the style of the Sogdian writing in Samarkand and Pencikent coins and seals reflecting the titles mentioned are very close to the text and iconography of the coins of the Western Kök Turk Khanate (568-740) which are minted in Çaç (Tashkent). In addition, there is information in the Mug Mountain documents belonging to the first quarter of 8th century about the Kök Turk rulers who pioneered Sogdian monarchs against Arab invasion and they coincide with the information in the coins and seals mentioned.

Key Words: Sogdian inscriptions, Samarkand, Western Turkic Qaghanate, Old Turkic coins, seal, tamgas, iconography, Old Turkic titles.

* Doç. Dr., Ali Şir Nevayî Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, e-posta: gaybullah@mail.ru

GİRİŞ

Yakın yıllarda Özbek, Rus ve Japon araştırmacılar tarafından İslam öncesi dönemlere, daha doğrusu miladi 6-8. yüzyıllara ait Semerkant sikkelerinin bir kısmında Soğdca yazıda *x'γ'n* (kağan) unvanının yer aldığı belirtilmesi, Soğd ve Kök Türk tarihinin birçok karanlık noktalarının aydınlatılması için ipucu vermiştir. Nitekim 2007-2017 yıllarında yayımladığımız birçok çalışmada İslam öncesi Semerkant sikkeleri çeşitlerinden birinde Soğdca yazıda *xwβ twrnyx x'γ'n* (Turan hükümdarı Kağan) unvanının, Semerkant'a komşu Panç (Pencikent) sikkelerinde ise *MR'Y pncy nn x'twnh* (Panç hükümdarı Nana-Hatun) unvanlarının yer aldığını ifade etmeye çalışarak onların dolaylı veya doğrudan Kök Türk Kağanlığı'yla ilişkili olduğunu¹ duyurma gayreti içerisinde olmuştuk. Özellikle 2010-2015 yıllarında daha sağlam korunmuş nüshalar üzerinden yapılan incelemelerde bu tür sikkelerdeki Soğdca yazılara dair çözüm önerileri sunulmuş ve bu konu bilim dünyasının dikkatine arz edilmişti. Nitekim bazı Japon araştırmacıları İslam öncesi Semerkant sikkeleri üzerine incelemeler yürüterek yine bir kaç sikke çeşidinde “kağan” unvanının bulunduğunu ifade etmişti. Dolayısıyla bu tür sikkelerin tam olarak hangi hanedan tarafından bastırıldığı ve temelinde ne gibi tarihi gerçekler yattığı meselesinin bir daha gözden geçirilmesi gerekli görülmektedir. Son yıllarda Rus ve Japon Sogdolog ve arkeologlar tarafından Semerkant'taki eski şehir kalıntılarında bulunan sikke ve mühürlerde Soğd yazısıyla *x'γ'n* (kağan) ve *x'twnh* (hatun) unvanlarının bulunduğunu belirtmeleri ise Kök Türk tarihinin, özellikle onun Soğd ve civarı bölgelerdeki yönetim tarzı üzerine yeni görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.² Bu bilgilerin 8. yüzyılın ilk çeyreğine ait Mug Dağı Soğd arşivindeki B-17, B-18 numaralı Soğdca belgelerde bir süre Panç bölgesinde (Semerkant civarı) bulunan *xwn* (Hun = Türk) askeri gücü, *x'γ'n* (Kağan) hakkındaki bilgilerle örtüşmesi ilgi çekicidir.³

İslam öncesi Semerkant nümizmatığı üzerine ilk bilimsel çalışmaların başlatıldığı 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarından bu yana bir asırdan fazla bir vakit diliminde W. Tisenhausen (1880), R. Frye (1949-1953), A.A. Freyman, O.İ. Smirnova (1963, 1981), V.A. Livşits (1979), E.V. Rtveldze (1987, 2002), L.S. Baratova (1999), G. Babayar ve A. Kubatin (2007, 2012), P. Lurje (2010), gibi bilim adamları Semerkant sikkelerinde ne gibi hükümdar adı ve unvanının yer aldığı meselesini açıklığa kavuşturmaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar sonucunda esas olarak miladi 7.-8. yüzyıllarda yönetimde bulunan Semerkant İhşidleri hanedanı temsilcilerinin, yani 640'lı yıllardan 750'li yıllara kadar Semerkant'ı yöneten hükümdarların Şişpir, Varhuman, Tukaspadak, Tarhun, Gurek, Turgar gibi adlarla belirtildiği ifade edilmiştir. Daha önemlisi sikkelerde görülen söz konusu hükümdar adları Çin, Soğd ve Arap-Fars yazılı kaynaklarda kaydedilmiştir. Bu durum ise Semerkant sikkelerinin bölge tarihinin belirlenmesi için sabit kaynak olduğunu işaret etmektedir. Adı geçen hükümdar adları hariç 650-700 yılları arasında darp olunan Semerkant sikkelerinde Tonga, Urkpartramuk, Nana-içi-içi gibi özel adların da yer aldığı belirtilmiş, ancak bazı istisnalar hariç, onların tam olarak okunması mümkün olmamıştır. Bunun yanı sıra bu hükümdarların hangi yıllarda yönetimde bulunduğu, yazılı kaynaklarda onlarla ilişkili bilgilerin bulunup bulunmadığı meselesi araştırılmaya muhtaç bir konudur. Bahsettiğimiz bütün bu sikkeler Çin tipinde ortası

¹ *x'γ'n* “kağan” – İslam öncesine ait başta Soğdca olmak üzere Baktrice yazılı Orta Asya, daha doğrusu bölgenin güneybatı kısmı olan tarihi bölgeler: Soğd, Çaç, Otrar, Yedisu, Fergana ve Toharistan gibi yerleşik hükümdarlıkları sikkelerinde görülen bu terim Eski Türkçe *qağan* unvanıyla ilişkilendirilmektedir. Soğd nümizmatığı uzmanları (O.İ. Smirnova, E.V. Rtveldze, L.S. Baratova vb) İslam öncesi Orta Asya sikkelerinden sadece Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkelerde “Kağan” unvanını bulmuşlar ancak tek Türgeş sikkeleri hariç, bu tür sikkelerin Eski Türk yöneticilerine ait olduğunu vurgulamakla birlikte tam olarak onların hangi hanedana ait olduğunu yazmamışlardır (*bkz.* Smirnova 1981: 311, 315; Baparoba 1998: 41-43). Bu unvanı Kök Türk Kağanlığı ve Türgeşlerle ilişkilendirmenin ve sikkelerde görülmeye başladığı tarihi miladi 6-8. yüzyıllarla belirlemenin temelinde şu gibi tarihi gerçekler yatmaktadır: 1) Bu tarihlerde Orta Asya'nın adı geçen tarihi bölgeleri Kök Türk Kağanlığı (Doğu Kök Türk (552-630; 682-744) – Batı Kök Türk (568-740) ve Türgeş Kağanlığı (699-756) yönetimi altında idi ki, adı geçen kağanlıkların baş yöneticileri “Kağan” unvanını taşıyorlardı; 2) Sikkelerin bulunduğu arkeolojik objelerin katmanları genelde miladi 6-8. yüzyıllara aittir; 3) Bazı sikkelerde, özellikle Çaç (Taşkent) bölgesinde darbolunan sikkelerde “Tardu Kağan”, “Tun Cabgu-Kağan”, “Cabgu-Kağan”, “Türk-Kağan” gibi net hükümdar isimleri ve unvanları görülmekte olup, birçok deliller (ikonografi, damga ve sembolik işaretler vb) bu sikkelerin Batı Kök Türk Kağanlığı tarafından bastırıldığını tespit etmektedir *bkz.* Gaybulla Babayar, *Drevneturkskiye monet Çaçskovo oazisa (VI–VIII vv.)*, Taşkent 2007, s. 5-40. *Kağan* unvanı ilk olarak miladi 3-4. yüzyıllarda Sien-pilerle ilişkili olarak Çin yıllıklarında görülmeye başlar. Juan-Juan Kağanlığı'nda geniş bir biçimde kullanılan bu unvanı 550'li yıllarda Kök Türkler benimserler. Yani adı geçen hanedanlardan önce *Kağan* unvanının Orta Asya'nın Hun, Yüeci, Kangüi, Kuşan, Hionit, Eftalit (Ak Hun) yöneticileri tarafından kullanıldığını tespit eden bilgiler hemen yoka gibidir.

² Gaybulla Babayar, Andrey Kubatin, “K novomu çiteniyu i interpretatsii legend na nekotorih doislamskih monetah Samarkandskovo Sogda”, *Tarih tafakkuri*, «Barkamol avlod» yiliga bagışlangan Respublika tarixi olimlarining ilmiy işler toplami. Mas'ul muharrir va tuzuvchi: Ş.H. Vohidov, Buhara 2010, s. 22-32; A. Berdimuradov, G. Bogomolov, U Takao, A. Begmatov, Bulli s buddiyskim sujetom s gorodişa Kafirkala // Arheologiya Uzbekistana. 2016. № 2 (13), s. 53-56.

³ Grenet F. Les «Huns» dans les documents Sogdiens du mont Mugh (aves un Appendice par N. Sims-Williams) // *Stfr*, 7. Études Irano-Aryennes offertes à Gilbert Lazard. – Paris, 1989. – p. 165–184; Frantz Grenet, Etienne De La Vaissiere, “The Last Days Of Panjikent”, *Silk Road Art And Archaeology*, 8. Kamakura, 2002, s. 158-161; Sud Tilidagi Manbalar. Sözbaşı, Tarjima va İzahlar Muall. M. İshokov, F. Boberov, A. Kubatin/ Uzbekiston Tarihi. Hrestomatiya. 2-Jilt, 1- Kitob. Mas'ul Muhar. A. Ahmedov, O. Buriev. Taşkent: Fan, 2014, p. 81-84.

dörtgen delikli, bir tarafında Soğdça yazıda hükümdar adı ve unvanı (MLK' = İhşid), diğer tarafında da Semerkant damgaları (ana damga - 𐰃, ek damga - 𐰄, 𐰅, 𐰆, 𐰇) yer alan türdedir⁴.

Muğ dağı Soğd belgelerinden anlaşıldığı üzere Soğd bölgesinin diğer bir merkezi olan Panç (Pencikent)'te, 693-708 senelerinde *ck'yn cwr βydk'* "Çakin Çor Bilge isimli Türk asıllı hükümdar söz konusudur (СДГМ, II: 47). Onun *γωβ pncy MR'Yn βydk'* "Panç hükümdarı Prens Bilge" cümleleriyle sikke bastırıldığı bilinmektedir (Лившиц 1979: 57-58). Ayrıca 7. yüzyılın ilk yarısında Pencikent hükümdarlarının bastırıldığı sikkelerde Türk-Runik işareti andıran (Eski Türkçe 𐰀 "oq"-ok) ve Çaç bölgesinin *Tun Cabgu-Kağan*, *Cabgu-Kağan* ve *Cabgu* unvanlı sikkelerindeki 𐰃, 𐰄 damgalara yakınlık gösteren ifadeler söz konusudur. Ancak onların tersine yukarıya dönük 𐰄 şekilli damganın bulunduğu Soğd yazısında *pnicy MR'Yn /cm'wky'n* "Panç sahibi Çamukyan" cümleleri bulunmaktadır.⁵

Bu sikkelerden farklı olarak 6.-8. yüzyıllarda darbolunduğu anlaşılan ve Çin etkisinin bulunmadığı Semerkant sikkelerinde darp geleneğine özgü bir şekilde bir tarafında insan tasvirinin, diğer tarafında ise geleneksel Semerkant damgası (𐰃) ve onun etrafında Soğdça yazıların bulunduğu türler sorun oluşturmaktadır. Birincisi, onların üzerindeki yazılar herkesi tatmin edecek bir şekilde okunamamış, okunanları da yazılı kaynaklarda tespit edilememesinden ötürü araştırmacılar tarafından hep ihtiyatla karşılanmıştır. Nitekim 1960'lı yıllarda O. İ. Smirnova tarafından, bir tarafında uzun saçlı hükümdar tasviri, diğer tarafında ise 𐰃 biçimli damganın sağ ve sol tarafındaki iki adet *twrk xwβ* (Hükümdar Turak veya Güçlü hükümdar) olarak okunan Soğdça sözcüğün, yakın yıllarda tarafımızdan *twrnyn xwβ* (Turan hükümdarı) biçiminde düzeltip okunması, İslam öncesi Semerkant sikkelerinin tasniflendirilmesi ve özdeşleştirilmesindeki birçok sorunun çözüm bulmasını sağlamıştır.

Diğer yandan 𐰃 biçimindeki damgalarla, Soğd bölgesinde bastırılan ancak bölgenin tam olarak hangi hükümdarlarına, Semerkant yöneticilerine mi veya Panç yöneticilerine mi ait olduğu tartışılan sikkeler de kendi çözümünü beklemektedir. O. İ. Smirnova tarafından *MR'Y βcs' γ'ttwnn(h?)* (Padişah ... Hatun) olarak okunan⁶ bu tür sikkelerin, tarafımızdan *MR'Y pncy nn x'ttwnh* (Panç hükümdarı, Nana Hatun) olarak düzeltilerek okunması ise bu konuda bildirilen birçok tartışmalı görüşe ışık tutmakta, bu sikkelerin Soğd bölgesinin önde gelen hükümdarlıklarından biri olan Panç'a ait olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Semerkant ve Panç sikke örnekleri:

I. "Kağan" ve "Hatun" unvanlı sikkeler

I. 1. "Kağan" unvanlı sikkeler

I Tip.

Av

Rv

1

1. Av. Biraz sola bakan, saç omuzuna kadar bırakılan, badem gözlü, yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. **Rv.** Merkezde 𐰃 biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası bulunmakta, damganın etrafında ise Soğdca yazıyla *xwβ* (hükümdar) (üstte), *twrnyn* (Turan'ın / Turnin) (solda) ve *x'γ'n* (Kağan) (sağda) sözcükleri yer almakta, üçü birlikte "Turan hükümdarı Kağan" veya "Hükümdar Turnin. Kağan" anlamlarını taşımaktadır. Ölçemi: 18,8 mm; Ağırlığı: 29,7 gr; Metli: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?.

⁴ Olga Smirnova, *Svodny katalog sogdiyskih monet*, Bronza, Nauka, Moskva 1981, s. 103-217.

⁵ Smirnova, *age*, s. 230.

⁶ Smirnova, *age*, s. 362-370.

Av

Rv

2

2. Av. Biraz sola bakan, saçı omuzuna kadar bırakılan, badem gözlü, yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. **Rv.** Merkezde 𐰽 biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası bulunmakta, damganın etrafında ise Sogdca yazıyla $xw\beta$ (hükümdar) (üstte), $twrny$ (Turan'ın / Turnin) (solda) ve $x'y'n$ (Kağan) (sağda) sözcükleri yer almakta, üçü birlikte "Turan hükümdarı Kağan" veya "Hükümdar Turnin. Kağan" anlamlarını taşımaktadır. Ölçemi: 18,8 mm; Ağırlığı: 29,7 gr; Metli: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. yy.ın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?

II Tip.

1. varyant.

Av

Rv

3

3. Av. Doğruya bakan, saçı kulağı üzerinde kesilmiş biçimdeki, badem gözlü, hafif yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. Hükümdarın başı üzerinde yarı ay ve yıldız / güneş (?) tasviri bulunmaktadır.

Rv. Merkezde 𐰽 biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası bulunmakta, damganın etrafında ise Sogdca yazıyla saat kevgiri istikametinde yazılan (13-00'da başlayan) $x'y'n twr(nyn)$ ($xw\beta$) (Turan hükümdarı Kağan veya Hükümdar Turnin. Kağan) cümlesi yer almaktadır (Sh. Hirano çizimi). Ölçemi: 00 mm; Ağırlığı: 18 gr; Metali: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. Yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?

- ilk okuma denemesi Sh. Hirano ve Y. Yutaka'ya aittir. Onlara göre, soldaki yazı $x'y'n$ (Kağan), sağdaki yazı ise prn (Kut) okunmaktadır.⁷

⁷ Sh. Hirano, "Some Novel Pre-Islamic coins from Central Asia", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, N. 226, London 2016, s. 12.

2. varyant.

4

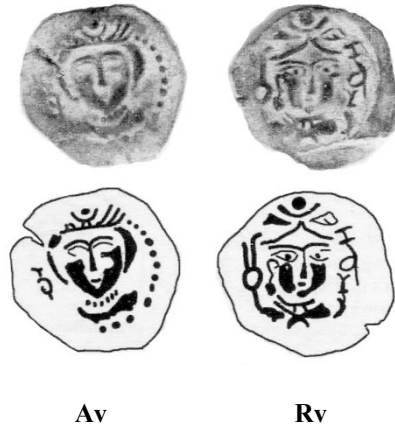
4. **Av.** Doğruya bakan, saç kulağı üzerinde kesilmiş biçimdeki, badem gözlü, hafif yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. Hükümdar başı üzerinde yarı ay ve yıldız / güneş (?) tasviri bulunmaktadır.

Rv. Merkezde 𐰽 biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası bulunmakta, damganın etrafında ise aynada görüldüğünde düzgün okunacak (ters yazımlı), saat kevgiri istikametinde yazılan (10-30'da başlayan) Soğdça $x' \gamma' n \text{ twnyn } xw\beta$ (Turan hükümdarı Kağan veya Hükümdar Turnin. Kağan) cümlesi yer almaktadır (Sh. Hirano çizimi). Ölçemi: 00 mm; Ağırlığı: 14 gr; Metali: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?.

- ilk okuma denemesi yapan Sh. Hirano ve Y. Yutaka bu sikkenin yukarıdaki sikkeye benzer olduğunu, ancak; yazısının okunamadığını belirtmişlerdir.⁸

III. Tip.

1. varyant.

5

5. **Av.** Doğruya bakan, saç kulağı üzerinde kesilmiş biçimdeki, badem gözlü, hafif yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. Saç biçimi yukarıdaki II Tip (3-4) sikkelerden biraz farklı olarak tepe kısmı yukarıya doğru dalgalanmış vaziyette veya bir nevi taç tasviridir. Hükümdarın başı üzerinde yarı ay ve yıldız (?) tasviri bulunmaktadır. Hükümdarın sol tarafında bir kısım harfleri korunmuş Soğdca ($x' \gamma' n$) (Kağan) (Sh. Hirano ve Y. Yutaka okuyuşu).

⁸ Hirano, *age*, s. 12.

Rv. Doğruya bakan, değişik biçimdeki saç şekline sahip (belki de kalpak taşıyan) hükümdar (melike) tasviri. Hükümdarın başı üzerinde yarı ay ve yıldız / güneş (?) tasviri bulunmaktadır. Hükümdarın sol tarafında 𐰇 biçimindeki İslam öncesi Semerkant damgası yer almakta, sağ tarafında ise Soğdca yazı görülmektedir. Yazıyı Sh. Hirano ve Y. Yutaka $xw(tyn)h$ (Hatun) olarak okumuşlardır (Sh. Hirano çizimi). Ancak, biraz değişik biçimde yazılan $(x')\gamma'n$ (Kağan) sözü de olabilir. Bununla birlikte $x'ttwnh$ (Hatun) unvanının hatalı bir biçimde yazılan versiyonu da olma ihtimali de vardır. Ölçemi: 00 mm; Ağırlığı: 21 gr; Metali: Bronz; Bulunduğu yer: Afrasiyab (Semerkant). 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı?.

2. varyant.

Av

6

6. Av. 4. sikkeye benzer doğruya bakan, saç kulağı üzerinde kesilmiş biçimdeki, badem gözlü, hafif yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri. Saç biçimi biraz farklı biçimde, tepe kısmı yukarıya doğru dalgalanmış vaziyette veya bir nevi taç tasvirli olunmuştur. Hükümdar başı üzerinde yarı ay ve yıldız / güneş (?) tasviri bulunmaktadır. Hükümdarın sol tarafında iyi korunmuş Soğdca yazıda $x'\gamma'n$ (Kağan) unvanı yer almaktadır.

Not. Sikkenin arka yüzünün (Rv) fotoğrafına bir türlü ulaşamamıştır. Bu sikke yazısının okunuşu üzerine ilk görüşümüzü 2015 yılında nümizmatlarla paylaşmış bulunmaktayız.

I. 2. “Hatun” unvanlı sikkeler

No. 1. Av. Doğruya bakmış vaziyetteki prens ve prenses başı tasviri. Sol tarafta erkeğin uzun saçları omuzuna kadar uzamakta, yüzü yuvarlak, gözleri hafifçe çekik, badem biçiminde olup, uzun, ince bıyık taşımaktadır. Sağ taraftaki kadının başında uçları üçgen şeklinde şapka vardır, onun da yüzü yuvarlak, ancak erkeğe nispetle biraz küçük biçimdedir. İkisinin de kulaklarında küpe bulunmaktadır,

Rv. Ortada diğer İslam öncesi Orta Asya sikkelerinde görülmeyen, üst-üste yer alan iki üçgen şeklindeki damga (işaret?) 𐰇 vardır. Bu damganın Runik monogram $U\text{ş}+\gamma$ olduğunu muhtemel sayan O. İ. Smirnova, onun etrafında saat istikametine ters yönde yazılan Soğdca yazıyı $MRWY\ \beta cs'\ \gamma'ttwnn(h?)$ - (Padişah .. Hatun) olarak okumuştur⁹. Bizce onun bu okuyuşundaki $\gamma'ttwn(h?)$ - (Hatun) unvanı net olarak gözükyorsa da diğer ikisinin okunuşu şüphelidir. Daha sağlam nüshalarının bulunmasıyla ileride çözülebileceğini umuyoruz. Ölçemi: 2,27 mm, Ağırlığı: 1,6 gr, Bulunduğu yer: Semerkant?. Özel Koleksiyon - F-1. VI-VII. yüzyıl, bakır.

⁹ Smirnova, *age*, s. 362-370.

II. “Kağan” ve “Hatun” unvanlı mühürler

1. “Kağan” unvanlı mühür

1a-b

Av. Ön yüzünde sağa yönelmiş elinde eşya (kılıç veya d.) tutan ve ejderle çarpışan atlı binici tasviri bulunmaktadır. Atlı binicinin sol tarafında yukarıdan aşağıya doğru istikametteki Soğdça yazıda *x'γ'n* (Kağan) unvanı yer almaktadır (Rus Sogdologu P. Lurje tarafından okunmuştur). Bulunduğu yer: Pencikent (Tacikistan), VI-VIII. Yüzyıl.

2. “Hatun” unvanlı mühür

1

2

Av. Bir elinde birer eşya (kadeh?) tutan, doğruya bakan bağdaş kurmuş vaziyette üç dilimli şapka taşıyan kadın tasviri bulunmaktadır. Kadının sağ ve sol yanında Soğdca yazılar yer almakta, sol taraftaki yazı *x'ttwnh* (Hatun) olarak okunmaktadır (Japon Sogdologu Y. Yutaka okuyuşu). 2. nüshada aynı tasvir bulunmakta ancak Soğdca yazının silik izleri görülmektedir.

Bulunduğu yer: Kafir-kale (Semerkant), VI-VIII yy.

2. Sikkelerin üzerine yapılan çalışmalar

Adı geçen sikkelerin tam olarak hangi yönetici hanedana ait olduğu, hangi tarihte ve nasıl şartlar altında bastırıldığı, darp olunması temelinde ne gibi tarihi gerçekler yattığı meselesini aydınlatmadan önce, daha anlaşılır olması açısından bu tür sikkeler üzerine yapılan araştırmalar, sikkelerin yazım özellikleri ve ikonografisi üzerine kısaca durmak gerekmektedir.

Sogdca yazılı sikkeler üzerine kapsamlı çalışmalar yürüten O. İ. Smirnova'nın “Katalog”unda yukarıda sunduğumuz sikkelerden sadece I. Tipi incelenmiş¹⁰, geri kalanları ise ne onun bu ve diğer çalışmalarında, ne de diğer araştırmacıların çalışmalarında yer almıştır. Bu durumun sebebi olarak, bu II-III tip sikkelerin şu ana kadar bilim adamlarına yeterince ulaşmadığı düşünülmektedir.

I. tip sikkelerdeki Soğdca yazıyı ilk olarak O.İ. Smirnova incelemiştir. Araştırmacı damga etrafında yer alan, iki adet saat istikametine ters, biri de saat istikametindeki Soğdça yazıları *γwβ mwknyn / mwrnyn γnš'n(h?)* olarak okumuş ve onun Uğurlu nişan (sahibi) *γwβ* ~ veya *γwβ mwknyn* (Kut sahibi) şeklinde yorumlanabileceğini vurgulamıştır. Smirnova, zamanında Fransız araştırmacısı E. Droin'in bu çeşit sikkeleri miladi 5. yüzyıla ait erken dönem sikkeleri grubuna dahil ettiğini yazmıştır.¹¹ Aynı araştırmacı bu ve benzeri Semerkant sikkelerine tarihlendirme yaparken miladi 5.-6. yüzyılları göstermiş ancak 5. yüzyılı soru işareti altında bırakmıştır. Onun soru işareti altında Semerkant'a ait gösterdiği bu tür sikkelerin yazısı üzerinde daha sonra Soğd paleografisi uzmanı M. İshakov inceleme yapmış ve önceden *γnš'n(h?)* okunan ve Soğdça “nişan, almet” sözüyle ilişkilendirilen kelimeyi soru işaretiyle *γ'γ'n* okuyarak, eğer bu okuma diğer çalışmalarla sabit olursa mevzu bahis sikke çeşitlerinin “Eski Türk sikkeleri grubu”na dahil edilebileceğini vurgulamıştır.¹² Ancak onun bu görüşü fazla taraftar bulmamış ve böylece bu sikkelerin tam olarak hangi yönetici sülaleye ait olduğu meselesi çözümlenememiştir.

¹⁰ Smirnova, *age*, s. 21-22.

¹¹ Smirnova, *age*, s. 21-22,96-97.

¹² M. İshakov, “Tsentral'naya Aziya v Sisteme Mirovoy Pis'mennoy Kul'turi”, *Drevnost i rannee sirtnevekove*, Taşkent 2008.

Adı geçen bilim adamlarının görüşlerini eleştiren diğer bir Sogdolog P. Lurje, M. İshakov'un $\gamma\gamma'n$ okuyuşu üzerine durmuş, sikkelerdeki Smirnova tarafından *mwknyn* / *mwrnyn* okunan sözcüğün *t/m-wn/z/r/k-n/z-c/y-n/H* biçimlerinde de okunabileceğini vurgulamıştır. Bununla birlikte, aynı araştırmacı *mwrzyn* versiyonunu düşünmüş ve onu soru işareti altında *mwrzk* (small – küçük) (cf. Elam. PN *Maršukka* <**Mṛzu-ka-*?) olarak ilişkilendirmiştir. Bunun yanı sıra o, bu sikke yazısının küçük ihtimalle *twrz'k* (son of *Twr*) (“Tur’un oğlu”) (cf. *twr'k*, #1262, the name of a ruler of an earlier time?) olabileceğini de vurgulamıştır.¹³

Bizim A. Kubatin’le birlikte son yıllarda sürdürdüğümüz araştırmalar sonucunda bu tür sikkelerdeki yazı tam olarak *xwβ twrnyn x'γ'n* şeklinde çözümlenmiştir.¹⁴ Fakat yazının bu tarz okunacağına kuşku olmasa bile, sikke yazısının anlamlandırılması ve hangi yönetici hanedan tarafından bastırıldığı meselesinde bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. “Turan’ın hükümdarı Kağan” şeklinde anlamlandırılabilen bu yazı kümesinde önce “Turan” toponiminin görülmesi, onun ardından Eski Türkçe $x'γ'n$ “Kağan” unvanıyla birlikte Soğdça *xwβ* (hükümdar) kelimesinin yan yana gelmesi tuhaf bir hal teşkil etmektedir. Çünkü Soğd yazım kurallarına göre “Turan” sözcüğü *twr'n* yazılması gerekiyordu ancak bazen bu kurala uyulmadığı da görülmektedir.¹⁵ Nitekim ilk etapta “hükümdar” anlamını taşıyan bir unvan olarak Soğd dilli kaynaklarda görülen *xwβ* kelimesi Erken Orta Çağlarda büyük küçük farkına varmaksızın birçok Orta Asya prensliklerinin yöneticileri için, hatta kasaba büyüklüğündeki bölge reisleri için kullanılan ve birer unvandan ziyade “yönetici”, “hükümdar” anlamında kullanılan sözcüğe dönüşmüştü. İlginç tarafı, Batı Kök Türklerin *žpyw* (Jabgu), *čpyw x'γ'n* (Cabgu-Kağan) ve $x'γ'n$ (Kağan) unvanlarıyla Çaç (Taşkent)’te bastırılan sikkelerinde *xwβ* kelimesi hiç görülmez. Oysa bu sözcüğün Çaç Teginleri, Çaç Tudunları gibi Kök Türklerle dolaylı olarak ilişkili olan sülalelere ait sikkelerde *tk'yn* (Tegin) ve *tδwn* (Tudun) unvanlarının yanında yer aldığı bilinmektedir.¹⁶ Yani Çaç sikkelerinden farklı olarak adı geçen Semerkant sikkelerinde “Kağan” unvanıyla *xwβ* sözünün beraberce gelmesi karmaşık bir hal teşkil etmekte ancak aşağıda daha ayrıntılı durulacağı üzere bu durumun, dönemin siyasi şartlarına uyduğu anlaşılmaktadır.

3. Sikkelerin Orfografik özellikleri

Bu sikkelerin yazım biçimi, miladi 6-8. yüzyıllarda darp olunan birçok Soğd hükümdarlıkları (Keş, Nahşep, Panç) ve Soğd dilli diğer Orta Asya sikkelerinde olduğu gibi, yarı kursiv (İtalik) ve kursiv biçimindedir. Özellikle, “kağan” unvanının yazım tarzı Çaç, Otrar, Fergana ve Toharistan sikkelerindekiyle hemen hemen aynıdır. Sadece, Semerkant sikkelerinin I. tip 1. varyantında $x'γ'n$ (kağan) sözcüğünün ikinci hecesinde yan yana gelen iki adet ’(alef) işareti görülmekte ve böylece bu durumda sözcüğü $x'γ'n$ (kağan) okumak icap etmektedir.¹⁷ Nitekim Semerkant sikkesindeki yazının bu tarzda okunabileceği N. Sims-Williams’ın da dikkatini çekmiş ve bu durumu araştırmacı bize bizzat kendisi bildirmiştir. Bu durum o dönemlerde Soğd dilli ahalinin adı geçen unvanı bazen bu biçimde telaffuz etmiş olabileceklerinden kaynaklanabileceği gibi, sikke darbi yapılırken herhangi bir nedenden (teknik müdahale ya da yazım hatası) dolayı da ortaya çıkmış olabilir.

Diğer taraftan adı geçen Semerkant sikkelerinin I-II. tiplerinde görülen üçüncü sözcük, I. tipte *twrnyn* biçimde net okunmakta, II. tipin 1. varyantında biraz yıpranmış durumda, 2. varyantta ise eksik yazılmış vaziyettedir. Her iki varyantta da ilk işaretin *t-* ünsüzü olduğu, 2. varyantta ise ikinci işaret hariç geri kalan 3-6. işaretin tam olarak korunduğu, ancak bozuk bir biçimde yazıldığı anlaşılmaktadır. Yani birinci ve üçüncü işaretin arasında ikinci işaret *-w-* ünsüzü için sığacak kadar yer olmasına rağmen bu harfin izleri görülmemektedir. Aslında, buna benzer olaya adı geçen I. tip sikkelerin 2. varyantında da denk gelmektedir.¹⁸ Yukarıda da görüldüğü gibi, bu sikkede diğer işaretler düzgün yazılırken, özellikle ilk ve üçüncü işaretler eşit boyutta tasvir olunurken, onların arasında *-w-* ünsüzü değişik bir boyutta, diğer işaretlere nazaran daha küçük bir biçimde yazılmıştır. Büyük ihtimalle burada bir Soğd orfografisine özgü kural, yani bazen ünlü harflerin yazılmadığı durum söz konusudur.

¹³ Pavel Lurje, “Personal Names in Sogdian Texts”, *Iranisches Personennamenbuch. Band II. Mitteliranische Personennamen*, № 8, Wien 2010, s. 251.

¹⁴ Gaybullah Babayar, Andrey Kubatin (2012), “Doİslamskiye monetı Sogda: novıye çtenıya i interpretatsıye legend / Özbekistan tarihinin dolzarb muammolari yoş tadjikotçılar talkinida”, Yaş Alimler Respublika Konferentsiyası 2012, Semerkand: Arheologiya İnstitutu, s. 11.

¹⁵ Örneğin, “Türkistan” adı 639 yılına ait Soğd dilli Çinançkand (Turfan) belgesine *twrkstn* biçiminde geçmekte ve son hecede *ā* ünlüsü gereken yerde ’ (alef) harfi yazılmamaktadır. Diğer örnek ise Soğdça şahıs adlarından bir olan Farnyan’ın *prny'n* / *Farnyan'* ve *prnyn* / *Farnen'* biçimlerinde yazıldığı görülmektedir (Lurje, *age*, 301-302). Yakın yıllarda ise Hotan (Doğu Türkistan)’da miladi 8. yüzyıla ait

birkaç Soğdça belgeler bulunmuş, onlardan birinin 13 ve 15. satırlarında “Türkistan” adı / *twrkystn* biçimlerinde görülmüştür (Bo Bi, Sims-Williams, Nicolas, “Sogdian Documents from Khotan, II: Letters and Miscellaneous Fragments”, *Journal of the American Oriental Society*, 2015, (135.2), ss. 261-282.). Bu belgeyi inceleyen N. Sims-Williams, Türkistan tabirinin burada belirli bir bölge adı olarak geçtiğini vurgulamaktadır. Araştırmacıya göre, bu dönemde Türkistan adı kuzeydeki bozkırları, özellikle Sırderya nehrinden Moğolistan’a kadar uzanan bölgeyi ifade etmekte idi (Bo Bi, Sims, *age*, s.268).

¹⁶ Gaybullah Babayar, *Drevneturkskiye monetı Çaçskovo oazısa (VI–VIII vv.)*, Taşkent 2007, s.23-24,45,55.

¹⁷ *Levha VI, 1.*

¹⁸ *Levha I, 2; Levha VI, 2, 6.*

Semerkant ve Panç mühürlerindeki *x'ttwnh* (hatun) ve *x'y'n* (kağan) unvanlarının yazım tarzı adı geçen sikkelerden herhangi bir yönden farklılık göstermemektedir. Özellikle, “hatun” unvanı Soğd diline yabancı kelimelerde, özellikle, Eski Türkçe sözcüklerin yazımında görülen kurallara uymaktadır. Yani “hatun” unvanındaki üçüncü fonem (t- ünsüzü) iki adet -t- işaretiyle ifade edildiği anlaşılmaktadır ki bu durum Eski Türkçe “tutuk” unvanının A-14 numaralı Muğ Dağı Soğd belgesindeki t- ünsüzün yazımında görülmesiyle (*ttwtk* “Tutuk”) kendini tespit ettirmektedir.¹⁹

4. Sikkelerin İkonografisi

Sikkelerin her iki tip ve varyantlarında da hükümdar tasvirinin göz biçiminin, hem iri yapılı, hem de badem biçiminde veya hafif çekik bir biçimde tasvir olduğu anlaşılmaktadır. Yani Semerkant’ın bu sikkelerinde hükümdar tasvirinin genel olarak iki çeşitte betimlendiği göze çarpmaktadır: 1) Saçları omuzuna kadar uzanmış, göz çekikliği daha belirgin, yuvarlak yüzlü hükümdar; 2) Saçları fazla uzatılmadan kulakları üzerinde kesilmiş, gözleri hafif çekik, yuvarlak yüzlü hükümdar tasviri.

Özellikle, bu tür sikkelerin I. tipinde görülen insan tasvirinin daha çekik gözlü, sakalsız, yuvarlak yüzlü ve saçları omuzuna kadar uzatılmış bir biçimde betimlenmiş olması ilgi çekicidir. Nitekim bu yönden adı geçen Semerkant sikkelerinin Çağ ve Fergana bölgesinin Batı Kök Türk sikkelerindeki tasvirlerle yakın benzerlik göstermesi²⁰ onların Kök Türklerle ilişkilendirilmesi ihtimalini daha da arttırmaktadır. Bunun yanı sıra, bu tür Semerkant sikkelerin ikonografisi Kök Türk dönemine ait tasviri eserler: Afrasiyab (Semerkant), Pencikent (Panç) ve Balalik-tepe (Toharistan) saray duvar resimleri, An-Jia, Miho gibi Kuzey-Batı Çin’den bulunan Batı Kök Türk yöneticileriyle ilişkili mezar anıtlarındaki tasvirler ve Avrasya bozkırlarında sıkça görülen balballar, kaya resimleri, tahta, kemik seramik ve metal eşyalar üzerine çizilen Eski Türk tasvirleriyle yakın benzerlik taşımaktadır.²¹

Diğer taraftan Semerkant’ın adı geçen II-III. tip sikkelerinde görülen hükümdarın saç tarzı I. tip sikkelerden epey farklılık taşımakta, saçlar kulak üzerinden kesilmiş biçimdedir. Bu tür saç tarzı İslam öncesi Soğd dilli Orta Asya sikkelerinden Çağ bölgesinin yerli hanedanı ve Buhara’nın Türk-Soğd karışımı hanedanına ait bazı sikke çeşitlerinde görülmektedir.²² Bununla birlikte Soğd’daki diğer bir hükümdarlık olan Nahşep sikkelerinde de ikonografik yönden adı geçen hükümdarlıkların sikkelerine belirli bir derecede benzerlik bulunmaktadır. İlginç olan, araştırmacılar bu tür Nahşep sikkelerini İslam öncesi dönemlerde burayı yöneten Türk asıllı hanedanlara bağlamaktadırlar.²³

Bei-shi, *Sui-shu* ve *Tang-shu* gibi Çin yıllıklarında “*Kang (Semerkant) yöneticisinin saçını ördüğü, yerli ahalinin ise saçlarını tıraş ettirdikleri*” vurgulanmaktadır.²⁴ Aslında, yukarıda incelediğimiz Semerkant sikkelerinin her iki tipinde de hükümdarın saç örgülü değildir. Ancak, Semerkant sikkelerinin bu grubuna dahil, ön tarafında insan tasviri, ters tarafında ise Semerkant damgasının bulunduğu, yazısız (anepigrafik) çeşitlerinde hükümdarın saç biçimi Eski Türkleri hatırlatmakta, saçının arkaya doğru örüldüğü anlaşılmaktadır.²⁵ Yazılı kaynaklarda kaydedildiği gibi (Çin, Bizans vb.)²⁶, arkeolojik çalışmalarda bulunan Kök Türk dönemine ait tasvir eserlerde (balbal, kaya resimleri, mezar taşları, kemik, seramik ve metal eşyaların üzerine çizilen tasvirler ve kabartmalarda) Eski Türklerin hem örgülü, hem de saçları omuzuna kadar bırakılmış bir vaziyette betimlendikleri görülür.²⁷ Burada ABD’li araştırmacı J.K. Skaff’ın Çin yıllıklarına dayanarak belirttiği gibi “*Kök Türklerin kendi üstünlüğünün alameti olarak vasal hükümdarlardan onların geleneklerine uymalarını istemeleri*” gibi bir uygulamaya tanık olmaktadır.²⁸

“Hatun” unvanlı Soğd (Panç) sikkelerin ikonografisi Çağ bölgesinde bastırılan Batı Kök Türk Kağanlığının has sikkelerindeki ikonografiye çok yakın benzerlik göstermektedir.²⁹ Bu benzerlikte her iki bölge sikkelerindeki hükümdarın uzun saçlı, çekik gözlü, yuvarlak yüzlü, sakalsız tasvir edilmesinin yanı sıra, prenses tasvirlerinde üç dilimli kalpak taşıyan kadının da çekik gözlü ve yuvarlak yüzlü tasvir edildiği göze çarpar. Bilindiği gibi, hükümdar ve prensesin bu tür tasviri daha çok Eski Türklerle özgü olup³⁰, öncelikle Kök Türkler döneminde

¹⁹ Grenet, Vaissiere, *age*, s. 167.

²⁰ *Levha III*.

²¹ *Levha V; Levha VIII*.

²² *Levha II*.

²³ Rustam Suleymanov, *Drevniy Nahşab*, Taşkent: Fan 2000, s. 69.

²⁴ Nikolay Bıçurın, *Sobraniye svedeniy o narodah, obıtavşih v Sredney Azii v drevniye vremena*, T. I, Nauka, Moskva-Leningrad 1950, s. 281.

²⁵ *Levha IV, Grup 1, 1-2*.

²⁶ Kuzmin-Yumanadi Y., Kuleshoc P. V., “Hazarlar”, *Türkler*, C. 1, Ankara 2002, s. 466.

²⁷ *Levha V; Levha VIII*.

²⁸ K. J. Skaff, “Western Turk Rule of Turkestan’s Oases in the Sixth through Eighth Centuries”, *Turks*, Vol. 2, Ankara 2002, s. 101.

²⁹ *Levha III, 2; Levha VII*.

³⁰ *Levha VIII*.

görülmeye başlar ve bilim insanlarınca Türklerin, Bizans İmparatorluğu sikkelerinden etkilendiği düşünülür³¹ Daha çok Batı Kök Türk kağanlarının 560'lı yıllarda Bizans'la kurduğu ittifaklar sonucu olarak kağanlığın Çağ'ta darp olunan has sikkelerini etkileyen Bizans kaynaklı tasvirlerin çok geçmeden bir "millileşme" evresine girdiği ve hemen hemen aynı tarihlerde Semerkant sikkelerine de etki yaptığı düşünülebilir.

Daha önemlisi adı geçen sikkelerde yer alan prensesin başında hep üçgen şeklindeki üç dilimli taç şeklinde kalpak bulunmaktadır ki, bunun bir Umay sembolü olduğu çoğu bilim insanı tarafından kabul edilir. Örneğin, Güney Sibirya Türklerince Altaylardaki Beluha dağının üç dilimli en yüksek zirvesi Umay'ın mekanı olarak bilinmektedir. Yine Kazakistan (Talas) ve Kırgızistan'da bulunan birkaç taş heykel ve balbal, üç dilimli kalpak (şapka) taşımakta ve onlar araştırmacılarca Umay'ın tasviri kabul edilmektedir.³² Bunlar Kök Türk sikke darbu geleneğinde Eski Türk inancı ve devletçilik anlayışının ne gibi önem taşıdığını göstermektedir. Bilindiği gibi, Umay Eski Türklerde hamileyi, çocukları ve askerleri koruyan bir tanrıça (ilahe) olarak tanınmakla beraber, hala Sibirya ve bazı Orta Asya Türkleri arasında aynı vasfı taşıyan bir melek sıfatıyla halk inancında yer almaktadır. Adı geçen bölgelerde Umay'ın esas görevi doğumla ilgilenen bir ferişte (melek) olarak nitelendirilmektedir. Öncelikle Kül Tegin yazıtında (732) "*Umay teg ögüm Katun kutuna inim Kül Tegin er at buldı - Umay gibi anam Hatun kutuna (saadetine) kardeşim Kül Tegin er at buldu (erdemli olarak yetişti)*" tarzında geçen Umay, Eski Türklerce kut ve bereket sağlayan olağanüstü bir varlık olarak Tanrı'dan sonra en üst düzeyde görülmektedir ki, Tonyukuk yazıtında (712-716) geçen şu gibi cümleler de buna şahitlik etmektedir; "*Tengri, Umay, Iduk Yer Sub basa berti, erinç - Tanrı, Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler, muhakkak*"³³

4. "Kağan" unvanlı Semerkant sikkeleri hangi yönetici hanedana ait olabilir?

Yazılı kaynaklarda herhangi bir bilginin bulunmamasından ve adı geçen Semerkant sikkelerinde herhangi bir net hükümdar adının görülmemesinden dolayı "kağan" unvanlı Semerkant sikkelerinin kesin olarak hangi hükümdarlar tarafından darp olunduğunu bilemiyoruz. Yani "Tardu Kağan", "Cabgu-Kağan", "Tun Cabgu-Kağan" unvanlarıyla Çağ (Taşkent)'ta darp olunan Batı Kök Türk Kağanlığı'nın has sikkelerinin aksine Semerkant'ın sadece "kağan" unvanını bulduran sikkelerinin tam olarak sahiplerini belirlemek oldukça zordur. Belki de sikkelerdeki *twrnyn* (Turan'ın / Turnin) tabirinin tam olarak neyi kastettiği meselesini aydınlatacak, ileride yeni bilgilerin bulunması veya daha içerikli araştırmaların sürdürülmesiyle bu sorun giderilebilir. Eğer, ilerideki yıllarda aşağıda daha ayrıntılı durulacağı üzere *twrnyn*'in *twrn* (Turan) ve *-yn* (aitlilik bildiren Soğdça bir sonek) gibi iki kısımdan oluştuğu kesinlik kazanırsa bu sikke çeşitleriyle bağlı birçok sorun çözülecektir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken husus, Orta Asya'nın Soğd dilli sikkelerinde geleneksel olarak esasen şu gibi nesnelere yer aldığıdır: sıfat (*xwβ / xwβw* "hükümdar") + hükümdar adı + unvan (Aramice = Soğdça / Eski Türkçe) + basıldığı yer adı / toponim. Eğer bu kuraldan yola çıkılırsa, *xwβ twrnyn x'γ'n* kümesindeki *twrnyn* sözcüğünün toponim olma ihtimali artacaktır. Nitekim sikkedeki sözcükler kümesi *xwβ twrnyn x'γ'n* (Hükümdar *twrnyn* Kağan) veya *xwβ x'γ'n twrnyn* (Hükümdar Kağan *twrnyn*) biçimlerinde sözcük sırasına göre anlamlandırıldığı takdirde de *twrnyn* sözcüğünün siyasi coğrafi ad olduğu ihtimali güç kazanmaktadır. Üstelik bu sözcüğün "kağan" unvanını buldurmayan, ancak bu tür sikkelerle aynı gruba dâhil edilen diğer Semerkant sikkelerinde *xwβ twrnyn* (eski okunuşu *twr'k*) biçiminde geçmesi de önemlidir. Yani bu sözcüğün birçok sikke çeşidinde geçmesi, onun herhangi bir net hükümdarın adı veya unvanı olduğu varsayımını azaltacaktır. Çünkü net bir hükümdar adının uzun yıllar zarfında birçok sikke çeşidinde sürekli olarak geçmesine fazla rastlanılmaz. Benzer şekilde belirli bir yönetici hanedanın kurucu boyu veya ferdinden kaynaklanan sülale adı olabileceği düşünülse bile, bu görüşü destekleyecek herhangi bir bilginin bulunmaması da bu görüşü zayıflatmaktadır.

Şimdilik eldeki mevcut bilgiler bu sikkelerin darp olduğu yer, tarih ve taşıdığı unvanın ne gibi tarihi siyasi gerçeklerle ilişkili olduğu meselesinde net görüşleri ortaya koymamıza yetmektedir. Üstelik bulundurduğu biçimindeki damganın bu dönemde Semerkant hükümdarlığına ait bir devlet simge olmasının yanı sıra, adı geçen sikkelerin esas olarak Semerkant bölgesinde, özellikle Semerkant'ın İslam öncesi yönetim merkezi olan eski şehir (Afrasiyab) kalıntılarında bulunması, onların Semerkant hükümdarlığında darp olunduğunu onaylamaktadır. Nitekim bazı arkeolojik çalışmalar sonucunda bu sikkelerin tarihini 6. yüzyılın son çeyreği - 7. yüzyılın ilk yarısı, belki de 8. yüzyıl arası olarak belirleyebiliriz. Yine de, çoğunluğu arkeolojik kazılarda değil, rastgele bulunan veya "kara arkeologlar" tarafından elde edildiği için tam olarak hangi tarihi katmana ait olduğu belirtilemeyen bu Semerkant sikkelerinin darp tarihini daha da kesinleştirmek şimdilik zordur.

³¹ Mihail Masson, "K voprosu o vzaimootnoşeniyah Vizantii i Sredney Azii po dannim numizmatiki", *Trudi SAGU*, vyp. 23, Taşkent 1951, s. 97-99; Eduard Rtveldze, Moneti na Velikom Şelkovom puti // *Numizmatika Tsentral'noy Azii*, III, Taşkent 1998, s. 11; Larisa Baratova, Vizantiysko-sogdiysko-tyurkskiy simbioz na monetah Sredney Azii // *Second International Congress on Turkic Civilization, Bishkek, October 4-6, 2004*, Bişkek 2005, s. 418.

³² *Levha VIII*, 1-7.

³³ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul 2003, s. 46-91.

Peki, adı geçen yüzyıllarda Semerkant'ta ne gibi siyasi ve sosyal gelişmeler baş göstermişti, onların bu tür sikkelerin darp olunmasında ne gibi yeri vardır? İslam öncesi dönemleri yansıtan *Pei-shi*, *Sui-shu* ve *Tang-shu* gibi Çin yıllıklarından anlaşıldı üzere, 6. yüzyılın 60'lı yıllarında Semerkant da dâhil Soğd bölgesi Kök Türk Kağanlığı'nın egemenliğine geçmiş, bu yüzyılın sonlarına doğru bir Kök Türk prensi bölge yönetimine gönderilmişti.³⁴ Herhalde o burada Kağanlığın naibi olarak bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Kök Türkler diğer birçok vaha devletçiklerine yaptığı gibi Semerkant'ın yerel hanedanına son vermemiş, onların geleneksel yönetimine izin vererek naipler (büyük ihtimalle, Tudunlar) aracılığıyla denetimde tutmayı yeğlemiştir. Nitekim 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk çeyreğinde iki Semerkant hükümdarının Batı Kök Türk kağanlarının kızlarıyla evlendiği bilinmektedir. *Sui-shu* ve *Tang-shu* yıllıklarında *K'ang-chü* (Soğd) prenslerinin soyunun *Tchao-wu* sülalesine dayandığı görülmekle beraber, Semerkant hükümdarı Chi-fou-pi'nin Batı Kök Türklerden Tardu Kağan (*Da-tu Ko-han*; 576-603)'ın kızıyla, diğer Semerkant hükümdarı K'iu-mou-tche'nin ise Batı Kök Türk hükümdarı Tun Yabgu-Kağan ([*Tong*] *Şe-hu Ko-han*; 618-630)'ın kızıyla evli olduğunun kaydı geçmektedir.³⁵ Bu gibi tarihi olaylar, adı geçen sikkelerin, ya bu tarihlerde Semerkant'a gelerek bir süre bölgeyi denetimde tutan Aşina hanedanına mensup naiplerin kağanlar adına darp ettirdiği sikkeler olabileceğini düşündürmekte veya aynı tarihlerde Batı Kök Türk kağanlarının kızlarıyla evlenerek kan bağı kuran Semerkant'ın yerel hükümdarları tarafından kağanlar adına bastırıldığı varsayımına sevk etmektedir. Diğer bir varsayım ise bir süre Soğd'da bulunan bazı Batı Kök Türk yöneticilerinin, kendi adına sikke bastırması olduğudur. Nitekim Çin yıllıklarında merkezi Suyab (Yedisu)'da bulunan Batı Kök Türk yöneticileri arasında yüz gösteren anlaşmazlıklar sırasında, bazı Aşina hanedanı üyelerinin Kang (Soğd/Semerkant)'a kaçtıkları ve bir süre burada buldukları kayıtlıdır. Örneğin, Batı Kök Türkleri yöneticisi *Sır Yabgu-Kağan (Çin. *Si / Lü Yehu-Kehan* – 631-633) merkezdeki siyasi anlaşmazlıklara fazla dayanamadığından önce Soğd'a sığınır, daha sonra buraya komşu Toharistan'a gider.³⁶ Diğer bir Batı KöktürkKök Türk yöneticisi *Elbi Yukuk Tulu-Kağan (Çin. *İ-bi Yu-gu Tu-lu Ke-han*) 640'lı yıllarda Soğd'a gelerek buradaki küçük prensliklerden olan *Mi* (Meymeurg/Panç) yöneticilerini cezalandırır.³⁷ Onun bir süre, Semerkant'ta bulunduğu ve hatta buradaki yerel hanedanın değişimine yol açtığına dair görüşler bulunmaktadır.³⁸

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik kazılarda elde edilen buluntular Kök Türk Kağanlığı'nın Semerkant'a ayrı bir önem verdiğini tespit etmektedir. Özellikle, miladi 7. yüzyılın ortalarına doğru çizildiği anlaşılan Afrasiyab (eski Semerkant) saray duvar resimlerinde merkezi fonda Kök Türk ileri gelenlerinin betimlenmiş olması Kağanlık – Semerkant ilişkileri açısından önemlidir. Afrasiyab duvar resimlerinin gün ışığına çıkartıldığı 1970'li yıllardan itibaren arkeolog V.A. Al'baum başta olmak üzere birçok sanat tarihçisi ve uzmanlar yaptıkları incelemeler sonucu bu resimlerin bizzat Batı Kök Türk yöneticileri tarafından sipariş edildiğini belirtiyorlar. Resimlerdeki motifler ise şu şekilde izah edilmektedir: En merkezde kağan, biraz yan tarafta onun vasalı olan Semerkant yöneticisi Avarhuman (650'liler), 11 adet tuğdan oluşan Batı Kök Türk sembolü (10 adet “On Ok” Boylar Birliği + 1 adet Yabgu-Kağan, aslında Kağan sembolü) ve 9 adet tuğdan ibaret yerel sembol (9 adet Soğd konferasyonuna işare) yer almaktadır. Duvar resimlerinin diğer fonlarında da, kağanı kutlamaya gelen yabancı ülke elçileri, haraç getiren vasal hükümdarlıkların temsilcilerini karşılayan Kök Türk ileri gelenleri ve mülazımlar betimlenmiştir. Sakalsız, yuvarlak yüzlü ve uzun örgülü saçla betimlenen Kök Türk temsilcilerinin yüz ifadeleri ve tavırlarından onların ev sahipliğini yapan yönetici taife oldukları anlaşılmaktadır.³⁹ Araştırmacılara göre, Afrasiyab resimlerinde Kök Türk Kağanı'nın Nevruz şenliklerini saray ehli ve yabancı misafirlerle birlikte kutladığı akis ettirilmiş olup, bu olay 658 yılına denk gelmektedir.

7. yüzyılın sonu - 8. yüzyılın ilk çeyreğinde olup biten siyasi olaylar Kök Türk – Semerkant ilişkilerini olumsuz etkilemiş olmasına rağmen, her ikisi arasında süregelen ilişkiler devam etmiştir. Nitekim bu dönemde Araplar Semerkant'a birkaç defa saldırıda bulunmuşlar, Tarhun (700-710), Gurek (710-738) gibi Semerkant yöneticileri kağanlardan askeri yardım istemişlerdir. Özellikle, kendisi Araplara yenilince onların egemenliğini kabul etmesine rağmen Gurek, Arap ileri gelenleriyle karşılaştığında kendisinden “*Kağan'ın kölelerinden ve çaker (has asker)lerinden biri*” olarak bahsetmesi bunu teyit etmektedir.⁴⁰ Gurek'in iki oğlundan birinin adı Beg-çor / Böğü-Çor (*Tang-shu*'da Mo-ch'o; Arap kaynaklarında Baniçur / Beyğ-Çur) adının Kök Türk hükümdarı *Beg-Çor / *Böğü-Çor Kapgan (692-716) adıyla aynı olması, diğerinin ise Eski Türkçe Turğar

³⁴ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, 2. Baskı., TTK, Ankara 2003, s. 88.

³⁵ Biçurin, *age*, s. 281,311; Eduard Chavannes, “Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux”, *Sbornik Trudov Orhonskiy Ekspeditsii*, Vip 6, Sankt-Petersburg 1903.

³⁶ Biçurin, *age*, s. 284-285; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. II, TTK, Ankara 1999, s. 64.

³⁷ Biçurin, *age*, s. 287; Eduard Chavannes, *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*. Çeviri M. Koç, Selenge yay, İstanbul 2007, s. 91.

³⁸ Lazar Nikolayeviç, Al'baum, *Jivopis' Afrasiaba*, Taşkent 1975, s. 37-38.

³⁹ Markus Mode, Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details // *Royal Naurüz in Samarqand, Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichnis Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*. RSO, NS 78, Supplemento 1. – Pisa / Roma, 2006, s. 110; İrina Arzhantseva, Olga İnevatkina, (2006). Afrasiab wall-paintings revisited: new discovered twenty-five years old // *Royal Naurüz in Samarqand. Proceedings of the Conference held in Venice on the Pre-Islamic paintings at Afrasiab. A ccura di M. Comparetti, E. de la Vaissière*. Pisa – Roma, – Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII, 2006, s. 183-202.

⁴⁰ Tabari, *İstoriya at-Tabari, Pervod s arabskovo V. Behayeva*, Taşkent 1987, s. 225.

(*Tang-shu*'da Tu-ho; sikkelerde *twry'r*; Arapça kaynaklarda Turxar) adını taşıması ilgi çekicidir.⁴¹ Bütün bunlar Kök Türk kağanlarının, kağanlığın kuruluşunun daha ilk yıllarından itibaren Soğd ve çevresi bölgelere oldukça önem verdiğini ve bu durumun Kök Türk Kağanlığı'nın son yıllarına kadar sürdüğünü kanıtlamaktadır. Nitekim 8. yüzyılın 20'li yıllarına ait V (B)-17, V (B)-18 numaralı Muğ Dağı Soğd arşivi belgelerinde Panç yöneticisi Divaştıç'e Kağan tarafından "yüksek şeref ve unvan"ın sunulduğu bir yarlıktan bahsedilmesinin yanı sıra *xwn* (Kök Türk) yöneticisi ve bazı ileri gelenlerinin bir süre Soğd'da bulduklarına dair bilgilerin görülmesi⁴² bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Bunu yakın yıllarda arkeolojik kazılar sonucunda Semerkant ve civarından bulunan mühür ve diğer eşyalar da kanıtlamaktadır. Yukarıda tanıtılan Semerkant şehri yakınındaki Kafir-kale adlı İslam öncesi şehir kalıntılarında bulunan Eski Türkleri andıran kadın tasvirli mühürlerde Soğdça yazıda *x'twnh* "Hatun" unvanı görülmekte, Semerkant'tan 60 km doğudaki Pencikent (Tacikistan) şehir kalıntısında ise atlı binici tasvirli mühürde Soğdça yazıda *x'γ'n* "kağan" unvanı yer almaktadır.

Burada yine bir soru ortaya çıkmaktadır. Batı Kök Türk Kağanlığı'nın dolaylı veya doğrudan sikke bastırdıkları Çaç ve Fergana hariç, bunlara benzer diğer vaha hükümdarlıklarından sadece Semerkant'ta "Kağan" unvanlı sikkelerin bastırılması nasıl açıklanabilir? Gerçekten de Semerkant'a komşu (Penç, Nahşep vs.) veya yakın vaha hükümdarlıkları olan Buhara ve Ustruşana'nın sikkelerinde böyle bir durum söz konusu değildir.

Bilindiği gibi, Toharistan'da Sasani sikkelerinin üzerine kontramark olarak basılan "kağan" unvanı görülmektedir.⁴³ Ancak bu durum burada Aşina menşeli Toharistan yabgularının bulunması veya Batı Kök Türklerinin Sasanilerden haraç olarak alınan sikkelere kendi aidiyetini belirtmeleri sonucu olabilir. Buna benzer, Otrar hükümdarlığı (Sirderya nehrinin orta havzası) sikkelerinde *'δpw x'γ'n twtwx* (Alp Kağan Tutuk'u) cümlesinin görülmesi ise herhalde burada Batı Kök Türk kağanlarının naipileri olan "Tutuk" unvanlı Otrar yöneticilerinin kendi efendileri adına sikke bastırmalarından ileri gelmiş olabilir. Böylece adı geçen hükümdarlıklar hariç, onlarca vasal hükümdarlık arasında sadece Semerkant'ta "kağan" unvanlı sikkelerin darp olunması ilgi çekicidir.

Böylece, Semerkant'ın "kağan" unvanlı bu sikkelerinin 5.-6. yüzyıllara değil, 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ortalarına kadar darp olunduğu varsayımı daha mantıklı gelmektedir.

5. "Turan" adı üzerine

Bütün dönemin siyasi hayatıyla kısaca tanıştıktan sonra Semerkant sikkelerinde görülen *twrnyn* sözcüğünden yukarıda biraz bahsedildiği gibi "Turan" toponimiyle ilişkili olabileceği varsayımı üzerine daha içerikli durulması gerektiği düşünülmektedir. Nitekim Kök Türk Kağanlığı döneminde Semerkant ve civarını (Zerefşan ve Kaşkaderya nehirleri havzalarındaki onlarca devletçikleri) kendi muhtevasına alan ve belirli bir konfederasyon düzeyinde olan Soğd bölgesinin merkezi hâkimiyeti makamında olan Semerkant, uzun asırlardır süre gelen sikke darbına sahipti. Semerkant sikkelerinde geleneksel olarak Arami asıllı *MLK'* (= İhsid) unvanı ve Soğdça *xwβ* (hükümdar) unvan / sıfatı görülmekte idi. Bununla beraber, miladi 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk yarısında "Turan" teriminin memleket adı olarak görülmesi ilgi çekicidir. Hem bu sikkelerin Eski Türklerle özgü ikonografisi, hem de Kök Türklerle has "kağan" unvanının bulunması, onların barındırdığı "Turan" tabirinin bu açıdan değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Öncelikle adı geçen sikkelerde akis olunan "Turan" sözcüğünün okunma tarzı ve telaffuzu konusuna kısaca değinelim. İtalik Soğd yazısıyla *twrnyn* biçiminde yazılan bu kelime Soğd dili kurallarınca *türn'n* tarzında harf çevirimi (transkripsiyon) yapılır. O, *Turanyan* <*Turan+yan* / *Turanen*<*Turan+en* biçimlerinde iki kısımdan ibaret bir kelime olarak algılanabilir. Görünüşte bu kelimenin birinci kısmı: *Turan* – yer adı (toponim), *-yan* / *-en* ise aitliği, mensupluğu ifadeleyen Soğdça bir son ektir. Bizce, *twrnyn* kelimesindeki *-yn* son eki mensupluğu bildiren ve sıfat yapan ek olan Soğdca *-yn'k*, *-yn'y*, Mani-Soğdca *-ynyy* <**ainaka* son ekinin kısaltma şekli olmalıdır (Лившиц 1981: 439-440).

Bu son ek belirli bir yere, şahsa aitliği ifade ederek Soğdca yazılı eserler ve nümizmatik malzemelerde görülür. Örneğin, 7-8. yüzyıllara ait Orta Asya'nın İslam öncesi birçok sikke çeşidinde ve Muğ dağı Soğd arşivi belgelerinde *c'c'n* / *c'cn'kw* / *c'cynk* "Çaç'm / Çaç'a ait", *kšynk* "Keş'in / Keş' ait", *sywδy'nk* "Soğd'un / Soğd'a ait" biçimlerinde belirli bir hükümdarlıkların adına eklenmiş bir vaziyette görülür.⁴⁴ Bununla beraber, bu eke Muğ belgelerinde şahıs adları muhtevasında denk gelinir: 1) *Mahyan* (Ay kömeğine sahip), 2) *Apvahyan* (Su

⁴¹ Biçurin, *age*, s. 311; Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, s. 136; Smirnova, *age*, s. 424; Şamsiddin, Kamaliddinov, Uluğbek Muhammedov, Novıye Dannıye Po İstorii Sredney Azii V Epohu Arabskih Zavoyevaniy // Uzbekistonda İjtimoiy Fanlar. № 3-4, Taşkent 1997, s. 91-93; Gaybullah Babayar, (2006). Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis) // *Ērān ud Anērān. Studies Presented to B.I. Marşak on the Occasion of His 70th Birthday*. Venezia. 2006, s. 71-73.

⁴² Grenet, Vaissiere, *age*, s. 157-163.

⁴³ Larisa Baratova, Vladimir Livşits, "O sogdiyskoy nadçekanah na Sasanidskih monetah i podrazhaniyah im", *Kul'turnoye nasledie Sredney Azii*, Taşkent 2002, s. 439-440.

⁴⁴ Vladimir Livsic, *Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semireç'ya*, Sankt-Peterburg 2008, s. 311.

mabudu kömeğine dayanan), 3) *Parnyan* (Tali ve mutluluk mabudu (yardımına dayanan), 4) *Krişnayan* (Güzellik mabudundan (kömek alan) vb.⁴⁵

Bu deliller sikkedeki *twrny*n sözcüğünün belirli bir coğrafi ad olabileceği ihtimalini arttırmaktadır. Ancak bazı araştırmacılara (mesela N. Sims-Williams'a) göre, "Turan sözcüğünün ülke, memleket, devlet ve benzeri gibi herhangi bir yer adı sıfatıyla geçmesi muhtemelse de, bu dönemde adı geçen tabirin aynı anlamda Eski Türklerle ilişkilendirilmesi ihtimal dışındadır"⁴⁶. Yani araştırmacı "Turan" adının ta o dönemlerde Türk topluluklarının yaşadığı topraklar için kullanılmadığını, böyle bir algılamanın ise Orta Çağ'da, 11-12. yüzyıllarda başladığına dair çoğu bilim insanının kabul ettiği görüşe katılmaktadır. Çoğu araştırmacıya göre, İranlıların "Turan" adı altında İran'ın kuzey-doğusundaki toprakları, yani Maverâünnehir / Transoksiana bölgesi de dâhil Orta Asya'yı kastettikleri dönem Orta Çağ'a denk gelir. Dolayısıyla bu topraklar Soğd'u da içermekte ve Kuzey-Doğu Horasan'dan başlayarak doğuya uzanmaktadır. Ancak aşağıda ele alacağımız bilgiler ta Erken Orta Çağ'da bu toprakların "Turan" ve "Türkistan" olarak adlandırıldıklarını ve bu iki terimin çoğu durumda aynı anlamda kullanıldığını göstermektedir. Nitekim bu topraklar dolaylı veya doğrudan Kök Türk Kağanlığı'na bağlanmıştır. Bu yüzden bu dönem Semerkant sikkelerinde "Turan hükümdarı Kağan" cümlesi bulunmasına şaşırılmamalıdır.

"Turan" teriminin Eski Türklerle direkt olarak ilişkili veya aksi olduğu meselesini daha sonraki çalışmalara bırakmakla beraber, ünlü İraniyatçı bilim insanları arasında da bu konuyu eleştiren araştırmacıların bulunduğunu belirtmeliyiz. Bilhassa, İranist R. Frye, İrani toplulukların en eski kitabı "Avesta"da görülen "Tur" veya "Tura" adını kadim Türklerle ilişkilendirerek, başlangıçta bunun Doğu İranlılar için kullanılmakla beraber, çok eskiden beri Türk topluluklarını da ifade ettiğini yazmıştır. Ona göre, "Türk" etnik adının kendisi de mezkûr "Tur" kökünden ortaya çıkmış ve Erken Orta Çağ'a gelince artık "Türkler" anlamında istifade edilmeye başlanmıştır.⁴⁷ Araştırmacıya göre, Türk / Türk etnik adının kökeninin *tur-* / *tür-* olduğu, onun Eski Türkçe çoğul eki *-k* ("lar/-ler" in mukabili) aracılığıyla *Turlar/Türler* anlamı yüklenen "Türk" adının ortaya çıktığını varsaymaktadırlar. Büyük ihtimale, belirli bir toplum adını ifade etmek için Eski Türkler *Tur-k*, İranlılar ise *Tur-ân* (ân – İrani dillerde çokluk eki) tabirlerini kullanmış olup, bunun temelinde "Türklerin yaşadığı bölge" anlamında "Turan" yer adı oluşmuştur.⁴⁸

Yukarıda da değindiğimiz üzere, "Turan" yer adının Türklere ne denli ilişkili olduğunu ve onun tam olarak hangi tarihlerde, Orta Çağ'da mı, yoksa daha eski dönemlerde mi belirdiğini, onun "Türkler ülkesi" anlamında kesin olarak hangi tarihlerde genellik kazandığını kanıtlamak için Semerkant sikkelerinin ve diğer kaynakların daha derin araştırılması gerekmektedir. Kadim dönemlerde, hatta Erken Orta Çağ'da esasen Doğu İran (yani Soğd, Baktri, Harezmi vs.) topluluklarının yaşadığı topraklar için, İranlılarca "Turan" terimi kullanılmıştır. Bunun Türklerle ilişkilendirilmesi ve "Türkistan" ile eş anlamlı kullanılmaya başlanması nispeten daha geç dönemlere, özellikle Karahanlılar dönemine denk gelmektedir ki, bu görüşlerin bir daha gözden geçirilmesini gereklidir. Nitekim "Turan" coğrafi adının sabit bir biçimde "Türklerin memleketi" anlamında kullanılmasının, İranlı düşünür Firdevsi'nin *Şah-name* (11. yüzyıl) adlı eserine borçlu olduğumuz görüşü araştırmacılar arasında bugünlerde bile yaygındır. Zamanında İraniyatçı R. Frye tarafından geliştirilen ve şimdiye kadar süre gelen görüşe göre, "gerçekten de bölgede İslam dini yayıldıktan sonra Müslüman müellifleri Türkleri kadim İranlılarla özdeşleştirmeye başlamışlar, böylece "Turan" terimi "Türkler diyarı" anlamında edebi ve tarihi eserlerde yer almaya başlamıştır".⁴⁹ Ancak bazı durumlarda sadece Firdevsi değil, diğer Müslüman yazarların da bu terimi güya çok eskiden varmış gibi algılamaları bu görüşün eksik yönlerinin bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Özellikle, Firdevsi'nin çağdaşı Ebu Reyhan Biruni'nin (973-1048), Horasan'daki Mezduran⁵⁰ adını "Merz-i Turan" olarak sunması ve sözcük olarak bu adın "Türklerin sınırı" anlamına geldiğini vurgulaması ilginçtir.⁵¹ Bazı varsayımlara göre, "Turan", "Turistan" ve "Türkistan" yer adları çeşitli dönemlerde, bazen ise bir vakitte aynı coğrafi topraklar için kullanılmıştır ki bu geleneğin başlangıcı İslam öncesi dönemlere denk gelir.⁵²

Herhalde Biruni'nin bu açıklaması, Firdevsi'nin eserinin etkisiyle değil, belki de ta o dönemde adı geçen terimin "Türkler ülkesi" anlamında geniş çapta yayılmış olmasından ileri gelmekteydi. Bunlara rağmen bu kavramı 10. yüzyılın sonlarına doğru, bilhassa Karahanlıların Maverâünnehir'de kendi egemenliklerini

⁴⁵ Lurje, *age*, s. 72, 117, 210, 235, 301.

⁴⁶ N. Sims-Williams bu konuda bizzat kendisi bize e-mail yazışmaları aracılığıyla bildirmiştir.

⁴⁷ Richard Frye, Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten*, C. X, Ankara 1946, s. 97-131.

⁴⁸ Richard Fray, *Naslehiye Irana*, Moskva 2002, s. 66-67; Şamsiddin Kamoliddin, *Drevneturkskaya toponimiya v Sredney Azii*, Taşkent 2006, s. 11.

⁴⁹ Fray, *age*, s. 66.

⁵⁰ Burası şimdiki Türkmenistan'ın güney-batı topraklarında yer alan Serahs sıradağlarında bulunan ahali meskenidir.

⁵¹ Ebu Reyhan Biruni, "Kanonma'suda", *İzbrannnye proizvedeniya*, V. Çast I, Perevod i primeçaniya B.A. Rozenfel'da i A. Ahmedova, Taşkent 1973, s. 466.

⁵² Kamoliddin, *age*, s. 13.

sağladıkları 992-999 yılları arasına sığdırmak mantıklı gelmemektedir. Nitekim Biruni'nin kendi eserlerini yazmaya başladığı tarihlerde, yani Karahanlıların bu bölgede kendi hâkimiyetini sabit bir biçimde düzenleyemediği bir sırada Turan'ın "Türkler ülkesi" anlamını kazanıvermesi kabul edilir bir telakki değildir. Hele ki Karahanlıların Maverâünnehir topraklarını aşarak Horasan'da bulunan bir araziye, Medzuran'ı ele geçirmeleriyle burasının anlam kazandığını iddia etmek imkânsızdır. Bu olaylardan epey önce eserini yazan Ebu Abdullah el-Harezmi'nin (vef. 997), *Mefatihü'l-Ulum* (Bilimler anahtarı) adlı eserinde Biruni'nin kaydettiği bilgiyi ondan önce ve biraz farklı bir biçimde sunması bu görüşümüzü desteklemektedir: "*Ceyhun nehrinin sahillerini İranlılar Merz-i Turan olarak adlandırdılar, yani Türklerin sınırı anlamında, ancak; Horasan ahalisi bunu Merz-i İran, yani Irak sınırı olarak adlandırdılar*".⁵³ Burada "Irak" terimi gerçek İran toprakları için kullanıldığı Orta Çağ kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu dönem Müslüman kaynaklarında "Irak-ı Arap" ve "Irak-ı Acem" gibi coğrafi terimler mevcut olup, bunlardan ikincisinin gayrı Arap ülkelerini, özellikle İran ahalisini ifade ettiği bilinmektedir.

Harezmi ve Biruni'nin Turan hakkındaki bu bilgilerini destekleyen diğer bir bilgi de, onlardan biraz sonra 11. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Horasanlı şair Esedi Tusi tarafından düzenlenen *Lugat-i Fars* (Fars dilinin açıklamalı sözlüğü) adlı eserdir. Eserde kayıtlı şu bilgilere müracaat edelim: *Turan – o doğuda yerleşmiş olup, Türkistan ve Horasan'ın bir kısmının adıdır*.⁵⁴ Diğer bir kanıt ise Orta Çağ'ın İran bedîi edebiyatında "Turan" tabirinin "Türk" etnik adıyla eşanlamlı olarak kullanılmasıdır. Örneğin, Firdevsi'nin *Şah-name*'sinde Türk hakanlarından birinin kızı olarak "Sasanî şehinşahının hanımı" sıfatıyla zikredilen kadının adı (aslında lakabı) Turanduh'tun sözcük anlamı "Turan kızı", "Turanlı kız" ve "Türk hükümdarının kızı" biçimindedir.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da bu dönemde "Turan" terimi sadece coğrafi bir terim değil, belki şahıs adı sıfatıyla da farklı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Nitekim miladi 7. yüzyılın ortalarına doğru Semerkant'a elçi gönderen komşu Çaganiyan hükümdarlığı yöneticisinin adı *twr'ntš* (Turan-Taş) Afrasiyab (Semerkant) sarayı duvar resimlerinde betimlenen Soğd yazılarında görülmektedir.⁵⁵ V.A. Livşits, bu şahıs adını İranî temelde "Battle-ax of Tūrānians" (Turanlıların cengâver baltası) olarak açıklamakta⁵⁶, diğer bilim adamları ise onu Eski Türkçe temelinde Turan-taş ("Turan – ülke / şahıs adı + "taş") biçiminde algılamaktadırlar. Nitekim bu görüşü Soğdça ve Arapça kaynaklarda görülen sonu "taş" ile biten Türkçe isimler: Altun-taş, İnel-taş vs. de onaylamaktadır.⁵⁷ İslam öncesi dönemlerde Çaganiyan'da Türk asıllı hanedanın hüküm sürdüğünü, dönemin hem Çin ve Arapça kaynakları, hem de nümizmatik bilgiler onaylamaktadır. 644 yılında bölgeden geçen Çinli seyyah Hsüan-Tsang, buranın yöneticisini Türk olarak zikreder.⁵⁸ Taberi de 710 yıllarında Saganiyan'ı *eş-Şazz* olarak kaydeder⁵⁹ ki, araştırmacıların onun Türkçe *Şad* unvanlı yönetici olduğunu ileri sürerler.⁶⁰

Bununla ilişkili diğer bir kanıt, kadimde Doğu İranî bir dil olan İslam öncesi Harezmi yazılarında ve Soğdça Mug Dağı belgelerinde şahıs adı olarak *twrk* sözcüğüne denk gelir. Bilhassa, Humbuz-tepe (Harezmi bölgesi)'nde bulunan seramik parçalarda kadim Harezmi yazısında görülen *twrk* tabirini bazı araştırmacılar "Tur, Turanlı" anlamındaki kadim Farsca **Tūra-ka* etnik adıyla bağlamaya eğilimlidirler (Лившиц, Мамбетуллаев 1986: 39). Ancak, onlardan farklı olarak Soğd dili uzmanı P. Lurje, Soğdça belgelerde geçen *twrk* tabirini Türk etnik adıyla bağlar ve onun belgelerde belirli bir şahısın etnik aidiyeti ile bağlantılı bir lakap olarak geçtiğini vurgular.⁶¹ Bizce, Lurje tarafından bildirilen bu görüş gerçekleri yansıtmakta olup, bu fikir Esk' Harezmi yazısındaki bilgiler için de geçerlidir. Zaten, Harezmi ve Soğd bölgeleri yakın komşular olarak, diğer İranî dillere nazaran birbirlerine yakınlık arz etmekle beraber, ayrıca bu dönemde aynı siyasi çatı altında, Kök Türk Kağanlığı egemenliğindeki birer vaha hükümdarlıkları durumundadırlar.

"Turan" sözcüğü genel olarak Türk sahasında şahıs adı olarak da sıkça görülür. Örneğin, İrtiş Nehri havzasında (Altaylar) bulunan Eski Türkçe yazılı taş kitabede Alp Turan adı görüldüğü gibi⁶² Çin yıllıklarında

⁵³ Roik, Bahodirov, "İstoriya Vostoka v "Klyuçah nauk", *Şarkşunoslik*, № 14, Taşkent 2009, s. 114.

⁵⁴ S. I. Bayevskiy, "Geografiçeskiye nazvaniya v rannih persidskih tolkovih slovaryah (XI–XV vv.)", *SNV. VNI*, Vıp. 22. Kniga 2, Moskva 1980, s. 88.

⁵⁵ Al'baum, *age*, s. 55.

⁵⁶ Vladimir Livsic, The Sogdian Wall Inscriptions on the Site of Afrasiab // *Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab. Rivista Degli Studi Orientali, Nuova Serie Vol. LXXVIII, Supple mento N 1 (2004). Ed. M. Comparetti, E. de la Vaissiere. Pisa-Roma, 2006, s. 63-64.*

⁵⁷ Lurje, *age*, s. 128,384.

⁵⁸ M.A. Shaban, Khurasan at the Time of Arab Conquest // *Iran and Islam. In memory of the Late Vladimir Minorsky*, Edinburg 1971, s. 485.

⁵⁹ Tabari, *age*, s. 124, 400.

⁶⁰ H. A. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev. M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 10.

⁶¹ Lurje, *age*, s. 396.

⁶² I.V. Kormuşin, *Türkkiye yeniseyskiye epitafü. Teksti i issledovaniya*. M.: Nauka, 1997, s. 209.

da *Tu-jüe* (Kök Türk) hükümdarlarından birinin adı olarak *Turan Kağan (*Dulan Kehan* 都藍可汗) geçmektedir.⁶³ Önemlisi, her iki bilgi de Kök Türk Kağanlığı dönemiyle bağlantılıdır.

Kısacası, 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk yarısında darp olunan *xwβ twrnyn* (Turan hükümdarı) veya *xwβ twrnyn x'γ'n* (Turan hükümdarı Kağan) tabirlerinin bulunduğu Semerkant sikkelerinin hem barındırdığı unvanlar, hem de yansıttığı hükümdar tasvirleri onların Kök Türklere dolaylı veya dolaysız olarak bağlantılı olduğunu tasdik eder. Nitekim Orta Çağ'ın erken dönemlerinde bile "Turan" ve "Türkistan" terimlerinin hemen hemen aynı anlamda kullanılmaya başladığından yola çıkılırsa, bu dönemde Kök Türk Kağanlığı'nı ifade eden tabirlerden biri olarak "Turan" sözcüğünün kullanıldığı anlaşılacaktır. Üstelik sikkelerde yer alan tabirlerin resmi anlam taşıdığına hesaba katarsak, Kök Türk kağanlarının kendi devletini "Turan" olarak da adlandırdıkları ihtimal dışı olmayacaktır. Diğer yünden ise bu sikkeler Semerkant'ın yerel yöneticilerine ait olup, "Turan" teriminin farkında olan yerel hükümdarların, kendi efendileri olan kağanlar adına sikke bastırırken bilinçli bir şekilde bu etnik ve siyasi adı ve "kağan" unvanını sikkelerde yansıtmış olabilecekleri de ihtimal dâhilindedir.

Soğd'da bastırılan sikke ve mühürlerde "kağan" ve "hatun" gibi Kök Türklere özgü unvanların görülmesinin yanı sıra, tasvirlerin de eski Türklere özgü nitelikler taşımasının birer rastlantı olmadığı aşikar olup, elde bulunan bu veriler bölgedeki Kök Türk yönetiminin epey yaygınlık kazandığını bizlere kanıtlamaktadır.

Böylece, 7. yüzyılda Semerkant'ta Kök Türk kağanları tarafından veya onların adına bastırılan, Soğdca yazılı bakır sikkelerde "Turan hükümdarı Kağan" tabirinin geçmesi, o dönemlerin tarihi gerçekleriyle örtüşmektedir. Kök Türk Kağanlığı dönemi yazıtlarından anlaşıldığı üzere Türkler kendi yaşadıkları yerlere bütüncül bir ad olarak kendi dil kurallarına göre "Türk Eli" demişlerse de, sonradan komşuları veya kendi tebaaları olan gayri Türk toplumların etkisiyle "Turan" ve "Türkistan" tabirlerini kullanmışlardır.

SONUÇ

Çalışmada yer verilen sikke ve mühürler miladi 7.-8. yüzyıllara aittir. Bu dönem Orta Asya ve civarının Kök Türk Kağanlığı'nın yönetiminde bulunduğu, Semerkant ve Pañç prensliklerinin de bu Kağanlık topraklarına dâhil olduğu bilinmektedir.

"Kağan" unvanlı Soğd (Semerkant) sikkelerinin bastırıldığı tarih, büyük ihtimalle miladi 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk çeyreğine denk gelmektedir. "Hatun" unvanlı Soğd (Pañç) sikkeleri ise miladi 7.-8. yüzyıllar arasında darp olunmuştur. "Kağan" ve "hatun" unvanlı mühürler de, arkeolojik katmanlar aracılığıyla belirtildiği üzere İslam öncesi dönemlere, daha doğrusu 7-8. yüzyıllara aittir.

Başta O. İ. Smirnova olmak üzere bir kaç arkeolog ve Sogdolog uzmanın belirttiği tarihe dayalı olarak, bizim sikkelerin ikonografisi ve yazım özelliklerini (paleografisi) göz önünde bulundurarak ulaşılan kanıtlar bu şekildedir. Nitekim yukarıda bahsettiğimiz gibi, Çaç (Taşkent) ve Fergana'da Batı Kök Türk kağanları tarafından bastırılan sikke çeşitleri de tam olarak bu tarihlere uymaktadır (Çaç'ta – 6. yüzyılın son çeyreği – 7. yüzyılın ilk yarısı; Fergana'da – 7. yüzyılın ilk çeyreği – 650'li yıllar).

Semerkant sikkelerine ikonografik yönden pek yakınlık gösteren Çaç ve Buhara'nın yerli yönetici hanedanlarına ait sikkelerin 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın ilk yarısına denk gelmesinin yanı sıra Semerkant damgasının daha eski biçiminde olması da bu görüşü desteklemektedir. Bununla birlikte, Çin yıllıklarında Semerkant'la ilişkili olarak söylenen tarihi olaylar da bu tarihleri işaret etmektedir.

Küçük bir ihtimal ise, bu sikkeler ve mühürlerin 8. Yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu akla getirmektedir. Yani 700-740 yılları arasında hem Batı ve Doğu Kök Türklerinin, hem de Türgişlerin baş yöneticileri Soğd'da bizzat buldukları yıllarda, buranın yerli yöneticileri, efendilerinin adına sikke bastırılmış, mühür kullanılmış olabilirler. Ancak bu görüş diğerlerine nazaran daha zayıftır.

"Kağan" unvanlı ve onlarla aynı gruba dâhil Semerkant sikkelerinin ikonografisinin (hükümdar tasvirinin saç, yüz ve göz biçimleri) İslam öncesi dönemlerin Eski Türk ve Soğd geleneklerini yansıttığı anlaşılmaktadır. Nitekim bazı sikke çeşitlerinde hükümdar biraz çekik gözlü, daha geniş yuvarlak yüzlü ve saçları omuzuna kadar uzatılmış biçimde, bazı (anepigafik) sikkelerde ise saçları örgülü biçimde betimlenmiştir. Bu tarzıyla onlar Eski Türkleri andırıyorsa da, diğer çeşitlerinde bu yönlerden biraz farklı biçimde betimlenmiş olarak Soğdularını andırmaktadır. Burada Semerkant da dâhil Soğd bölgesinin Erken Orta Çağ'a özgü durumu, yani sosyal ve kültürel hayatta adı geçen etnoslar arasında geçen sıkı kaynaşmasına, "Türk-Soğd sembiyozu"na öncülük etmesi söz konusudur. "Hatun" unvanlı sikke ve mühürlerde bulunan tasvirler ise daha çok Eski Türklere özgü arz

⁶³ Biçurin, *age*, s. 239-242; Vaissiere, *age*, s. 453; Hayrettin Erkoç, "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1 (Haziran 2016), Ankara, s. 60.

etmekte, özellikle üç dilimli baş giysisi taşıyan kadın tasviri birçok yönleriyle Eski Türk inançlarına uygunluk sağlamaktadır.

Sikkelerde görülen *twrnyn* sözcüğü, büyük ihtimalle *twrn* “Turan” ve Soğdca aitlik eki *-yn*’dan oluşmakta (sözcük anlamı “Turan’a ait, Turan’ın”) *xwβ* ve *x’γ’n* sözcükleriyle birlikte “Turan’ın hükümdarı kağan”ı ifade etmektedir. Burada Turan, büyük ihtimalle coğrafi ve etnik siyasi yönden “Türkler devleti” anlamındadır ve “Türkistan” terimi gibi Kök Türk Kağanlığı’nı kastetmektedir. Bu algılama, Ermeni, Fars, Soğd gibi Kök Türklerle komşu veya iç içe yaşayan yabancı toplumların Kök Türk Kağanlığı topraklarını bazen “Türkistan” / “Turan” olarak adlandırdıklarından ileri gelmektedir. Diğer bir varsayım ise Semerkant’ın yerel hanedanının da kendi ülkelerini “Turan” olarak algıladıkları ve bunu kendi sikkelerinde yansıttıklarıdır. Kök Türkler bölgeyi himayelerine alınca bu geleneği benimsemişlerdir ancak bu ihtimal düşük bir görüştür. Çünkü “Turan” yer adının bulunduğu sikkelerin ikonografisi (Eski Türk tipi) ve bulundurduğu unvanı (Kağan) bu tür sikkelerin dolaylı veya doğrudan olarak Kök Türk Kağanlığı’yla bağlantılı olduğunu ima etmektedir. Semerkant’ın Soğd asıllı yöneticileri tarafından bastırılan diğer sikke çeşitlerinde böyle bir durum (ikonografi ve unvan) söz konusu değildir. Yeni bulunan “kağan” ve “hatun” unvanlı mühürler ise Soğd (Semerkant ve Pañç)’ta darp olunan sikkelerin birer rastlantı olmadığını, aksine Kök Türk kağanlarının Soğd ve civarının yönetimiyle çok yakından ilgilendiğini düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

- AHMEDOV, Aşraf (1992). “Nega Turon deb ataladi?”, *Turon*, Taşkent.
- AL'BAUM, Lazar Nikolayevič (1975). *Jivopis' Afrasiaba*, Taşkent.
- ARZHANTSEVA Irina, INEVATKINA Olga. (2006). “Afrasiab wall-paintings revisited: new discovered twenty-five years old”, *Royal Naurüz in Samarkand. Proceedings of the Conference held in Venice on the Pre-Islamic paintings at Afrasiab*. A cura di M. Comparetti, E. de la Vaissière. Pisa – Roma,– Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII., pp. 185–211.
- BABAYAR, Gaybullah (2017). “‘Kağan’ Ünvanlı İslam Öncesi Semerkant Sikkelerinin Yeni Çeşitleri”, *Old Turkic Values – 2017*. Information package of the International Research and Practical conference, May 18-19, Astana 2017, pp. 38-51.
- BABAYAR, Gaybullah (2017). “Soğdça Yazılı ‘Türk-Kağan’ Ünvanlı Batı Kök Türk Sikkeleri Üzerine”, *Kerkük Çok Irak Değil: Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar-II*, Ankara. ss. 615-635.
- BABAYAROV Gaybulla (2007). *Drevneturkskiye monetü Çaçskovo oazisa* (VI–VIII vv.), Taşkent.
- BABAYAROV, Gabdulla, Andrey Kubatin, (2010). “K novomu çiteniyu i interpretatsii legend na nekotorih doislamskih monetah Samarkandskovo Sogda”, *Tarih tafakkuri*, «Barkamol avlod» yiliga bagışlangan Respublika tarihçi olimlarining ilmiy işler toplami. Mas'ul muharrir va tuzuvçi: Ş. H. Vohidov. Buhara. ss. 22-32.
- BABAYAROV, Gaybullah, Andrey Kubatin. (2012). “Doislamskiye monetü Sogda: noviyе çteniya i interpretatsiyi legend / Özbekistan tarihinin dolzarb muammolari yoş tadjikotçilar talkinida”, *Yaş Alimler Respublika Konferentsiyası 2012*, Semerkand: ÖZR FA Arheologiya İnstitutı, ss. 11-23.
- BABAYAROV, Gaybulla (2006). Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis), *Ērān ud Anērān*. Studies Presented to B.I. Marşak on the Occasion of His 70th Birthday. Venezia. pp. 71-73.
- BABAYAROV, Gaybulla, Andrey Kubatin (2007). “K monetam çaçskih praviteley teginov”, *O'zbekiston Moddiy Madaniyati Tarixi*, № 35. Semerkand.
- BAHODIROV, Roik, (2009). Istoriya Vostoka v “Klyuçah nauk”, *Şarkşunoslik*, № 14, Taşkent.
- BARATOVA, Larisa (2005). Vizantiysko-sogdiysko-tyurkskiy simbioz na monetah Sredney Azii // *Second International Congress on Turkic Civilization*, Bishkek, October 4-6, Bişkek 2004, ss. 415-422.
- BARATOVA, Larisa, LIVŞITS, Vladimir (2002). “O sogdiyskoy nadçekanah na Sasanidskih monetah i podrazhaniyah im”, *Kul'turnoye nasledii Sredney Azii*, Taşkent, ss. 21-26.
- BAYEVSKIY, S. I. (1980). “Geografiçeskiye nazvaniya v rannih persidskih tolkovih slovaryah (XI–XV vv.)” *SNV. VNV*, Vıp. 22. Kniga 2. Moskva.
- BERDIMURADOV, A., Bogomolov G., Takao U., Begmatov A. (2016), “Bullı s buddiyskim sujetom s gorodişa Kafirkala”, *Arheologiya Uzbekistana*, № 2 (13). ss. 51-60.
- BERUNIY, Abu Rayhan (1973). *Kanon Ma'suda*, İzbranniye proizvedeniya. V. Çast I. Pervod i primeçaniya B.A. Rozenfel'da i A. Ahmedova. Taşkent.
- BIÇURIN, Nikolay (1950). *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena*. T. I., Nauka, Moskva-Leningrad.
- BO Bi, SIMS-WILLIAMS, Nicolas (2015). “Sogdian Documents from Khotan, II: Letters and Miscellaneous Fragments”, *Journal of the American Oriental Society* (135.2), pp. 261-282.
- BOBOYÖROV, Gaybulla (2004). İlk urta asr manbalarida ‘Turkiston’ Atamasi”, *«Uzbek halqining kelib çikişi, ilmiy-metodologik yöndoşuvlar, etno-genetik va etnik tarih» mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy seminar materiallari*, Taşkent, pp. 40-43.
- CDGM II (1962). *Sogdiyskiye dokumentı s gori Mug*. Çteniyе, Pervod. Kommentariy. Vıp. II. Yuridiceskiye dokumentı i pis'ma / Çteniyе, pervod i kommentarii V.A. Livşitsa, Moskva.

- CHAVANNES, Eduard (1903). "Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux", *Сборник трудов Орхонской экспедиции*. Вып. 6. Санкт-Петербург.
- CHAVANNES, Eduard (2007). *Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç. Selenge yay., İstanbul.
- ERKOÇ, Hayrettin (2016). "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1, Ankara, ss. 43-72.
- FRAY, Richard (2002). *Naslediye İrana*, Moskva.
- FRYE Richard, SAYILI Aydın (1946). "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten*, C. X, Ankara.
- GIBB H. A. (1930). *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, çev. M. Hakkı. İstanbul.
- GÖMEÇ, Saaddettin (1997). *Kök Türk Tarihi*, Ankara.
- GRENET, Frantz, VAISSIERE, Etienne de la. (2002). "The last days of Panjikent", *Silk Road Art and Archaeology*, 8. Kamakura, pp. 155-196.
- GRENET F. Les «Huns» dans les documents Sogdiens du mont Mugh (aves un Appendice par N. Sims-Williams), *StIr*, 7. Études Irano-Aryennes offertes à Gilbert Lazard. – Paris 1989, pp. 165-184.
- HİRANO Sh., "Some Novel Pre-Islamic coins from Central Asia", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, N. 226, London 2016, pp. 11-15.
- KAMALİDDİNOV, Şamsiddin, MUHAMMEDOV, Uluğbek (1997). Novıye dannıye po istorii Sredney Azii v epohu arabskih zavoyevaniy // *Uzbekistonda ijtimoiy fanlar*. № 3-4. Taşkent. S. 89-94.
- KAMOLİDDİN, Şamsiddin (2006). *Drevneturkskaya toponimiya v Sredney Azii*. Taşkent.
- KORMUŞIN (1997) – Kormuşin I.V. Turkskiye yeniseyskiye epitafii. Tekstı i issledovaniya. M.: Nauka, 1997.
- KUZMİN-YUMANADİ Y., KULESHOV P. V. (2002). Hazarlar // *TÜRKLER*, 1. Ankara. S. 466.
- İSHAKOV, M. *Tsentrāl'naya Aziya v Sisteme Mirovoy Pis'mennoy Kul'turi*, (Drevnost i rannee siretnevekove).- Taşkent 2008.
- LIVSIC, Vladimir (2006). The Sogdian Wall Inscriptions on the Site of Afrasiab // *Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*. Rivista Degli Studi Orientali, Nuova Serie Vol. LXXVIII, Supple mento N. 1 (2004). Ed. M. Comparetti, E. de la Vaissiere. Pisa-Roma.
- LİVŞİTS, Vladimir (2008). *Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semireç'ya*, Sankt-Peterburg.
- LİVŞİTS, Vladimir, Mambetullayev Muhamedjan (1986). "Ostrak iz Humbuz-tepe", *Pamyatniki istorii i literatury Vostoka*, Moskva.
- LİVŞİTS, Vladimir (1981). "Sogdiyski yazık / Osnovı iranskovo yazıkoznaniya", *Sredneiranskiye yazıki*, Moskva.
- LURJE, Pavel (2010). *Personal Names in Sogdian Texts*, *Iranisches Personennamenbuch*. Band II. Mitteliranische Personennamen. № 8., Vien.
- MANNONOV, Bahridin. (1998). "Turkiston va Markaziy Osijo", *Mulokot*, № 2, Taşkent.
- MASSON, Mihail (1951). "K voprosu o vzaimootnoşeniyah Vizantii i Sredney Azii po dannım numizmatiki", *Trudi SAGU*, vyp. 23. Taşkent, ss. 91-104.
- MODE, Markus (2006). Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details // *Royal Nauruz in Samarqand. Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichnis Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*. RSO, NS 78, Supple mento 1. – Pisa / Roma, pp. 107-128.
- RTVELADZE, Eduard (1998). "Monetı na Velikom Şelkovom puti", *Numizmatika Tsentral'noy Azii*, III. Taşkent, ss. 5-17.

Sugd Tilidagi Manbalar. Sözbaşı, Tarjima va İzahlar Mual. M. İshokov, F. Boboerov, A. Kubatin/ Uzbekiston Tarihi. Hrestomatiya. 2-Jilt, 1- Kitob. Mas'ul Muhar. A. Ahmedov, O. Buriev. Taşkent: Fan 2014, pp.81-84.

SHABAN, M. A. (1971). "Khurasan at the Time of Arab Conquest", *Iran and Islam, In memory of the Late Vladimir Minorsky*, Edinburg.

SKAFF, K. J., "Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries", *Turks*, Ankara 2002., Vol. 2, pp. 364-372.

SIMS-WILLIAMS, Nicolas. (1989). "Sogdian", *Compendium linguarum Iranicarum*, hrsg. Von Rüdiger Schmitt. Wiesbaden: Reichert.

SMİRNOVA, Olga (1981). *Svodny katalog sogdiyskih monet. Bronza*, Nauka, Moskva.

SULEYMANOV, Rustam (2000). *Drevniy Nahşab*. Taşkent: Fan.

TABARİ (1987). *İstoriya at-Tabari*. Perevod s arabskovo V. Belyayeva. Taşkent.

TAŞAĞIL, Ahmet (1995). *Gök-Türkler*, TTK, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet (1999). *Gök-Türkler*, C. II, TTK, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet (2003). *Gök-Türkler*, C. I, 2. Baskı. TTK, Ankara.

TEKİN, Tekin (2003). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul.

Levha I. "Kağan" unvanlı İslam öncesi Semerkant sikkeleri

Levha II. İslam öncesi Orta Asya sikkelerinden örnekler
(Soğd? - 1, Buhara - 2, Nahşep - 3, Ustuşana - 4, Çaç - 5-6)

Levha III. Çağ'ta darb olunan bazı Batı Köktürk Kağanlığı sikkeleri (1-2); Çağ Teginleri (3-4); Semerkant'ın "Kağan" unvanlı sikkesi (5), Fergana Aşina hanedanının sikkesi (6)

1

Grup I. 1. tip

2

1

2

3

4

Grup I. 2. tip

1

2

3

4

Grup I. 3. tip

1

Grup I. 4. tip

2

Levha IV. Semerkant bölgesinin İslam öncesi Eski Türk sikkeleri (Grup I)

1

2

3

4

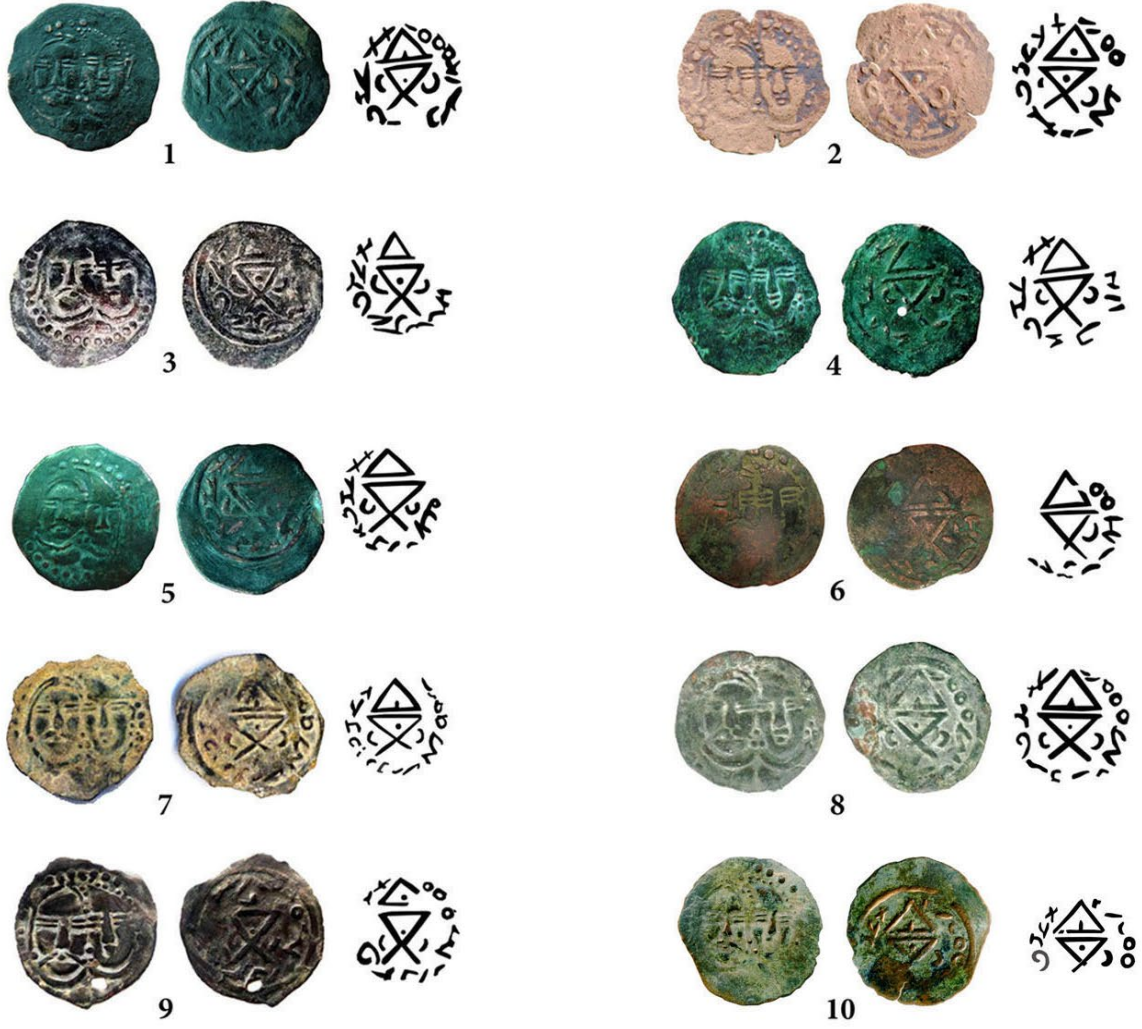
5

6

n	'	γ	'	x	n	y	n	r	w	t	β	w	γ	
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	1
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	2
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	3
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	4
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	5
⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	⌒	6

Levha VI. “Turan Hükümdarı Kağan” unvanlı Semerkant sikkelerinin yazı çizimlerinden örnekler

Y	'	R	M	h	n	w	t	t	'	x	n	n	y	c	n	p	
3	2	1	+		-	o	o	o	o	2	1	1	2		-	o	1
3	2	1	x	-	-	o	o		2	2	1	1	2	1	.	o	2
2	2	1	1							2	1	1	2	2	.	o	3
2	2	1	+							2	1	1	2	2		o	4
2	2	1	+					o	2	2	1	1	2	x		o	5
							o	o	2	2	1	1	2	2	1		6
2	2	1			-	-	o	o	2	2	1	1	2	2	.	o	7
2	o	1	+	-	1	o	o	o	2	2	1	1	2	1	.	o	8
		1	+			o	o	o	2	2	1	1	2	2		o	9
2	2	1	-	1	-	o	o								.	o	10

Levha VII. "Hatun" unvanlı Soğd (Panç) sikkelerinin yazı çizimlerinden örnekler

Levha VIII. Batı Köktürk sikkelerinde görülen hükümdar (Yabgu / Kağan) ile üç dilimli baş giysisi taşıyan Hatun tasvirleri (8-12) Yedisu, Altay, Moğolistan buluntularındaki tasvirlerle (1-7) yakın benzerliklere sahip.

Sikkelerde yer alan bağdaş kurarak tahta oturmuş veya atlı hükümdarın el işaretleri (jest) (16-20) Kuzey-Batı Çin'de (An-Jia, Miho) bulunan Köktürk-Soğd ileri gelenleri tasvirlerinde de (13-15) görülmektedir (resimlerin orijinal ölçemleri farklıdır).

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 203-208

Geliş Tarihi–Received Date: 28.05.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 12.06.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ÇİNGİZ HAN'IN TOPRAKLARINDA BÖLÜNME*

SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ**

ÖZET

Çingiz Han bilindiği üzere ölmeden evvel, ülkesini herbirine önemli görevler yüklediği dört oğlu arasında paylaştırmıştı. Oğullarının en büyüğü Cuci'ye kuzey-batı, yani Kıpçak topraklarını, Çağatay'a Türkistan'ı, Ögedey'e merkezin batı taraflarını, yani Karakurum ve civarını, küçük oğlu Tuluy'a da merkez ile doğu ülkelerini vermişti. İşte biz bu yazıda Çingiz Han'ın topraklarını çocukları arasında üleştirmesinden yola çıkarak, zaman zaman Türk tarihinde de yanlış anlaşılmaya sebep olan bir durumu izah etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Çingiz Han, Çingiz Han'ın Çocukları, Türk-Moğol Devleti, Türklerde Devlet Anlayışı.

PARTITION OF CHINGIZ KHAN'S TERRITORY

ABSTRACT

As it is known, before his death, Chingiz Khan divided his state to his four sons whom the Khan gave important responsibilities to each. He gave the north-west, namely Kıpçak lands his eldest son Cuci, to Çağatay the Turkistan, to Ögedey the western lands of the center namely Karakurum and around, the center and eastern states to his youngest son Tuluy. In this research, considering Chingiz Han's division of lands between the sons, we try to explain this situation which is misunderstood from time to time.

Key Words: Chingiz, The Sons of Chingiz Khan, Turk-Mongol State, State Understanding of Turks.

Dünya tarihinin gelmiş geçmiş en büyük hükümdarlarının başında yer alan Çingiz Han'ın kısacık bir zaman zarfında pek çok ülkeyi ele geçirdiğini herkes bilir. Tabii ki bu iş o kadar kolay olmamıştır. Hem kendi savaşçılarından, hem de harp ettiği devletlerin ahalisinden milyonlarca insan bu mücadeleler esnasında hayatlarını yitirdi.

Çingiz Han'ın son derece zeki bir devlet adamı olduğunu herhalde kimse inkâr edemez. Aksi takdirde çocukluğundan itibaren pek çok tehlike ve zorlukla yüz yüze kalan bu dahi insanın etrafında insanları toplayarak, bir cihan devleti kurması mümkün olmazdı. O zamanın Orta Asya'sı her ne kadar birlik ve beraberlikten uzaksa da, bu coğrafyada yaşayan her kabile veya her bey kendisini diğerinden üstün görmekte ve buna bağlı olarak da bölgenin idaresinde hak iddiasında bulunabiliyordu. İşte Çingiz'in bu parçalanmışlığı çok iyi kullandığına şahidiz. Kendisiyle birlikte hareket edenlere tam bir serbestlik ve büyük ayrıcalıklar vermesinin yanı sıra, onları kardeşleriymiş gibi görmesi, sevenlerinin ve destekçilerinin sayısının artmasındaki en başta gelen nedendir ki, belgeler ve rivayetlere baktığımızda; en büyük zevki avlanma ile ata binmek olan ve kendisinin Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun/Oguz) Yabgu soyundan geldiğini vurgulayan Çingiz Han, ünlü Taoist rahip Ch'ang Ch'un'a yazdığı mektupta; aşırı tutkulara sahip olmadığını, gösterişten nefret ettiğini, ölçülü yaşadığını, elbiselerinin ve yiyeceklerinin sade olduğunu, halkını çocukları gibi gördüğünü, savaşlarda daima en önde yer aldığını¹ söyler.

Esasında Çingizli ya da Türk-Moğol Hanlığının işleyişi daha önceki Asya devletlerinden pek bir farklılık sergilemez. Hepsindeki ana yapı aşağı-yukarı aynıdır. Devlet ve hanedanın kutsiyeti önemli olmakla beraber, en

* Bu çalışma, 17 Mayıs 2018 tarihinde İstanbul'da düzenlenen *II. Uluslararası Türk-Moğol Tarih Çalıştayı*'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, e-posta: sgomec@yahoo.com

¹ Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013, s.216-217; B. Spuler, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987, s.457.

yukarıdaki yönetici durumunda bulunan hakanın da doğuşundan itibaren kendisine bir ulviyet yüklendiğini görürüz². Dolayısıyla Çingiz Han'ın dünyaya gelişi sırasında da bu ayrıcalıklarla karşılaşılıyor. Mesela *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Şecere-i Türk'e* baktığımızda, onun sağ elinde bir kan pıhtısıyla doğduğu söyleniyor. Bunun ne manaya geldiğini ilk başta kimse anlayamamış, sonunda halk içinden biri onun büyük bir hakan olacağını söylemiştir. Hakikatte Orta Asya tarihinde, başta Manas ve oğlu Semetey olmak üzere pekçok ünlü kişi dünyaya gelirken avucu kanlıdır. Bu hep yiğitliğe ve hâkimiyete yorumlanmıştır ki; *Şecere-i Türk'te* bu hususta, onun ulu bir han olacağına, milletleri kıracağına, devletleri yok edeceğine değinilmektedir³.

Bu hâl bir yana, anonim *Çingiz-nâme'de* Temuçin'in doğrudan, Alan-koa'dan ilahi bir şekilde, daha doğrusu Duyın Bayan'ın kurt olup, Alan-koa ile birleşmesinin ardından dünyaya geldiği yazılıdır. Hikâye şöyle devam ediyor: "Alan-koa'nın gözü parladı, bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuk altın bir kundak⁴ içine kondu. Kürek kemiğindeki tamgasında Cebrail'in adı vardı. Gövdesi kurt gibi, güzelliği ise Cebrail'e benziyordu. Yüzünü gören, uğruna ölmek isterdi. Yanında oturanlar kendinden geçer, malını-mülkünü ona feda ederlerdi. Ondan sonra Çingiz büyüdü, gelişti, halka adil davranıp, faydalı oldu. Ahali de onu sevdi ve peşinden gitti"⁵. Burada şu hususa da işaret edelim ki, onun doğuşu ve fiziki özelliklerinin pek çoğu Oguz Kagan ile aynıdır⁶.

Çingiz Han'ın bu cihan devletini kurmasının o kadar da kolay olmadığını belirtmiştik. Bu vesileyle onun ilk başta kendi akrabaları ve ahalisiyle bir iktidar mücadelesine girdiğini ve bundan başarıyla çıktığını görüyoruz. Merkit, Tayciut, Kerayit ve Naymanlarla vukua gelen harpler ya da bir vakitler en yakın dostu durumundaki Çamuka ve Ong Han gibilerle kavgası bunlara birer örnektir. Çünkü kardeşlerini bile öldürmekten çekinmeyen Ong Han'ı, Çingiz bir baba gibi görmüştür ki, atası Yesugey ile aralarında bir dostluk var idi. Ong Han amcasıyla mücadele ederken Yesugey ona destek vermiş ve bu sayede kan kardeşi olmuşlardı. Ayrıca Ong Han, kardeşine yenilince Çingiz'in yanına gelmiş, orada kuvvetlenmiş; sonra onlar beraberce Nayman beyi Buyruk'a saldırdıkları gibi, Merkitleri de mağlubiyete uğratmışlardı. Bütün bu yaşananlar, Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde ayrıntılıyla anlatılmaktadır.

Çalışmamızın bu kısmının ana konusunu teşkil etmesi itibarıyla da, Çingiz Han bilindiği üzere ölmeden evvel, ülkesini herbirine önemli görevler yüklediği dört oğlu arasında paylaştırmıştı, ki mesela *Tarih-i Cihan Güşa'ya* baktığımızda; çocukların büyüğü Tuşi (Cuci) av işleri, Çagatay kanunların uygulanması, Ögedey devlet meseleleri, Tuluy da ordu düzeniyle ilgilenirdi", deniyor. Ayrıca anonim *Şibani-nâme'de*, Çingiz ölmeden önce oğullarına şöyle bir vasiyette bulunmuştur: "Her kim töreyi ve yasa bilgisini istiyorsa Çagatay'ın yanına gitsin; kime mal, ganimet ve kahramanlık gerekiyorsa Ögedey'in makamına varsın; kim edep, bilgi, yiğitlik ve huzur talep ederse o da Tuluy'a tutunsun"⁷. Ancak *Şecere-i Türk'te* farklı bir taksimat söz konusudur. Burada Cuci teşrifat, toy-düğün ve çeşitli oyunların düzenlenmesi, yani bir nev'i mabeyinci; Çagatay yargı, Ögedey mali işler ve Tuluy da ordu meseleleri ile vazifelendirilmiştir⁸.

Bu durumla alâkalı olarak, yine kaynaklarda ilginç bilgilere rastlamaktayız. Çin seferi sırasında, Çingiz Han'ın karılarından biri, "sen öldüğünde kuşlara benzeyen halkımı kimin emrine vermek istersin", diye sorunca Çingiz şaşırır. "Herhalde bir gün ölümün geleceğini unuttum" der ve Cuci'ye; "oğullarımın en büyüğüsün, sen bu konuda ne düşünüyorsun" diye sorar. Bu esnada Çagatay ortaya atılır ve densizce; "Cuci'ye söz vermekle onu halef yapmayı mı düşünüyordun? O Merkitlerden gelmiştir. Nasıl olur da devletin idaresini ona bırakırsın" dedi. Açıkça Çagatay, ağabeyi Cuci'nin, Çingiz Han'ın öz oğlu olmadığını söylemeye çalışınca, Cuci onun yakasına yapışıp; "babam benim hakkımda hiçbir vakit fark gözetmedi. Sen beni nasıl ayırırsın? Senin hangi kabiliyetin benden üstün? Han atamızın emrini dinlemek boynumuzun borcudur" diye cevap vermişti. Çagatay kendinin han olamayacağını anlayınca; "Ögedey sakın adamdır, onu seç" demiştir. Hatta bazı kaynaklarda Cuci (Tuşi) ile babası Çingiz'in arasının açılmasına Çagatay'ın neden olduğu, sürekli ağabeyini kötülediği ve atasına suikast tertipleyeceği yolunda rivayetler vardır. Dolayısıyla kardeşlerin arasında bir kavganın çıkacağı daha Çingiz Han zamanında belliydi. Bununla birlikte Çingiz'in sağlığında, Ögedey'in akıllı ve ülkeyi iyi yöneteceğini söylediğine de değinilmektedir. Ayrıca Ötemiş Hacı, onun ölmeden evvel vasiyeti sırasında; "benim ölümüm

² S. Y. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014, s.83.

³ Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1986, s.17-19; Ebilgazi, *Türk Şeciresi*, Haz. Avdargan B. Ebilkasimov, Almatı 1992, s.51; Abulgoziy, *Şacarayı Türk*, Muharrir A. Öktam, Toşkent 1992, s.48; Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1991, s.206; K. Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: F. Türkmen-A. İnayet, Ankara 1995, s.20.

⁴ Türk kabileleri arasında Türk han veya beylerinin içinde büyüdüğü sembolik bir altın beşik veya altın beşik diye düşünülen birtakım yerlere dair hikâyeler hâlâ anlatılmaktadır. Dolayısı ile izleri ta Hun-Kök Türk çağlarına kadar giden Altay-Ergenekun destanlarının yansımaları, uzun yıllar Türklerle birlikte hayat geçiren Moğolları da etkilemiştir.

⁵ *Cengiznâme*, Haz. B.Şişman, Samsun 2009, s.74.

⁶ S. Y. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s.43-44.

⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. M. Öztürk, 2. Baskı, Ankara 1998, s.95; Y.Karasoy-M. Toker, *Türklerde Şecere Gelenegi ve Anonim Şibani-nâme*, Konya 2005, s.87; C. T'ang, *Moğol Sütalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, Doktora Tezi, İstanbul 1970, s.158-163.

⁸ Abulgoziy, *age*, s.60.

yakındır. Çagatay burada yok. Ona da bildirin muhalefet etmesin. Vasiyetnamem ve yasanın dışına çıkmayın”⁹ dediğini aktarmaktadır.

Yine Ebu’l-gazi’nin anlattıklarına baktığımızda, Çingiz Kagan’ın çocuklarını topladıktan sonra; birbirinizle iyi geçinin, aranızı bozmayın diye nasihat ettiğini ve sonra sadağından bir ok çıkarıp kıldığını, arkasından üç-beş oku bağlayıp, çocuklarından bunları kırmasını istediğini, ancak hiçbirisinin bunu yapmadığını görünce; işte sizler bu oklara benzersiniz. Birleşip, aranızdan birini han seçerseniz, sizi kimse kıramaz. Eğer birbirinizle kavga edip, bozuşursanız yalnız bir ok gibi kırılırsınız¹⁰, diye de öğüt verir. Fakat burada şunu da söylemeden geçmek mümkün değildir ki, bu misalin Oguz Kagan Destanı’ndan alındığı açıktır.

Bunun yanı sıra bir harp sonunda Çingiz Han’ın, kazandıklarını annesi, kardeşleri ve oğulları arasında paylaşırken şöyle dediğini görüyoruz: “Annem, ben, büyük oğlum Cuci ve en küçük kardeşim Otçigin birlikte devlet kurduk”¹¹. Bu sözler Cuci soyunun büyüklüğüne bir işaret olmakla beraber, Ebu’l-gazi ise; Çingiz Han’ın Çin seferi esnasında bir rüya gördüğünü, çok korkup, yakında öleceğini hissettikten sonra, hastalandığını söylüyor. Bunun üzerine kagan oğullarını ve beylerini yanına çağırır. Onlara: “Sakın dünya işleri için birbirinizi incitmeyin. Kardeşlerinize karşı gönlünüzde bir kırgınlık doğarsa, söküp atın. Ögedey’i yerime kagan yapıp, onun emirlerine uyun” dedi. Çocukları ve komutanlarına da Ögedey’i kagan tanıyacıklarına dair yemin ettirip, sözleşme imzalandı. Bundan sonra Çingiz Han’ın ruhu kuş gibi uçtu¹².

Çingiz’in vefatının ardından yaklaşık iki yıl sonra 1228 tarihinde, üç büyük oğlu, torunları ve bütün Türk-Moğol ileri gelenleri büyük bir kurultay topladılar. Daha önce onun yazdırdığı söylenen vasiyetnâme ortaya çıkarıldı. Buna binaen Ögedey’in tahtta oturması istendiye de o bunu reddetti. Ögedey amcalarından biri veya kardeşlerinden Çagatay ya da Tuluy’un han olmasını istemekteydi. Israrlara rağmen onun kırk gün direndiğine dair rivayetler vardır. Nihayet Çingiz’in buyruğuna kimsenin karşı çıkamayacağı söylendi ve Çagatay ile Tuluy onu kolundan tutarak¹³, bozkırın yeni hükümdarı olarak tahtına oturtular.

Hakikatte en büyük oğul olması itibarıyla tahta geçmesi gereken de Cuci idi, ama babasının kimliğinin belirsizliği ve atası Çingiz ile yaşadığı birtakım meselelerden dolayı, büyük bir savaşçı olan Cuci’nin hiçbir zaman han atanılabileceği düşünülmedi. Tabakat-ı Nasırı’de Cuci’nin (Tuşi) atik, cesur ve mert olduğu, babası Çingiz Han’ın bile kendisinden korktuğunun söylenmesi de ilginçtir. Elbette ki yaşanan bu durum Cuci’nin ruh halinde derin yaralar açmış olmalıdır. Çagatay ise yasadan anlıyordu, fakat inatçı ve ileriye görmekten acizdi. Bizatihi Çingiz Han, Moğolların Gizli Tarihi’nde onun için “dik kafalı ve küçük tabiatlıdır”,¹⁴ der. Buna karşılık Çingiz’in beraber avlanmayı sevdiği oğlu Ögedey’in insanlara yaklaşımı daha müşfikti, ancak eksikliği içki müptelası olmasıydı. En küçük oğul Tuluy, ağabeyi Ögedey’den de aşırı alkolik ve çabuk sinirlenen bir karaktere sahipti¹⁵.

Neticede Çingiz, oğullarının en büyüğü olan ve kendinden altı ay kadar önce, Aral’ın kuzeyindeki bozkırlarda ölen Cuci’ye kuzey-batı, yani Kıpçak topraklarını, Çagatay’a Türkistan’ı, Ögedey’e merkezin batı taraflarını, yani Karakorum ve civarını, küçük oğlu Tuluy’a da merkez ile doğu ülkelerini vermişti. Çingiz’in çocuklarının hepsi doğudan-batıya, kuzeyden-güneye bütün seferlere ya babalarıyla veya kardeşler birlikte, bazan da emirlerindeki ordularla yalnız başlarına katılmışlardı. Bu büyük hakan kardeşlerini de unutmamıştı ve Kasar ile Temüğe Otçigin’e ülkenin doğu bölgelerini bağışlamıştı.

Ancak Çingiz Han’ın dört erkek evladının dışında da oğullarının olduğu biliniyor. Kızlarının sayısı ise yedi civarındadır. Ötemiş Hacı ve Ebu’l-gazi’nin beş yüze yakın kadından bahsettiği Çingiz Han’ın, bu diğer hanımlarından dünyaya gelen çocuklarının bir kısmının ismi bu eserlerde verilmekle beraber, 16. asırda Türkistan ve Hindistan havalisini dolanan; muhtemelen bazı Çingiz-nâmeleri gören Defterdar Seyfi Çelebi de, Çingiz Han’ın dokuz oğlunun olduğunu söylemektedir¹⁶. Fakat anlaşılacağı üzere kaynaklarda sadece dört oğlunun ön plana çıkması söz konusudur.

⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s.175-176; Cüveyni, age, s.95, 181; Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, Tabakat-ı Nasırı, çev. M. Uyar, İstanbul 2016, s.124; M. Kafalı, Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi, Ankara 2009, s.80.

¹⁰ Abulgoziy, age, s.60.

¹¹ Ş. Beyani, Moğol Dönemi İran’ında Kadın, çev. M. Uyar, Ankara 2015, s.72.

¹² Abulgoziy, age, s.60.

¹³ Devletşah, Devletşah Tezkiresi, C. II, Haz., N.Lugal, İstanbul 1977, s.209; Abulgoziy, age, s.82; Cüveyni, age, s.185.

¹⁴ Çagatay için Çingiz Han’ın kullandığı “dik kafalı” ibaresini, bir elçilik vesilesi ile Emir Temür nezdine giden Clavijo da yazmaktadır. Bakınız, R. G. De Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur, Ter. Ö. R. Doğrul, İstanbul 1993, s.135.

¹⁵ Temir, age, s.162; Cüveyni, age, s.95; Cuzcani, age, s.103; R. Marshall, Doğudan Yükselen Güç, çev. F. Doruker, İstanbul 1996, s.28, 205; Spuler, age, s.457.

¹⁶ Ötemiş Hacı, Cengiznâme, haz. T. Gülensoy, Ankara 2009, s.19; Cengiz İmparatorluğu, çev. A. Danuu, İstanbul 2012, s.56-57; Abulgoziy, age, s.59-60; Defterdar Seyfi Çelebi, Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi, haz. S. Acar, İstanbul 2014, s.41; Kafalı, age, s.82-83; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, çev. R. Uzman, İstanbul 1980, s.248-249.

Burada yeri gelmişken Cuci'nin hâkimiyet alanıyla ilgili bir meseleye değinmek gerekiyor. Çingiz Han, 1207 sıralarında Altan ve Töremiş (veya Buka) adlı iki elçiyi Kırgız topraklarına yollayarak, kendisine tâbi olmalarını buyurdu. O vakitlerde bu havalinin hâkimlerinden Kırgız hanı Urus Inal, Moğollar karşısında yenilgiye uğrayınca Çingiz Han'a bağlanacağını bildirdi ve *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde isimleri Yeti, Inal, Altı-er ve Örebek Tigin olan dört tane Kırgız beyi Cuci'nin ordugâhına gönderildi. Beraberlerinde hediye olarak burnu ve gözü kızıl, kendisi ak bir doğan, bir ak at ve bir miktar da kunduz kürkü vardı. Hâlâ Hakas-Kırgız bölgesinde, Çingizlilerin hâkimiyetinin kabulü esnasında yaşanan bu elçilik hadisesi ve hediyeler mevzu destansı bir şekilde anlatılmaktadır¹⁷. Bu husus bir yana Çingiz Han ayrıca oğlu Cuci, Güney Sibirya seferinden başarıyla döndüğü için ona; “oğullarımın en büyüğü sen, evden ilk defa ayrılmaya rağmen yolunu şaşırmadın. Yabancı ülkelerde insan ve hayvan kaybetmedin. Orman halklarını tabi kıldın. Bu ahaliyi sana veriyorum”,¹⁸ der. Dolayısıyla Çingiz Han, Doğu Sibirya bölgesini çok daha önceden büyük oğlu Cuci'ye hediye etmişti. Ancak onun vefatının ardından Altun Orda hanları burayla pek ilgilenmediler. Tabii ki Mengü gibi bir kaganaya karşı gelmeye kimse cesaret edemediği bir yana, Kubilay da han olunca bölgeye doğrudan kendi adamlarını atadı¹⁹. Bundan sonra Altun Orda hanlarının kolu ne buraya kadar ulaşabildi, ne de Kubilay ile çatışmayı göze alabildiler.

İşte biz Çingiz Han'ın topraklarını çocukları arasında paylaşırmasından yola çıkarak, zaman zaman Türk tarihinde de yanlış anlaşılma sebepleri olan bir durumu izah etmeye çalışacağız. Bilindiği gibi Türk devleti somut bir varlıktı ama, mevkiiler gökten yere doğru iniyor; sağa-sola, öne ve arkaya dağılıyordu. Hâkimiyetin bu şekilde silsile takip etmesi Börü Tonga'nın (veya Tokta/Mo-tun) unvanındaki “Tengri-kut” sözünde de yatmaktadır. Bütün bunlar Türk ülkesinde, devletin en yüksek makamından, en aşağıdaki görevlisine kadar muazzam bir emir-komuta zincirinin var olduğunu ortaya koyar.

Türk devlet ve hâkimiyet mefhumunun temelinde de, cihânşümûl, yani bütün cihânı içine alan bir devlet fikri bulunur. Türk devletinin esas amacı, “Dört bulung”, yani dünyanın dört köşesi üzerinde Türklerin kutsal hâkimiyetini sağlamak ve “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafa Türk adaletini yaymaktır. Kök Türkçe kitabelerden, Türklerde dört asli yön olduğunu ve görevlendirmelerin de buna uyularak yapıldığını biliyoruz²⁰. Buradan yola çıkılarak Türk Devletinin doğusuna ve batısına ise tiginler gönderiliyordu. Hunlar çağından itibaren teşkilat yapısını incelediğimizde; doğuya atanan tigin veya diğer hanedan üyesi daha yüksek mevkide olup, başlangıçta “Sol Türk Bilge Tigin” unvanını taşıyorlardı ve bunlar devletin veliahtıydılar. Batıdakiler ise “Sağ Türk Bilge Tigin” diye anılırlardı. Bu kişi de kagan ve veliahttan sonraki mevkinin sahibiydi. Kök Türk ve Uygur dönemine geldiğimizde ise, onların yerini “Tarduş Yabgu” ve “Tölös Şad” unvanlı hanedan bireyleri alır²¹. Bilindiği gibi İl-teriş Kagan öldükten sonra Kapgan Kagan, İl-teriş'in oğullarını şad olarak atamıştı. Bilge Kagan da buna binaen yazıtında; “Tengri yarlıkaduk için, dört yigirmi yaşımka Tarduş bodun üze şad olurtım”²², diyor.

Diğer taraflardaki halklara merkeze bağlı il-teber, çor, irkin (erkin), işbara ve tarkan gibi idarî unvanlar taşıyan kişiler atanmaktaydı ve bunlar genellikle halk içinden, erdem sahibi insanlardı. Yani yabgu ve şadların dışındakilerin hanedan üyesi olması mutlaka da şart koşulmuyordu.

İşte bazan kagan ya da sülale değişikliklerinde hükümdar çocukları ve yakınlarının devlette hak iddiasında bulunmaları veya yönetmek için gönderildikleri bölgelerdeki halkı ya da toprağı kendi tasarruflarına almak gibi eğilimlerinden dolayı, bu arazilerin hükümdar ailesinin malıymış şeklinde yanlış telakki edildiğini görüyorsak da, bu sadece o şahısların hâkimiyet düşünceleriyle eşitir. Türklerde hakan öldüğünde çocuklarının, kardeşlerinin ve hatta yeğenlerinin bile hükümdarlık talebinde olmaları, bunun bir işaretidir. Yoksa Türklerde toprağın idareci ailenin malı sayılmadığını ortaya koyan en güzel örnek, Milattan önceki çağlarda Börü Tonga'nın (Tokta/Mo-tun) komşu kavimlerle yaşadığı problemlerden anlaşılabilir. Bilindiği üzere Asya Hunlarının büyük hükümdarı Tanrı-kut Börü Tonga (Tokta/Mo-tun) tahtta oturduğu zaman, komşuları Tung-huların vergi ve atını istemelerine ses çıkarmamış, fakat onların çorak bir toprak parçasını almak için teşebbüsleri üzerine, devlet

¹⁷ Şecere-i Türk'te de Urus Inal'ın Çingiz'e bağlanması hikâyesine atıf vardır. Çingiz'in Kırgız hanına Bora adlı bir elçiyi yolladığı ve onun gayet güzel bir şekilde karşılandığını görüyoruz (Bakınız, Ebilgazi, *age*, s.34; Abulgoziy, *age*, s.34, 56). Güya o zamanki Kırgız beyi sülhsever birisi olduğundan Çingiz ordularıyla savaşmamıştır. Söylendiğine göre Moğollarla çarpışsalar, onları epey hırpalayabilirlerdi (Bakınız, İ. B. Moldabayev, “Sibirya Halklarının Folklorunda Kırgızlar Üzerine Destan ve Rivayetler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan, 30/1-2, Ankara 1993, s.219).

¹⁸ Temir, *age*, s.160; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981, s.458.

¹⁹ S. Y. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2014, s.103-104.

²⁰ S. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2012, s.71-72, s.90-91.

²¹ Güneşin doğduğu taraf ile battığı yön esas olmuştur. Boy düzenlemesinde de herhalde bu durum gözlemlenmiştir: Ak Hun, Üç Ok, Boz Ok, Tölös, Tarduş vs.

²² Bakınız, Kök Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 17. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 14-15. satır: “Tanrı izin verdiği için, on dört yaşımda Tarduş halkı üzerine şad olarak oturdum”.

meclisinde “toprağın kendisine ait özel mülkü olmadığını, milletin malı ve devletin temeli” sayıldığını söyleyerek, kendisinin kimseye arazi terk etmeye yetkisinin bulunmadığını belirtmiştir²³. Dolayısıyla Çingiz’in çocukları arasında ülkesini paylaşması ve bunlardan yeni devletçikler çıkması hadisesi ile Türk devlet anlayışını karıştırmamak gerekir. Bu durumu en güzel şekilde Türklerdeki “el kesesinden mal bağışlanmaz” atasözü ifade eder ki, bize göre buradaki “el” doğrudan devleti karşılamaktadır. Yani bu, devletin ne toprağını, ne de malını kimse kafasına göre dağıtamaz demektir ve bunun bedeli çok ağır ödetilir.

Çingiz Han’ın özellikle iki oğlu Cuci ve Çagatay’ın kendi payına düşen topraklarda, Türk-Moğol Devletinde merkezin zayıflamasından sonra birer bağımsız idare teşekkül etti. Bunlardan Çagatay Hanlığı, bizatihi Çingiz’in ikinci oğlunun adını taşır. Bu bakımdan o çok şanslıdır. Çünkü diğer kardeşlerinin ismiyle anılan bir siyasi yapılanma yoktur.

Çingizli topraklarının Türkistan kısmında Çagataylılar sülalesinin teşekkülünün, Çagatay Han’ın ölümünün (1242) ardından gerçekleştiği bilinmektedir. Bu bölge Çingiz tarafından Çagatay’a verilmesine rağmen, hiçbir zaman merkezden bağımsız bir şekilde yönetilmemişti. Bununla beraber belgelerde rastlanan bilgiler ışığında; onun yaylağı ve kışlağının İli bölgesinde Kök ve Kut Dağları civarında olduğu sanılmaktadır. Çagatay ülkesinin ordası, yani merkezi bugünkü Almalık civarındaki Kuyas kabul edilir. Bu yüzden onun toprakları Uygur vatanından, Buhara ve Semerkant’a kadar uzanıyordu²⁴. Bu bölgedeki eski Türk sülaleleri yerlerinde bırakıldı ve hanlığın idaresinde bunların arasındaki nitelikli kişilerden azami ölçüde yararlanıldı.

Babasının vefatından sonra Çagatay’ın pek seferlere iştirakı görülmez. Zamanının çoğunu ya Karakurum’da kardeşinin yanında veya kendi hissesine düşen topraklardaki yaylak ve kışlaklarda günlerini eğlence ile geçirmiştir. Neticede Çingizli topluluğu içinde kendisine saygı gösterilmekle beraber, büyük bir korku kaynağı da olan Çingiz Han’ın bu ikinci oğlu, 1242 tarihinde hastalanarak öldü²⁵. Cüveyni, “herkes onun vereceği cezadan korkardı. Bir kadın başının üstünde altın dolu bir tepsi ile istediği yere giderdi” der. Ayrıca yaşça büyük olmasına rağmen, birgün kardeşi Ögedey’i at yarışında yendi. Fakat ertesi gün gidip özür diledi. Çünkü netice itibarıyla Ögedey, büyük bir halkın kaganıydı ve herkesin önünde onun başarısız olmasına yol açtığı için üzüntü duymuştu. Bundan başka daha Çingiz Han zamanında Türkistan bölgesinin mali işleri Müslüman defterdarlara havale edilmişti. Yine birgün Mahmud Yalavaç’a kızarak onu görevden aldıysa da, onu bu göreve atayan Ögedey olduğundan, Mahmud’u işinin başına tekrar getirdi²⁶. O hayatta kaldığı müddetçe Müslümanlar kurban ve abdest gibi birtakım dini vecibelerini yerine getirmede sıkıntı çektiler²⁷.

Yukarıda anlatılanlar bir yana, bilindiği üzere 14. asrın sonlarından itibaren Temürlülerin himayesi altında yaşayan bu hanlık, 16. yüzyıldan sonra da topraklarını Özbek Türklerine bırakmak zorunda kalarak, tarihten çekildi.

Çingiz Han’ın büyük oğlu Cuci’nin topraklarında ise tarihte Altun Orda ismiyle ünlenen devlet kuruldu. Cuci yurdu, Harezmi ile Hazar Denizinin güney sahilindeki İran da dahil olmak üzere, İrtiş’in batısındaki bütün bölgeleri içerisine alıyordu. Merkez herhalde başlangıçta İrtiş kıyısındaydı ve bazı rivayetlere göre, Cuci bu nehrin kenarında gömülüydü. Dolayısıyla Orta ve Batı Sibirya da bu bölgeye girmiş oluyordu.

Netice itibarıyla 200 yıldan fazla bir zaman Orta ve Batı Sibirya ile Doğu Avrupa tarihine damgasını vurmuş bu devlet de kısır taht kavgaları ile yaklaşmakta olan Rus tehlikesini görememe gibi bir takım nedenlerden ötürü yıkılıp, gitti.

²³ Cüveyni, *age*, s.96; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara 1981, s.221-223; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.223-224; S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s.5; Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s.71-72; S. Y. Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018, s.73-75.

²⁴ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, çev. N. Lugal, Ankara 1949, s.10; Cüveyni, *age*, s.96; E. Baytur, *Şincan’daki Milletlerin Tarihi*, Ürimçi 1991, s.605; W. Barthold, “Çagatay”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.266; Temir, *age*, s.191; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. II, Haz., N.Lugal, İstanbul 1977, s.209; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006, s.467; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H. Dağ, Ankara 2004, s.157-158, 162; S.Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies (Türklük Çalışmaları)*, 1/2, Erzincan 2006, s.13; *Çin Kaynaklarında...*, s.369.

²⁵ Nizamüddin Şamî, *age*, s.10-16; Müverrih Vardan, *age*, s.104; Cüveyni, *age*, s.241-242; Grousset, *age*, s.249, 313-315; Barthold, *age*, s.266-267; W. Barthold-J. A. Boyle, “Çaghatay Khan”, *The Encyclopaedia of İslam*, Vol. II, Leiden 1991, s.2-3; S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s.169-170; E. Buharalı, “Çigiller”, *AÜ. DTCF. Dergisi*, 15/26, Ankara 1992, s.62.

²⁶ Cüveyni, *age*, s.242; Grousset, *age*, s.315.

²⁷ Cuzcani, *age*, s.126; W. Barthold, “Çagatay”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1988, s.267.

KAYNAKÇA

- BULGOZİY, *Şacarayı Türk*, Muharrir A. Öktam, Toşkent 1992.
- Ata Melik Alaaddin Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. M. Öztürk, 2. Baskı, Ankara 1998.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981.
- BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H. Dağ, Ankara 2004.
- BARTHOLD, W.(1988). “Çağatay”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 5. Baskı, İstanbul.
- BARTHOLD, W-Boyle, J.A.(1991). “Çağatay Khan”, *The Encyclopaedia of İslam*, Vol. II, Leiden.
- BAYTUR, E., *Şincan'daki Milletlerin Tarihi*, Ürimçi 1991.
- BEYANİ, Ş., *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. M. Uyar, Ankara 2015.
- BUHARALI, E.(1992). “Çigiller”, *AÜ. DTCF. Dergisi*, 15/26, Ankara.
- Cengiz İmparatorluğu*, çev. A. Danuu, İstanbul 2012.
- Cengiznâme*, haz. B. Şişman, Samsun 2009.
- CLAVİJO, R. G. De, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, ter. Ö. R. Doğrul, İstanbul 1993.
- Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Haz. S. Acar, İstanbul 2014.
- Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. II, Haz., N. Lugal, İstanbul 1977.
- Ebilgazi, *Türk Şeciresi*, Avdargan B. Ebilkasımov, Almatı 1992.
- GÖMEÇ, S.(2006). “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies (Türklük Çalışmaları)*, 1/2, Erzincan.
- _____, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2014.
- _____, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.
- _____, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
- _____, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.
- _____, *Türk-Hun Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2018.
- GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, çev. R. Uzmen, İstanbul 1980.
- İNAN, A., *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1991.
- KAFALI, M., *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009.
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli*, 2. Baskı, İstanbul 1983.
- KARASOY, Y-Toker, Y., *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibanî-nâme*, Konya 2005.
- MARSHALL, R., *Doğudan Yükselen Güç*, çev. F. Doruker, İstanbul 1996.
- Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, çev. M. Uyar, İstanbul 2016.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, 2. Baskı, Ankara 1986.
- MOLDABAYEV, İ. B.(1993). “Sibirya Halklarının Folklorunda Kırgızlar Üzerine Destan ve Rivayetler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan, 30/1-2, Ankara.
- Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, çev. N. Lugal, Ankara 1949.
- ÖGEL, B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara 1981.
- Ötemiş Hacı, *Cengiznâme*, Yay. haz. T. Gülensoy, Ankara 2009.
- SPULER, B., *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987.
- T'ANG, C., *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, Doktora Tezi, İstanbul 1970.
- YILDIRIM, Kürşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013.
- YUSUPOV, K., *Manas Destanı*, Aktaranlar: F. Türkmen-A. İneyet, Ankara 1995.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 209-220

Geliş Tarihi–Received Date: 06.05.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.07.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ÇAĞATAY HANI BARAK İLE İLHAN ABAKA ARASINDAKİ MÜCADELELER

SAMET DURMAZ*

ÖZET

Cengiz Han'ın, Harezşah seferinden dönüşünde ölmesiyle Büyük Moğol İmparatorluğu varisler arasında parçalara ayrılmıştır. Cengiz Han'ın büyük oğlu olan Çağatay, yasaların tatbikçisi sıfatını alarak kendi ismiyle de anılan Çağatay hanlığı tarih sahnesine çıktı. Çağatay hanlığı, gerek yasaların uygulanması konusunda gerekse de Büyük Hanlık seçimlerinde etkin rol oynamıştır. Bu rol Mengü Han dönemine kadar sürmüştü ve bu dönemden sonra Çağatay Hanlığı güç ve prestij kaybı yaşamıştır. Kubilay Han, dönemindeki taht mücadelelerinden sonra gücünü toplayarak iktidarı ele geçirdi. Bu dönemde kendisinden yarlığ almadan Çağatay hanlığı tahtına geçen Müslüman Mübarek Şah üzerine Barak'ı gönderdi. Barak, Çağatay hanlığı tahtına geçtikten sonra sınırları kısıtlı topraklarını Kubilay Han, İlhan Abaka ve Ögedeyli Kaydu'ya karşı koruması gerekecekti. 1269 yılında Horasan'da toplanan ve Cuci, Ögedey ve Çağatay uluslarının katılımıyla önemli bir kurultay toplandı. Bu kurultayda alınan önemli kararlardan biri Çağataylı Barak'ın, İlhan Abaka'nın topraklarına saldırmasına izin verildi. Barak, İlhan Abaka ile girişmiş olduğu mücadelelerde başarılı olsa da Ögedeyli Kaydu bu mücadelelerde etkin rol oynadı. Böylece Çağataylı Barak'ın kaderini belirlemesine neden oldu

Barak Han, bu mücadeleler sonucunda başarılı olamadı. Abaka Han'ın yapmış olduğu savaş stratejileri ile Çağatay hanlığı ile girdiği savaşlarda başarılı oldu. İlhanlılar üzerine saldırarak topraklarını genişletme stratejisi başarılı olamadı. Savaşı kaybeden Barak, geri çekildi ve ölümüne kadar İlhanlılar üzerine saldırı gerçekleştirmedi. Bu durumdan faydalanmak isteyen Kaydu, Barak Han üzerine ilerleyerek Çağatay hanlığı üzerinde hakimiyet kurdu. Böylece Çağatay hanlığı artık tam anlamıyla Ögedeyli Kaydu'nun hakimiyetine geçti. Barak Han, ölmeden önce İslamiyet'i kabul ederek Gıyased-Din ismini aldı. Bu durum Çağatay Hanlığı içerisinde İslami faaliyetlerin devam ettiğini göstermektedir. Bu faaliyetlerin gelişmesinde bölgede bulunan dervişlerin ve şeyhlerin etkisi olmuştur. Ancak bu İslami faaliyetler Barak Han'ın ölümünden sonra durmuştur. Çağatay hanının ölümünden sonra Müslümanlığa geçen kitleler tekrar eski dinlerine geri döndüler. Böylece, Barak Han'ın hem topraklarını genişletme hem de bağımsız bir Çağatay hanlığı kurma düşüncesi yarım kaldı.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Barak Han, İlhan Abaka, Çağatay Hanlığı

THE STRUGGLES BETWEEN BARAK THE KHAN OF CHAGHATAY KHANETE AND İLKHANETE ABAKA

ABSTRACT

Great Mongolian Empire has been broken the pieces, between inheritors with the death of Genghis Khan during in return from Khwarezmid Empire campaign. Chagatai Khanate appeared on the history stage with the name of Genghis Khan's son Chagatai by taking the title called ruler of the law. Chagatai Khanate played a great role about conducting the laws and khanete election as well, that role continued until Möngke Khan period and after that period Chagatai Khanate experienced loss of strength and prestige. Having followed the throne battles, Kubilai Khan has secured the rulership by gathering his strength. He has sent Baraq Khan lunging at Muslim Mubarak Shah who seized the Chagatai Khanate without taking ruling exequatur from himself. Having seized the throne of Chagatai Khanate, Baraq Khan would protect his limited lands against Ilkhanate Abaka Khan, Kubilai Khan and Qaydu from Ögedai. A vital council has gathered with the attendance of Ögedai, Chagatai and Cuci Nations in Khorasan in 1269. One of the significant decisions that has been taken in this council is that Baraq Khan from Chagatai Khanate has been allowed to assault on the lands of Ilkhanate Abaka Khan. Whereas

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, samet.drmz.10@gmail.com

Baraq Khan has succeeded in the battles which have been launched against Ilkhanate Abaka, Qaydu from Ögedai has acted in an effective role in these battles. Hence it led to determine the fate of Baraq from Chagatai.

Baraq Khan, was not successful as a result of these struggles. Abaqa Khan, was successful in his battles with Chagatai Khanate thanks to his war strategies. Thus the strategy of expanding his territory by attacking Ilkhanids was not successful. Baraq, who losing the battle, withdrew and did not attack the Ilhanids until his own death. Qaydu Khan, who wanted to take advantage of this situation moved on to Baraq Khan and established domination on the Chagatai Khanate. Thus, Chagatai Khanate came under the rule of Qaydu Khan of Ögedai. Baraq Khan, accepted Islam before his death and took the name of Gıyased-Din. This shows that the Islamic activities within the Chagatai Khanate continued. The dervishes and sheikhs in the region effected on the development of these activities. However, these Islamic activities stopped when Baraq Khan died. After the dead of Chagatai Khan (Baraq), the masses who converted to Islam returned to their old religions. Thus, Baraq Khan's idea of expanding its territory and establishing an independent Chagatai Khanate was unfinished.

Key Words: Mongols, Baraq Khan, İlkanate Abaqa, Chagatai Khanate.

GİRİŞ

Cengiz Han ölmeden önce Büyük Moğol İmparatorluğunu çocukları arasında paylaştırdı. Bu paylaşım ile Cengiz Han hem kendisinden sonra Büyük Hanlık tahtına kimin geçeceğini kesinleştirdi hem de kendisinden sonra ortaya çıkacak toprak kavgalarının önüne geçmek istedi. Cengiz Han'ın çocukları arasında yapmış olduğu toprak paylaşımı şu şekilde oldu; Cuci babasından birkaç ay önce ölmüştü ancak ailesinden birçok çocuk geriye kalmış ve bu çocuklar arasında en yetkili kişi Batu Hanlığın yönetiminde bulunuyordu. En büyükleri Orda, günümüz Kazakistan'ı ve İrtiş bozkırlarından Sirderya'nın kuzeyine kadar olan bölgeyi yönetiyordu. Cuci'nin beşinci oğlu Şeyban, Ordu topraklarının kuzeyinde İli ve Sirderya arasında bulunan Güney Ural'ın doğu ve Güneydoğu bölgelerini yönetiyordu, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın ulusu eski Kara Hitay bölgesini kapsayan İl, Isık Göl, Çu ve Talas bölgelerini yönetiyordu, Ögedey Kağan, Balkaş Gölü ve Altay arasındaki İrtiş ve İmil bölgelerini ve en küçük oğul olan Tuluy Otçigin sıfatıyla baba ocağını, Moğol ülkesini koruma göreviyle bu bölgelerden sorumluydu¹. Ögedey Kağan zamanında, Çağatay Büyük Hanlık içerisinde her zaman etkin bir rol oynadı. Çağatay'ın ölmesiyle birlikte ortaya çıkan Çağatay Hanlığı imparator seçimlerinde tarihin her safhasında belirleyici etken oldu. Bu haliyle Çağatay Hanlığı, gücüne rağmen hakikatte bu büyük görünüşünün gerektirdiği teşkilattan mahrum bir kabile devleti şartlarında kalmıştı². Dolayısıyla Çağatay Hanlığı, devamlı surette Büyük Hanlık makamının müdahalesine maruz kaldı.

Çağatay Hanlığı'nın gücü ve kuvveti Mengü Han'ın Büyük Hanlık tahtına geçene kadar sürdü. Büyük Han Mengü'ye düzenlenmek istenen suikast³ girişimiyle hem Çağatay ulusunun hem de Ögedey ulusunun imparatorluk içerisindeki güçleri kırıldı. Ancak Çağatay Hanlığı tahtına Büyük Han Kubilay'dan aldığı yarlıg ile Barak'ın geçmesi güç dengelerinin yeniden şekillenmesine neden oldu. 1269 yılında Talas şehrinde toplanan kurultayda alınan kararlar ile Çağatay Han'ı Barak'a İlhan Abaka'nın topraklarını saldırdı izni verildi. Bu kurultaya Altın Orda lideri Mengü Timur, Ögedeyliler tahtında bulunan Kaydu ve Çağataylılardan Barak Han katıldı. Barak'a verilen izin sonucunda İlhan Abaka ile olan mücadeleler hızlı bir şekilde başladı. Barak'ın girişmiş olduğu bu mücadelelerde Ögedeyli Kaydu her zaman kilit rol oynadı. Barak'a yardım amacıyla gönderdiği birliğini savaşın en sıcak anında geri çekerek⁴, Barak'ı kaderiyle baş başa bıraktı. Çağatay Han'ı Barak girişmiş olduğu bu mücadele sonucunda hayatını kaybetmiş, İlhan Abaka ise askerlerinin sayısında azalma meydana gelmiş ve şehirlerin tahrip olmasına engel olamamıştır.

1. Barak Han'ın Çağatay Hanlığı Tahtına Geçiş (1266-1271)

Kubilay Han 1264 yılında Arık-Buka'yı bertaraf ettikten sonra kısa süre içerisinde kuvvet kazandı. Algu Han'ın ölümü üzerine Mübarek-Şah'ın Çağatay tahtına oturmasını pek uygun bulmamıştır. Uygun bulmamasında ki en önemli faktör Mübarek-Şah'ın Müslüman olması ve kendisinden yarlıg almamasıdır. Budist⁵ bir hükümdar olan Kubilay Pekin'den Barak isimli şehzadeyi yollayarak bir bakıma Müslümanlığın

¹ J. P. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil, A. Bereket, Kabalcı yay., İstanbul 2001, s. 252.

² Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan yay., Ankara 2005, s. 9.

³ E. Ferec, *Tarihi Muhtasari'd-Düvel*, çev. Ş.Yaltkaya, TTK yay., Ankara 2011, s. 24, 25.

⁴ Reşidüddin Fazlullah Hamedani, *Camiu't Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejeni, TTK yay., Ankara 2013, s. 88.

⁵ Buda dini, bütün faziletleri ve emirleri ile amel etmeyi emretmektedir. Canlıları vahşice yok etmeyi, başkasının malına göz koymayı, zinayı, yalanı ve iftirayı reddetmektedir. Buda mezhebinin batını kısmı temsilen, insanın en yüksek tekamüle ve veliğe yükselmesi için "her arzudan geçmek, acılara olduğu gibi, hazlara karşı da kayıtsız kalmak", "altın ameller ve süslü ameller senin olsun", diyebilmek, "harici eşyadan hiç müteessir olmamak ve yalnız ilahi vazifeleri temaşa ve tefekküre kendini vermek" lazım olduğunu talim ederdi. Böyle adamın

önünü kesmek hem de kendisinden yarlıg almadan tahta geçen Mübarek Şah'ı tahtından azletmek istedi⁶. Bunu Yisun-Tuva'nın oğlu Barak'ın eline yarlıg vererek Çağatay Ulus'una göndermesinden anlaşılmaktadır⁷. Barak, Çağatay'ın hakim olduğu bölgelere gittiğinde buralarda Mübarek Şah'ın hakimiyetinin sağlam olmasından dolayı Büyük Han'ın vermiş olduğu yarlıgı burada açıklamak istemedi. Bu yüzden Barak kardeşleri Mü'min ve Basar ile Yesün Toka'nın oğullarının ata yurdu Çağaniyan bölgesine çekildi⁸. Barak Çağaniyan bölgesine geldikten kısa bir müddet sonra Mübarek-Şah'ın bitikçi emiri başta olmak üzere yanındaki birçok emir onu bırakarak Barak'ın safına katıldılar. Mübarek Şah'ın oğlu da Barak'a teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Emirlerin taraf değiştirmesindeki önemli etkenlerden biri, başlarında bulunan Han'ın Cengiz geleneklerine aykırı hareket etmesi ve Müslüman olması etkili olmuştur.

Gerekli gücü topladıktan sonra Mübarek-Şah üzerine yürüten Barak onu Hocent şehri yakınlarında boyun eğmeye mecbur bıraktı⁹. Böylece Mübarek-Şah'ın hükümdarlığı altı ay sürdü. Mübarek-Şah yumuşak huylu bir kişiliğe sahipti. Nitekim kendisine rakip olarak çıkan amcazadesi Barak Han'a boyun eğerek onun maiyetine girmiş ve hizmet etmiştir. Özellikle Barak'ın Abaka üzerine düzenlediği seferlerde önemli görevler üstlenmiştir. Mübarek-Şah'ın beş tane oğlu vardır¹⁰. Bunlar sırasıyla Olcay-Buka, Buralgay, Hür-Kaday, İsen-Fulad ve Kadak'tır. Mübarek-Şah Çağataylı hanlar içerisinde İslamiyet'i ilk kabul eden Han olmuş ve bunun sonucunda Hanlık tahtını kaybetmiştir. 1264 yılında Barak Özkend'te tahta çıkarak Algu ve Organa Hatun'un tüm hazinelerini ele geçirdi¹¹. Han olan Barak, devletin memleketlerinde toplanan vergiyi de yarlıg aldığı Büyük Han'a gönderecekti. Bu işlerin halledilmesi için Mahmut Yalavaç'ın oğlu Mesut Yalavaç'ı vali olarak görevlendirdi. Hanlık bölgesinden toplanan vergiler Cengiz Han'dan itibaren Büyük Han'a gönderilmesi bir gelenek haline gelmiştir. Çağatay Hanlığı içerisinde toplanan vergilerin Büyük Han'a gönderilmesi tarih boyunca önemli bir sorunu oluşturmaktadır. Çünkü gelir kaynağının büyük oranda yok olması, az gelirin elde edilmesine sebebiyet vermiş ve güçsüz ordunun oluşturulmasını sağlamıştır¹².

Barak Han tahta geçmesinin üzerinden iki yıl geçtikten sonra Müslümanlığı kabul etti ve Sultan Gıyaseddin lakabını aldı¹³. Grousset, Barak Han'ın Abaka Han ile 22 Temmuz 1270 yılına yaptığı savaşı kaybettikten sonra ordusundan geri kalanlarla birlikte Maverünnehir bölgesine geldiğini, atından düşerek yaralanması sonucunda kışı Buhara'da geçirdiğini ve burada Gıyaseddin lakabını alarak Müslüman olduğunu belirtmektedir¹⁴. Mübarek Şah ile başlayan İslamiyet akımı Barak Han ile devam etmişse de bundan sonra gerçekleşen olaylar İslamiyet'in önünü kesmiştir¹⁵. Mevlana Şeyh, Barak Han'ın İslami faaliyetlerini şu şekilde anlatmaktadır; O hayatı boyunca insanlar arasında İslam'ın yayılışı için gayretle ve vazgeçmeden çalıştı. Moğol halklarının çoğunu İslam'ın yoluna girmesini sağladı. Fakat onun ölümünden sonra Moğol halkları arasında bu iş uzun süre devam etmedi. Neticede Sultan Gıyaseddin Barak Han'ın Müslüman etmiş olduğu Moğolların çoğu onun vefatından sonra tekrar eski dinlerine döndüler¹⁶. Ebu'l Gazi Bahadır Han'da eserinde Barak Han'ın ölmesinden sonra Müslüman olanların eski dinlerine döndüğünü bildirmektedir¹⁷. Barak Han'ı Buhara'da İslamiyet'e davet eden kişi veya kişilerin halk arasında önemli özellikleriyle ön plana çıkan veya Moğol Hanlarının saygı gösterdiği ve önde gelen kişilerden olan alim yada dervişlerden biri olduğu muhtemeldir.

Barak Han, Çağatay Han'ın oğullarından Mütigen'in torunu ve Yesü Müngge'nin oğludur. Babası Yesü Müngge 1251 yılında Mönge Han'ın seçimine muhalefet ederek karşı çıkmış ve daha sonra da suikast girişiminde buldukları için yasalar gereği komplocular ve şehzadeler ile birlikte idam edildi¹⁸. Bu hadiselerden ve cezalardan sonra idam edilen şehzadelerin çocukları Karakurum'a terbiye edilmek üzere gönderildi. Barak ve Kardeşleri de Karakurum'a gönderilen şehzadeler arasında yer almaktaydı. Barak Han Ulus'una ulaştıktan kısa bir zaman sonra duruma hakim olmuş ve hatta selefi Mübarek-Şah'ı dahi maiyetine alarak onu av emiri yani

ruhu temizlenmeye muhtaç olmadığından ilahlar, yani berkanlar mertebesine yükselir. D'ohsson, Kubilay Han'ın dinlere olan bakış açısı ve saygısını şu şekilde ifade etmektedir. Kubilay Han, Buda Dini'ni kabul etmekle beraber Muhammed, İsa ve Musa dinlerine de hürmet ediyordu. Hristiyanların bayram günlerinde Hristiyan din reislerini davet ile onlar huzurunda İncil'i öperdi ve onlara "Dört büyük peygamber vardır; İsa, Muhammed, Musa ve Somaon-Kudum. Ben bunların dördünden de yardım ister ve şefaata umarım" derdi. Bkz., A. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. E. Kalan, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul 2014, s. 249-250.

⁶ L. Cahun, *Asya Tarihine Giriş Türkler Ve Moğollar*, çev. İ. Kaya, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul 2013, s. 346.

⁷ Kafalı, *age*, s. 100.

⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız, Kronik yay., İstanbul 2017, s. 520.

⁹ Roux, *age*, s. 320.

¹⁰ Kafalı, *age*, s. 104.

¹¹ Barthold, *age*, s. 520.

¹² Muhammed Bilal Çelik, "Türkistan'da Cengizogulları Dönemi", *İnsanlığın Serüveni Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, ed. A. Taşağıl, A. Kar, İstek yay., İstanbul 2018, s. 395.

¹³ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soyağacı Türk Şeceresi*, çev. Y. Yiğit, İlgü Kültür Sanat yay., İstanbul 2009, s. 130.

¹⁴ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. H. İnalçık, TTK yay., Ankara 2011, s. 372.

¹⁵ V. V. Barthold, "Çağatay", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi yay., C. III, İstanbul 1979, s. 269.

¹⁶ İlhan Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*, metamorfoz yay., İstanbul 2017, s. 390.

¹⁷ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *age*, s. 131.

¹⁸ Kafalı, *age*, s. 105.

Barsçı'lığına tayin etmişti¹⁹. Barak Han, Çağatay Ulusu'na hakim olduktan sonra Kaydu Han, Abaka Han ve Kubilay Han'a karşı ulusunu müdafaa etmek mecburiyetinde kaldı²⁰. Kubilay'ın, Barak'ın kendi elinde uysal biri olmayacağını anlaması mümkün olmadı ve kendisinin Türkistan gibi önemli bir bölgede hakimiyetini devam ettirebilmesi için kesin tedbirler alması gerekiyordu²¹. Böylece Barak gibi mücadeleci bir şahsiyet ile Arık-Buka'nın taraftarlığını yapan Kaydu Han'ı da zararsız hale getirmek istiyordu²². Bu aşamada Çağataylılar ile Yüan Hanedanlığının arası bozuldu. Büyük Hanlık ile Çağataylılar arasındaki ilişkilerin bozulmasının bir diğer önemli nedeni ise; Çağataylıların ortak bir İlhan-Yüan Hanedanlığı saldırısından korkmasıydı²³. Bu olaylar ile Yüan Hanedanlığı ile Çağataylılar arasındaki somut gerginlik gün yüzüne iyice çıktı ve hanların statüsünün hala daha bir çekişme içerisinde olduğu gösteriyor²⁴. Ögedey ailesinin lideri durumundaki Kaydu ise Büyük Hanlık üzerindeki haklarından vazgeçme niyetinde değildi. Bu yüzden kendisine bir müttefik arayan Kaydu, Barak'tan kendisini yasal hükümdarı olarak tanımasını ve kendisine boyun eğmesini istedi. Ancak bu teklif Barak Han tarafından reddedildi. Barak'ın teklifi reddetmesindeki en önemli etken Kaydu'nun düzenli bir ordusunun olmamasıdır.

Altın Orda'nın lideri Mengü Temür, Büyük Hanlık seçimi için düzenlenen kurultaylara müdahale edip etmemekte her zaman kararsız kalmıştı ancak Kubilay'dan hoşlanmadığı da bir gerçektir. Bu yüzden Büyük Hanlığı tehdit etmek amacıyla Büyük Hanlık tahtında hak iddia eden Kaydu'nun emrine Berkekar'ın kumanda ettiği askerleri göndererek bir ordu kurmasını ve güçlenmesini sağladı. O, toplamış olduğu bu ordu sayesinde Talas bölgesini yağmaladı. Kaydu Han, Altın Orda Han'ı Mengü Timur tarafından emrine verilen elli bin asker ile saldırıya geçti. Gerçekleşen bu saldırı üzerine Algu gibi Barak da bozkırlardan kaçarak Maverünnehir'e çekilmek zorunda kaldı. Barak'ın savaşa devam edebilmesi için askere ihtiyacı vardı. Bu yüzden Barak, gerekli askerleri toplayabilmek için bazı girişimlerde bulundu. İlk olarak Mesut Yalavaç'ın tüm engelleme çabalarına rağmen sahibi olduğu ülkeleri yağmaladı²⁵. O, ordusunu yerleştirmek gayesiyle Buhara ve Semerkant halkının mallarını bırakarak şehri terk etmelerini istedi. Bu talep şehrin hakimleri durumunda bulunan Taygu ve Nuşi'ye yapıldı²⁶. Barak, Halk, şehir esnafı ve Moğol binliklerine ağır vergiler yükledi, silah ustaları gece gündüz silah yapmak zorunda bırakıldılar. Çağatay Han'ı girişmiş olduğu tüm zorlama çabalara rağmen yine de gerekli kaynağı bulamamıştır.

Mengü Temür ise Barak ve Kaydu arasındaki bu durumdan yararlanmak istedi. Altın Orda Hanı, ticaret mallarını kendine doğru çekmek için Kaydu ve Barak ile yakın ilişkiler kurmanın akıllıca olacağını düşünmekteydi²⁷. Sükuneti sağlamak üzere elçi ve arabuluculuk için gelen Kıpçak'ın, birlik telkin eden sözlerine Barak'ın verdiği cevap oluşturulacak olan birliğe karşı bakış açısını yansıtmaktadır; Bizim atalarımız bütün dünyayı kılıç ile aldılar ve oğullarına miras olarak pay ettiler. Şimdi biz niye birbirimizle dost olmayıp, dünyayı yönetmeyelim? Bu karışıklıklar neden bizim aramızda yer alıyor? Bizim akrabalarımızdan olan diğer şehzadelerin büyük şehirleri ve yemyeşil meraları vardır. Ancak ben küçük bir ulusa sahibim ve küçük bir toprak parçasını yönetiyorum. Buna rağmen Ögedey ulusundan Kaydu ve Cuci ulusundan Mengü Timur da benim sahip olduğum bu küçük ulusa ve topraklara saldırarak için harekete geçip beni dünyanın etrafında avare avare dolaştırıyorlar²⁸.

1269 yılında üç ulusun başında bulunan hanlar ortak bir siyaset belirlemek ve çıkarlarını gözetmek amacıyla bir araya gelmeye karar verdiler. Hanedan mensuplarına yedi gün ziyafet verildi ve sekizinci gün barışçı bir konuşma yapan Kaydu'nun başkanlığında kurultaya geçildi²⁹. Kurultayda Barak'ın söylediği ifade edilen sözler aslında Çağatay Hanlığının hem coğrafik hem de politik durumunu tasvir etmektedir; “*Bizim durumumuz bu şekildedir. Ancak bende bu ağacın bir meyvesiyim. Benim için de bir memleket ve yaşam alanının tayin edilmesi gerekiyor. Çağatay ve Ögedey, Cengiz Han'ın oğullarıydı. Ögedey Han'dan Kaydu. Çağatay'dan da ben ve bunların büyük ağabeyi olan Cuci'den de Berkekar ve Mengü Timur ve en son küçük kardeş olan Tuluy'dan da Kubilay Han hatıra kaldı. O da bu devirde enini boyunu ancak Tanrı'nın bildiği doğu tarafını, Hitay ve Hoten memleketlerini tutmuştur*”³⁰. Bir nevi İlhan Abaka ile Çağatay Han'ı Barak arasındaki savaşın nedeni olarak gösterilen ve batı taraflarında yer alan Amuderya, Şam ve Mısır bölgelerine kadar olan yerler baba incüsünün hükmü gereğince Abaka ve onun kardeşleri almışlardı, ancak bu iki ulusun arasında Çağataylıların

¹⁹ Barthold, *age*, s. 520.

²⁰ Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Hanlığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 177.

²¹ Barthold, *age*, s. 520.

²² Kafalı, *age*, s. 106.

²³ Liu Yingsheng, “War and Peace between the Yuan Dynasty and the Chaghadaid Khanate (1312–1323)”, *Mongols, Turks, And Others Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. R. Amitai And M. Biran, Brill Leiden, Boston 2005, s. 344.

²⁴ Yingsheng, *age*, s. 342.

²⁵ Roux, *age*, s. 321.

²⁶ Barthold, *age*, s. 521.

²⁷ Roux, *age*, s. 362.

²⁸ Reşidüddin, *age*, s. 83-84.

²⁹ Barthold, *age*, s. 522.

³⁰ Reşidüddin Fazlullah Hamedani, *age*, s. 84.

egemenliği altında bulunan Türkistan ve Kıpçakbaşı vilayetleri de bulunmaktadır. Çağataylılar bu bölgelerin yönetimini tam olarak ele geçirmek istemişlerdir. Böylece ortaya çıkan bu durumu bir nevi savaş nedeni olarak göstermek istediler.

Barak kendi hanlığının içinde bulunmuş olduğu acı durumdan bahsederek bütün akrabalarının geniş topraklara sahip olduğunu ve etrafının akrabalarının geniş toprakları ve Kaydu tarafından tehdit altında olduğunu kurultaya katılanlara açıklamak istedi³¹. Hanedan üyeleri kurultay boyunca birbirlerine her zaman anda* diye hitap ediyorlar, elbiselerini birbirleriyle değiştiriyorlar ve Türk-Moğol geleneklerine göre ant içiyorlar yani içki kupalarını değiştiriyorlar ve birbirlerine bağlı kalacaklarına yemin ediyorlardı³². Bu kurultay Vassaf'a göre Semerkant'ın kuzeyinde Katvan topraklarında 1267'ye doğru, Reşidüddin'e göre Talas'ta 1269 yılında toplandı³³. Neticede, Maveraünnehir'in üçte ikisinin Barak'a, üçte birinin ise Kaydu ve Mengü Temür'a arasında paylaşılmasına karar verildi. Ayrıca Barak'ın mülkünü genişletmesi için Abaka'nın topraklarına saldırılar gerçekleştirmesine kurultayda izin verildi. Prensler bundan böyle şehirlerde zor kullanmayacak, ekili alanlarda sığırlarını otlatmayacaklar ve bu bölgelere zarar vermeyecek, bu alınan karalardan vazgeçilmeyeceği konusunda anlaşılmalı³⁴. Bu kararın alınmasından sonra kurultay sona ermiştir. Ayrıca Barak Han, kurultaydan sonra köyleri ve tarım hayatını destekleyerek sosyal yaşamın gelişmesine yardımcı bulundu³⁵. Belirlenen siyaset ile Çağataylılar ve Ögedeyliler Tuluy'un Çin'de ve İran'daki varislerine karşı ittifak kurdular³⁶. Onlar için birbirlerine anda töreniyle bağlanmak aile bağlarıyla bağlanmaktan daha önemliydi. İyi örgütlenmiş ve çekici büyük ticaret merkezleri yaratmak için hanların aldığı önlemler, çok çabuk bozulabilecek ittifaklardan daha etkili olacaktı³⁷. Ancak yapılan bu ittifak Çağatay Ulusunu ilerleyen dönemlerde çıkışı olmayan zor bir durumda bırakacaktır.

Yapılan bu kurultay Çağatay Ulusu'nun tarihinde değişiklikler yaptı³⁸. Zeki Velidi Togan'ın tespitine göre, "Dört büyük ulusun üçüncüsü olan Ögedeyliler gittikçe cenuba doğru ilerledi, Talas ve Taşkent tarafları onların kontrolüne ve yönetimine geçti. Çağatay Hanedanlığı ile aralarında bu vilayetlerin yönetimi ve kontrolü yüzünden savaşlar oldu. Nihayet 1268'de Semerkand'ın şimalinde Katvan'da içtima, 1269 ilkbaharında Talas ve Kençek'te Cuci Hanedanlığının da katılımıyla bir kurultay toplanmış olup, önce Çağatayoğullarına ait olan Orta Tiyaşan sahası ve Maveraünnehir'in üçte biri Ögedeyoğullarına, bunun cenubu Çağatayoğullarına olmak, yaylaları dağlarda, kışlaları ovalarda bulunma ve bu bölgelerin kontrollerinde olmasına kararı verildi. Ögedeyoğulları (Kaydu ve biraderi) İle ve Çu nehirleri ve Issık Göl arasındaki dağları, bu iki nehir ve Talas havzasını kışla, Çağatayoğulları (Barak ve biraderleri) da Çağanyan (Hisar) Dağları'nı yayla, Keş ve Neseף bozkırlarını kendilerine kışla edindiler.

İşte bu inanılmaz olay ile yani ulusların sahip olduğu yerlerin değiştirilmesi, Altay ve Cungarya'ya yerleşmiş olan Ögedey Ulusu'nun kabileleri yüz binlerce ve belki de milyonlarca insanın Orta Tiyaşan'a, Çağatay ahalisinde Şarki Buhara, Hisar taraflarına yerleşmesi neticesinde, Moğollar önce Tiyaşan bölgesini işgal edip orada bulunan eski sekene ovalarına inerek "Kent Türkü" oldular ve bu muazzam "Elbir sivişması" bütün aracılıklarıyla Timur zamanına kadar devam etti³⁹. Bu şekilde ciddi sosyolojik değişimlerin ve nüfus harmanlanmasına neden olacak olan önemli kararların alındığı bu kurultayın sonucunda, hareket alanı sınırlı olan Çağatay Hanı Barak'a İlhanlı sahasına saldırıda bulunma yolu açıldı. Barak, eline geçirmiş olduğu bu fırsatı değerlendirmek amacıyla kısa sürede hazırlıklara başladı. Bu hazırlıklar çerçevesinde; halkı çeşitli istekler ve el koymalar ile karşı karşıya bıraktı, Maveraünnehir'in bütün hayvanlarını sürdürdü, halkın mallarını ve eşyalarını zorla aldı ve saldırgan tutumunu genişletmeye başladı⁴⁰. Bu durum üzerine Mesud Bey, "Bu eylemi gerçekleştirmek akıllıca olmaz. Çünkü o vilayetler ele geçirilemezse bu diyara geri dönmek mümkün olmaz" dedi⁴¹. Mesud Bey'in yapmış olduğu bu konuşmadan sonra Barak sefer düşüncesinden vazgeçti.

Barak Han, Hanlık için Kubilay'a savaş açan Kaydu ile Büyük Han arasında denge politikası takip etmeye gayret gösterse de bir süre sonra Kaydu'nun mutlak egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı⁴². Kaydu Han'ın

³¹ Peter Jackson, *The Mongols And The Islamic World*, Yale University Press, London 2017, s. 187.

* Anda: Bir Başka kişi ile kan kardeşi şeklinde yeminle bağlanan kimse.

³² Barthold, *age*, s. 523.

³³ Grousset, *age*, s. 338.

³⁴ Michal Biran, "Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370)", *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand-Guédry, Leiden-Boston 2013, s. 267. /a

³⁵ Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıklar*, çev. M. Kalkan, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2008, s. 218.

³⁶ Nadir Devlet, "Çağatay Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ yay., C. IX, İstanbul 1989., s. 303.

³⁷ Roux, *age*, s.363.

³⁸ Kafalı, *age*, s. 109.

³⁹ Hayrunnisa Alan, "Çağatay Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, ed. H. Alan, İ. Kemalöğlu, Ötügen yay., s. 79.

⁴⁰ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh: Compendium of Cronicles*, çev. W. M. Thackston, C. III, Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, London 1999, s. 522.

⁴¹ Rashiduddin, *age*, s. 522.

⁴² Mustafa Alican, *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş yay., İstanbul 2017, s. 166.

Barak Han ve Çağatay Hanlığı üzerindeki bütün yetkileri eline geçirdiği görüşme Taraz kentinde gerçekleşti⁴³. İki müttefik arasında varılan anlaşmaya göre kağan olarak Kaydu İli havzası ve Turfan'a sahip olurken Maverainnehir'in büyük bir bölümü ile Horasan da Barak'a tahsis ediliyordu⁴⁴. 1269 yılında Talas'ta toplanan kurultaydan sonra yapılan önemli değişiklikler ile Çağatay Ulusu artık Hanlık Ulusu'nun emrinde olmaktan çıkarak, Kaydu Ulusu'nun yönetimine giriyordu. Mesut Yalavaç, böylece Kaydu Han namına umumi vali unvanıyla şehirleri yönetecekti. Çağatay Ulusu'nu, Algu Han'ın başlatmış olduğu istiklal hareketini böylece kaybetmiş oldu. Kaydu'nun yükselişindeki belirleyici etken Moğollar arasındaki birçok barış antlaşmasında görüldüğü gibi Altın Orda'nın, Kaydu karşısındaki üst düzey konumunu koruduğu, kararlarına saygı gösterilmeyen 1269 kurultayı değildi. Michal Biran, Kaydu'nun yükselişini şu olaya bağlamaktadır; Barak'ın 1270 yılında Herat'ta gerçekleşen savaşta mağlup olmasına Kaydu'nun dolaylı olarak da olsa bir katkısı olduğunu belirtmektedir⁴⁵. Kaydu Han, iyi bir komutan, savaş stratejilerini iyi yapan, Moğol geleneklerine sıkı sıkıya her zaman bağlı kalmış ve iktidarda kaldığı süre boyunca Müslümanlara ve İslamiyet'i kabul edenlere karşı hiçbir zaman aşırı bir tutum içerisinde olmamıştır. Bu yüzden Cemal Karşı, onu sanki Müslüman bir hükümdarı övercesine göklere çıkarmakta ve şunları söylemektedir; *o, adaletli, cömert, halim, selim, işlerin nereye varacağını çok iyi bilen alimi herkese sevgi gösteren, hele hele Müslümanları esirgeyen bir Han idi*⁴⁶. Çin savaşı ve Japonya'ya yaptığı ilk saldırılarla meşgul olan Kubilay yetkisini hiçe sayan bu gelişmeler karşısında hemen tepki göstermek istemedi. Bu olayların gerçekleşmesinden sonra Kubilay Çin'den en iyi generali olan Nomogan'ı görevlendirerek bu ittifakı ortadan kaldırmak istedi⁴⁷. Kubilay'ın görevlendirdiği bu generalin savaşlarda göstermiş olduğu başarılar nedeniyle Ögedey ve Çağataylıların mutlu beraberliklerine darbe vuruldu. İhanetler ortaya çıktı. Birçok kişi Büyük Han Kubilay'ın tarafına geçti. Bu savaşlar esnasında Kaydu'nun Çin'de en büyük destekçilerden biri olan Nayan öldü⁴⁸. Barak Hanlığının ilk yıllarında Kubilay Han'ın Çağatay ülkesine 6000 kişilik kuvvetle gönderdiği Mogultay ismindeki kumandanını mağlup etmiş ve Hoten Şehrinin kapılarına kadar da ilerlemiştir.

2. Barak Han ve İlhan Abaka Han Arasındaki Savaş

Abaka'nın İlhanlı tahtına geçmesinden kısa süre sonra sınırlarında çatışmalar ortaya çıkmaya başladı. Bu dönemde İlhan Abaka gerek Altın Orda ile gerekse Çağataylılar ile mücadele etmek durumunda kaldı. İlhanlılar, Berke yönetimindeki Altın Orda'nın kuzeyden gerçekleştireceği bir saldırıdan çekinmektedirler. Zira İlhanlıların kuzey sınırları Berke tarafından sık sık taciz edilmektedir⁴⁹. Bu dönemde Altın Orda ile yaşanan mücadelelerin bir neticesi olarak İlhanlı ile Bizans arasında bir yakınlaşma yaşanmıştır. Kuzey'deki tehdit olan Altın Orda devletine karşı, İlhanlılar stratejik olarak Bizans'ı kendilerine yakın gördüler. Abaka, Bizans ile olan yakınlığını İmparatorun kızı Despina ile evlenerek taçlandırdı⁵⁰. Bu prenses Abaka'nın huzuruna gelirken beraberinde Antakya patriği ve birçok piskopos kendisine refakat ediyordu⁵¹. Bizans'ın da gerçekleşen bu yakınlıktan kazancı oldu. Bu kazanç, doğu ithalatını sağladı doğu-batı eksenli ticaret yolu olan ve Türkistan'dan başlayarak İlhanlı ülkesinden geçerek Anadolu üzerinden İstanbul'a varan ticaret yolunu emniyet altına aldı⁵².

Bu sayede İlhanlılar, Altın Orda karşısında bir üstünlük sağlamışlar ve Çağataylılar ile daha rahat bir şekilde mücadele etme fırsatı bulmuşlardır. Altın Orda ile İlhanlılar arasında kargaşaya neden olan önemli etken Azerbaycan bölgesi olmuştur. Çünkü Abaka tıpkı babası Hülagü gibi bu bölgenin otlaklarına, şehir ve köylerinin sanayisine özellikle dokumacılığın büyük önem veriyordu⁵³. Berke Han, Azerbaycan bölgesini Altın Orda bölgesinin sınırlarına geçirebilmek amacıyla çalışmış ve kendi birliklerinin İran'ın işgaline ve Bağdat'ın ele geçirilmesine katıldıkları için Azerbaycan bölgesini mükafat olarak ya da elde edilen ganimetten bir pay olarak istemeleri iki taraf arasında savaşların başlamasına neden oldu⁵⁴.

1269 yılında düzenlenen kurultaydan sonra Kaydu ile Barak aralarındaki sorunları bir tarafa bırakarak barış yaptılar ve Kaydu Çağatay Hanlığının tahtını ele geçirdi. Bu barış ile birlikte Kaydu 1301 veya 1303'te ölümüne kadar hükümdar olarak Çağatay Hanlığının tahtında oturmuştur⁵⁵. Yapılan bu barış siyasi yakınlaşmanın kuvvetini göstermek için kullanılmış olması muhtemeldir. Kurultayda alınan kararlar neticesinde Barak Han,

⁴³ Biran, *agm*, s. 266. / a

⁴⁴ İlhan Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. III, Pamukkale 1997, s. 107.

⁴⁵ Michal Biran, *Qaidu And The Rise Of The Independent Mongol State In Central Asia*, Richmond, Surrey 1997, s. 108. / b

⁴⁶ Zekeriyâ Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe yay., Konya 2013, s. 153.

⁴⁷ George Vernadsky, *Moğollar Ve Ruslar*, çev. E. B. Özbilen, Selenge yay., İstanbul 2015, s. 99.

⁴⁸ D'ohsson, *age*, s. 240.

⁴⁹ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. A. Özcan, Selenge yay., İstanbul 2015, s. 126.

⁵⁰ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, Post yay., İstanbul 2017, s. 120.

⁵¹ G. Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, çev. M. Kemal, Post yay., İstanbul 2018, s. 149.

⁵² Kemal R. Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötüken yay., İstanbul 2016, s. 21.

⁵³ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Orda Ve Çöküşü*, çev. H. Eren, TTK yay., Ankara 2000, s. 41.

⁵⁴ A. Yu. Yakubovskiy, *age*, s. 41.

⁵⁵ Sabri Hizmetli, "Çağatay Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 356.

İlhan Abaka'nın topraklarını ele geçirebilmek maksadıyla harekete geçti. Bu yüzden aralarında yapılan bu barıştan sonra vali Mahmud Yalavaç'ın oğlu oğlu Mesut Yalavaç, Kaydu Han'ın ve Maverâünnehir hükümdarı Barak Han'ın dostluk elçisi olarak Abaka Han'ın nezdine gönderildi⁵⁶. Mesut Bey, Abaka'nın metbuiyetini kabule Barak'ın hazır bulunduğunu bildirmeye veya incülerin silinme talebi gibi iyi talepleri bildirmeye memurdu⁵⁷. Ancak Mesut Bey'in kötü niyetli olduğu Cüveyni'ye yapmış olduğu kötü muamele ile en başından daha kendini göstermeye başlamıştır. Mesut Bey'e karşılama töreni Cüveyni tarafından tertip edilmiş ve karşılıklı olarak atlarından inip selamlaşmıştır⁵⁸. Saraya kabul edildiği sırada Mesut bey, Cüveyni'ye hakaret etmiş ve "Sen misin Sahib-i Divan? Diye" alaycı şekilde sormuş Cüveyni de devlet protokolü uyarınca sükûnetini bozmamıştır. Bununla beraber iyi haber getirdiği için dostça karşılandığı gibi tekrar rahatça gitmesine de izin verildi.

Mesut Yalavaç'ın İlhanlı Ulus'una gönderilmesinin hakiki sebebi dostluktan ziyade İlhanlı ulusunun ahvali hakkında bilgi edinmek olduğu anlaşılmaktadır. Mesut Yalavaç, İlhanlılar sarayını terk eder etmez Barak'ın orduları Oxus nehri üzerinden taarruza geçtiği haberi İlhan Abaka'ya iletildi. Mesut'un getirdiği bu haberin bir hileden ibaret olduğu anlaşılmıştı⁵⁹. Barak'ın amacı Abaka'nın dikkatini Maverâünnehir'den bir başka tarafa çekmekti. Mesut Bey, etrafı kollamak ve gelişen olayları gözetmek üzere İran bölgesinde kaldı. Hükümdarın askerleri süratle arkasından harekete geçtiler ancak Maverâünnehir lideri olan Barak elçi ricatini mükemmel bir şekilde hazırlamış olduğu için dört gün süren çılginca bir at yarışı sonucunda Oxus nehrini geçerek kendisini kovalayanların elinden kaçıp kurtuldu⁶⁰. Barak saldırı aşamasına gelene kadar Kaydu tarafından İran Hanlığına saldırması konusunda baskılar yapıldı. Çünkü İran Hanlığı daima Büyük Hanlığa bağlı kalmış ve tarih boyunca en büyük destekçisi olmuştur. Bu da Kaydu açısından bir taşla üçtaş vurmak anlamına geliyordu; dolaylı yoldan olsa da Büyük Han'ın gücünü zayıflatmak, Barak'ı olası bir fikir değişikliğinden vazgeçirmek ve özellikle de İlhan'ı arkadan vurarak Altın Ordu'daki yandaşlarına yardım etmek⁶¹. Barak, Maverâünnehir'de uyguladığı ezici vergiler sayesinde bir ordu donatarak saldırılara başladı. Bu saldırılar sonucunda önemli zorluklarla karşılaşmadan tüm Horosan'ı işgal etti.

Barak kendi emniyetini temin etmek için Abaka'nın, devletinin şarkına sefer etmesini engellemek amacıyla, İlhanlılar hizmetinde bulunup Gürcistan'da çadır kurmuş olan kardeşi Nikudar'ı Abaka'ya karşı ayaklanmaya tahrik etti. Barak, Nikudar ile iletişim kurabilmek amacıyla önce Abaka Han'a elçiler taifesi gönderdi. Elçiler vasıtasıyla da o sırada Abaka'nın yanında bulunan Nikudar'a da bilikler gönderdi⁶². Bunların içinde togana⁶³ dedikleri bir ok vardı. Elçiler bu oku ona verdiklerinde, bu oka bir şeyler yerleştirilmiş diye fısıldadılar. Nikudar, kimsenin olmadığı bir yerde oku kırdı. Okun içinde, "Nikudar Aka, benim kalabalık bir ordu topladığımı ve Abaka vilayetine saldırmaya niyetim olduğumu bilmelidir. Eğer Abaka bizi def etmeye kalkarsa beklentim, onunla iş birliği yapmaman ve her ne yol olursa olsun kendi ülkesinde onu yakalamamız için, onun bizimle savaşmaya ve bizimle karşı karşıya gelmesine fırsat vermemendir" içerikli bir mektup buldu⁶⁴.

Nikudar, her ne kadar Barak'ı girişmiş olduğu bu teşebbüsten vazgeçirmeye çalıştıysa da Barak onu dinlemedi. Sefer tertibinden haberdar olduktan sonra Nikudar isyan hazırlıkları yapmak amacıyla Gürcistan'daki yurduna döndü. Yaşananlar hakkında Nikudar ile görüş alışverişi yapmak isteyen Abaka Han, Nikudar'ı çağırmaları için birkaç defa elçiler göndermesine rağmen Nikudar her defasında bahanelerin arkasına sığınmak durumunda kaldı. Bu yaşananlardan sonra Nikudar, bulunduğu bölgede atlılarını çoğaltıp servetini büyütüncce gücünü arttırmaya başladı. Onun hazinesi ve malı, sayısız beygir ve hayvan sürüleri hariç tutulursa üç yüz araba ve yüz elli araba ile taşınabiliyordu. Ayrıca, namlı ve şiddetli muharipler olan atlıların sayısı da 40. 000'i bulmaktaydı⁶⁵.

Nikudar ve adamları geceleri yol kesmek suretiyle eşkıyalık yapıyorlar, şehirlerarasında seyahat eden kervanları soyarak her şeyi gasp ediyorlardı aynı zamanda küçük köyleri gece baskınına uğratarak bütün eşya ve hayvanları götürüyor, oklarıyla hiç acımadan insanları vuruyor, manastırlara girerek ayin yapmakta olan papazları baş aşağı asarak burunlarını tuzla karışık kurumla tıkıyor ve "bize deniz kadar şarap, dağ kadar da et

⁵⁶ Jackson, *age*, s. 185.

⁵⁷ Spuler, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, TTK yay., Ankara 2011, s. 79.

⁵⁸ Ankhbayar Danuu, "İlhanlı Veziri Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cüveyni", Türk Moğol Tarihi, ed. Kürşat Yıldırım, *Yeditepe yay.*, İstanbul 2018, s. 137.

⁵⁹ Spuler, *age*, s. 79.

⁶⁰ Spuler, *age*, s. 79.

⁶¹ Roux, *age*, s. 370.

⁶² Reşidüddin, *age*, s. 86.

⁶³ *Togana, Moğolcada üç uçlu okun adıdır.* Bkz, Reşidüddin Fazlullah Hamedani, *Camii't Tevarih (İlhanlılar Kısımı)*, s. 86.

⁶⁴ Reşidüddin, *age*, s. 86-87.

⁶⁵ A. Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, *Yeditepe yay.*, İstanbul 2012, s. 81.

getirin” diye emirler veriyorlardı⁶⁶. Bu kanun tanımaz etrafına zarar veren Moğol reisi yüzünden manastırlar ve köyler eziyet çekmekteydi. Bu durumdan haberdar olan Ermeni ve Gürcü prensler İlhan Abaka'nın huzuruna giderek, “Ya Nikudar'ı atlılarıyla birlikte bize ver ya da bizi huzurunda öldürt” şeklinde dert yandılar. Moğol askerleri de “Nikudar'ın askerleri bizi tutup dövüyorlar ve atlarımızı gasp ediyorlar şeklinde şikayette bulundular. Bütün bu durumlar Nikudar'ın bölgede gücünü arttırmasına neden olan etkenlerdir. Abaka Han'ın da Nikudar'dan şikayetçi olması hem de önemli düşmanı Barak Han ile işbirliği içine girmesinden dolayı üzerine asker gönderdi.

Nikudar ise üzerine gönderilen askerlere karşı Abaka aleyhinde saldırılar gerçekleştirerek Derbend yoluyla Barak'ın ordusuna katılma niyetine girdi. Bu durumu haber alan Abaka bölgede bulunan komutanı Şiremun⁶⁷ Noyan'ı Nikudar'ın üzerine gönderdi. Şiremun, zaman kaybetmeden ordusunu topladı. Ordusundaki önde gelen komutanlardan olan İlinak'ı öncü birlik olarak onun üzerine gönderdi⁶⁸. İlinak'ın öncü kuvvet olarak göndermesinden sonra ordunun kalan kuvvetlerini ise Abatay Noyan ile birlikte gönderdi. Nikudar'ın Arsiyan dağlarında konakladığı sırada Abaka Han'ın Şiremun Noyan'ı büyük bir orduyla sefere gönderdiği haberi geldi. Nikudar uygun bir fırsatını bulduğu sırada eşleri ve eşyalarını yanına alarak kaçmak istediye de Şiremun, Kuel bölgesindeki dağları aşarak onun önünü kesmek istedi. Nikudar'ın bazı komutanları hemen saldırıya geçerek Şiremun'un beş yüz kadar yardımcısını öldürdüler⁶⁹. Her iki ordu bir tepenin üzerinde karşı karşıya geldiler. İlk ve hızlı bir saldırıyı uzaklaştıran Şiremun'un askerleri saldırıya geçerek birçok kişiyi öldürdüler. Şiremun'un bölgeyi ve dağları iyi bilmesinden dolayı ormana yerleşirmiş olduğu savaşıları Nikudar'ı kaçmak istediği sırada zor durumda bıraktı. Çareyi bölgeden kaçmakta bulan Nikudar daha savaş bitmeden yanındaki süvariler ile Derbend'e doğru yöneldi⁷⁰. Bu sırada Nikudar saklanmak amacıyla ve kendisinin peşinde olan ordudan kurtulmak için Gürcistan dağlarındaki bir ormana girdi ve ormanı iyi bilmemesinden dolayı yolunu kaybetti. Nikudar bu yorucu ve yıpratıcı yolculuk sırasında yaşanan toprak kaymaları sonucunda birçok adamını kaybetti. Gürcü emirleri ise bu kaçışın sonrasında ormanın etrafını sararak onu iyice zor durumda bıraktılar. Bölgenin hakimi durumundaki Narin David, ona “bu bölgedeki ormandan dışarıya yol yok, geri dön ve kendini daha fazla perişan etme” diye haber yolladı. Onun sözü üzerine Nikudar ve beraberindekiler ormandan dışarı çıktılar ve zor bir durumda olmalarından dolayı kendilerine Kral Narin David'in yardım edebileceğini düşündü. Bu yüzden Kutaisi bölgesine giderek ona sığınmak istedi. Nikudar'ın bu talebi kral tarafından olumlu karşılandı.

Kral Narin David'den önemli bir yardım görmesine karşılık Nikudar'da ona kızını vererek akrabalık bağı kurdular⁷¹. Akrabalık ilişkisinin kurulması Nikudar'ın siyasi konularda ki başarısını göstermektedir. Yaşananlardan haberdar olan Abaka Han, Kral Narin David'e elçiler göndererek artık Nikudar'a yardım etmemesi ve onu yanında kabul etmemesi konusunda uyarılarda bulundu. Bu durum karşısında paniğe kapılan Narin David akrabasına yardım yapmayı kesti ve Abaka Han'dan gelen yeni bir emir ile yeniden saldırıya geçen Şiremun, Kral Narin David'in bulunduğu bölgeye geldi. Şiremun'un geldiğini ve ihanete uğradığını anlayan Nikudar, askerlerine savaş düzeni aldırmasına rağmen yenilmekten kurtulamadı ve Şiremun'a teslim oldu⁷². Nikudar perişan bir durum da teslim olduktan sonra bütün zenginlikleri ve eşiyile birlikte Aralık 1281 yılında Abaka'nın huzuruna gönderildi⁷³. Horasan hadiselerinin son bulmasından sonra serbest bırakıldı. Mecburen kaldığı Beynen-Nehreyn bölgesinde öldü. Kaçamağa muvaffak olan ordusunun bir kısmı uzunca bir zaman meşum bir rol oynadı.

Bu şartlar altında Barak'ın Horasan'ı istilası da başarısızlığa uğradı. Çünkü akrabasının çıkarmak istediği isyan başarısızlığa uğramış ve istenilen başarı elde edilememiştir. Ayrıca Barak Han'ın ordusunda Kaydu Han'ın Kıpçak-Oğul ve Çapat emrinde gönderdiği birliklerden başka Çağataylı şehzadelerden Ahmet Börü, Nikbay Oğul, Taligu ve Mübarek Şah'da kendi birlikleriyle katılmıştı⁷⁴. Ayrıca kardeşleri Mümin ve Yasar Baylı'da Barak Han'ın yanında bulunuyorlardı. Bu ordu iki kol halinde Ceyhun ırmağını geçtiler. Bu kollardan birisi Tirmiz yakınından geçerek Bedeşan, Talkan, Şıbrırgan üzerinden ilerlerken, diğer kol Amuy yakınından Ceyhun'u geçerek Merv, Mervcik bölge ve şehirlerini ele geçirdiler. Bu bölgelerin ele geçirilmesinden sonra iki ordu Nişabur'a varmadan yeniden birleşti. Abaka Han'ın gönderdiği kuvvetleri burada yenerek Nişabur'u da ele geçirip ve yağmaladılar. Ayrıca Herat'ta Abaka Han'ın kardeşi ve Horasan valisi olan Buçin'i önemli bir yenilgiye uğrattılar. Herat şehri yakınlarına geldiğinde Mesud Bey yanına birkaç kişi olarak şehrin surlarına gitti

⁶⁶ Grigor, *age*, s. 81.

⁶⁷ Ünlü Carmagun Noyan'ın oğlu olan Şiremun Noyan, babasının ölümünden sonra Kafkasya'da kumandan olarak görev yaptı, Hülagü ve Abaka zamanında ise yine önemli görevlerde bulundu. Kafkasya'da bulunduğu sırada halifenin tutum ve davranışları hakkında Güyük Han'a bilgi gönderdiği için Büyük Han'ın halifenin elçilerine karşı tutumunu değiştirdi. Bu olaya bakarak onun babası yerine Kafkasya'da bırakıldığını söyleyebiliriz. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2017, s. 147.

⁶⁸ Rashiduddin, *age*, s. 522.

⁶⁹ Ömer Subaşı, *Gürcü Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi yay., İstanbul 2015, s. 119.

⁷⁰ Reşidüddin, *age*, s. 87.

⁷¹ Subaşı, *age*, s. 120.

⁷² Subaşı, *age*, s. 121.

⁷³ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İ. Kemaloğlu, Yeditepe yay., İstanbul 2017, s. 69.

⁷⁴ M. Kafalı, “Çağatay Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 348.

ancak şehir kapısının kapalı olduğunu gördü. Şehir kadısı surlara gelerek, Abaka Han şehri bana bırakıp gitti ve düşmanlara bu kapıyı açmamam için bana ve kullarına yemin ettirdi dedi.⁷⁵ Bunun üzerine geri dönen Mesut Bey durumu anlattıktan sonra Barak Han çok sinirlendi. Ancak Barak Han İlhan Abaka'nın ordusunun kaçmasından ve şehri boşaltmasından dolayı sevindi.

Buradan Kutlug Timur'un aracılığı sayesinde Herat'lı Şemseddin Kert ile münasebetler kurmuştu. Bu istilalardan sonra Herat meliki Şemseddin Kert gelip kendisine arzı tabiiyet etmeye ve vergi vermeye mecbur etti⁷⁶. Bunun üzerine Barak onu çeşitli suygamişler ile taltif etti ve Horasan memleketlerini ona tusamış⁷⁷ etti. Bundan sonra ne ele geçirirsem aynı şekilde sana da bağışlanacaktır” dedi. Melik Şemseddin Kert son derece uyanık ve hilekar birisiydi. Barak'ın kendisini söylemiş olduğu sözlerden etkilenerek halkından daha fazla vergi almaya başladı ve bölge halkına zulümlerde bulundu⁷⁸. Ancak Barak Han'ın yenilmesinden sonra, Abaka Han ondan hesap sordu. Vezir Cüveyni'nin daveti üzerine saraya gelen Şemseddin Kert sürgün edilerek Altın Ordu karşısındaki Kafkas sınırında memleketini bir daha görmeden 1278 yılında öldü⁷⁹.

Abaka bu dönemde ayrıca Memlûk sorunuyla da uğraşmaktaydı. Hatta bu sorundan kurtulabilmek amacıyla batı ile temaslarda bulunmuştu⁸⁰. Kurulan bu temaslar neticesinde İngiltere prensi Edward ile ittifak kuruldu. Ancak beklenmedik bir şekilde Çağataylıların, İlhanlıların doğu sınırlarını tehdit etmesi ve Horasan'ı ele geçirmesiyle Abaka'nın Memlûkler üzerine yapılacak olan seferden vazgeçmesine neden oldu⁸¹. Bu işgallerden sonra Abaka hızlıca Azerbaycan'dan geri geldi. Abaka'nın şarka gönderdiği bir ordu bozguna uğradığından Barak'ın, Nikudar'ı isyana sevk ettiği zaman İlhanlılar aleyhine hesapladığı tehlikeli vaziyet az kalsın ortaya çıkıyordu⁸². Fakat bu tehlikeli vaziyet bertaraf edildikten sonra Abaka 27 Nisan 1270 tarihinde Horasan'a yürümeye karar verdi. Azerbaycan ve Kafkasya bölgeleri için nasıl ki İlhanlılar ve Altın Ordu arasında anlaşmazlıklar baş gösterdiyse Horasan bölgesi için de İlhanlılar ile Çağataylılar arasında bu bölgeyi kontrol altına alabilmek için mücadeleler başlamıştır⁸³.

İlhan Abaka'nın Herat bölgesinde 3 casus yakaladığı sırada Altın Ordu'nun yeniden Derbend üzerinden taarruza geçtiği haberini aldı. Telaşa düşen Abaka derhal bu bölgeye gitmek mecburiyetinde kaldı. Casuslardan ikisini idam ettikten sonra ifşada bulunan üçüncüsünü, yapmış olduğu plan gereği salıverdi. Bırakmış oldukları casus, o sırada bir at yakalayıp binerek kaçış yolunu tuttu ve Barak'ın yanına gitti. Sevinçle Barak'ın huzuruna gelip onu Abaka Han'ın durumundan haberdar edip İlhan Abaka'nın durumunu müjdeledi. Kendi kaçışını, at elde edip gelmesini, övgü alaycı ve gülmeli bir ifade ile anlattı⁸⁴. Savaşığımız bu anda, çölde çadır ve elbise, külah ve kemerden başka hiç bir şey yoktur dedi. Barak bu duruma çok sevindi ve Abaka Han'ın emirlerini, ordusunun düzenini ve büyüklüğünü sordu. Casus “Hayvan ve silahları çoktur ancak emirleri çok cesur değildir ve ordusu Garba doğru saldırı hazırlığı içerisinde” dedi⁸⁵. Bu durum Barak'ın ordusunda sevinci arttırdı. Casusun salınmasından hemen sonra Abaka Han bütün kuvvetleriyle birlikte Barak'ı karşıladı⁸⁶. Garba doğru yola çıktığını sandığı Abaka'nın, ona karşı ordusunun başında harekete geçtiğini görünce fazlasıyla şaşırıp ve her şeyin onu aldatmak için önceden tasarlanmış bir tuzak olduğunu ancak o zaman anlayabildi⁸⁷. Bu sırada İlhan'a gitmek için Barak'ın kampını terk etmiş olan bir astrolog ona bir koyun kürekkemiği üzerinde yaptığı incelemeler sonucunda kesin bir zafer elde edeceği kehanetinde bulundu⁸⁸.

İlhan Abaka'nın planı başarılı olmuş ve Barak, onun Garba doğru ilerlediğine inanmıştı. Her iki ordu da karşı karşıya geldiklerinde zaman kaybetmeden birbirleriyle mücadeleye giriştiler. 1271 yazında gerçekleşen muharebede Kaydu Han'ın yardım için gönderdiği kuvvetler Barak Han'ı savaşın en sıcak anında terk etti ve sonucunda kahinin öngördüğü gibi Barak tamamen bozguna uğradı. Abaka Han, ordunun sağ tarafını Tobşin Oğul ile birlikte Samagar ve Hindu Noyana, Sol tarafı Yoşmut, Suntay, Argun Aka Şiktur Noyan, Burultay ve Abdullah Aka'ya bıraktı⁸⁹. Barak'ın en büyük savaşçıları olan Mergavul ve Celayirtay da bu savaşta öldü. 22 Temmuz 1271'de Herat yakınlarında cereyan eden ve çok şiddetli geçen muharebeden, zor da olsa İlhanlılar

⁷⁵ Reşidüddin, *age*, s. 99.

⁷⁶ Grousset, *age*, s. 338.

⁷⁷ *Tusamışi, Moğolcada vermek, bırakmak, teslim etmek, sahipliğine bırakmak anlamında kullanılmıştır.* Bkz. Reşidüddin, *age*, s. 93.

⁷⁸ Reşidüddin, *age*, s. 93.

⁷⁹ Spuler, *age*, s. 82.

⁸⁰ Ahmet Temir, “Türk-Moğol İmparatorluğu Ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1992, s. 391.

⁸¹ Korykoslu Hayton, *age*, s. 131.

⁸² Spuler, *age*, s. 81.

⁸³ Yuvalı, *age*, s. 230.

⁸⁴ Reşidüddin, *age*, s. 98.

⁸⁵ Reşidüddin, *age*, s. 98.

⁸⁶ Spuler, *age*, s. 81.

⁸⁷ Alan, *agm*, s. 79.

⁸⁸ Roux, *age*, s. 370.

⁸⁹ Reşidüddin, *age*, s. 100.

ÇAĞATAY HANI BARAK İLE İLHAN ABAKA ARASINDAKİ MÜCADELELER

galip çıktı⁹⁰. Barak Han bozgun vaziyette Buhara'ya kadar çekilmiş kardeşi Yasar'ı durumu bildirmek üzere Kaydu Han'a göndermişti. Hadiseler Kaydu Han'ın arzusunun göre şekillendi. Çünkü Kaydu Han karşısında güçlü bir Barak Han görmek istemediği gibi Hanlık Ulus'unun en yakın destekçisi İlhanlı Ulus'unu da bu harp münasebeti ile zaafa uğratmış oluyordu. Nitekim Kaydu Han'ın savaştan önce yardım için gönderdiği kuvvetlerin Barak Han'ı terk etmeleri bu kanaati destekler niteliktedir. Barak Han'ın geri çekilme süreci devam ederken İlhanlı kuvvetleri Ceyhun'u geçerek Çağatay ülkesine girmişler ve Barak Han'ı güç durumunda bıraktılar. İlerleyişlerine devam eden İlhanlı kuvvetleri Buhara şehrinin ele geçirip yağmaladı. Abaka Horasan seferi sonunda Barak Han'ın Horasan hayaline son vermiştir⁹¹. Maverünnehir bölgesine çekilen Barak Han burada attan düşerek sakatlandığından dolayı kışı Buhara'da geçirdi⁹². Kaydu Han amcazadesi Barak Han'a yardımcı olabilmek için Maverünnehir'e geldi. Bu kuvvetlerin gelişi dolayısıyla İlhanlı hükümdarı Abaka'nın kuvvetleri süratle Ceyhun'un güneyine çekildi⁹³. Kaydu⁹⁴ Han artık her şeyin istediği kıvama geldiğini görerek güya Anda'sına yardım bahanesiyle Çağatay ülkesine girdi. Barak'ın Ordasına ulaştığı zaman Barak zaten vefat etmişti. Kaydu Han, Barak'ı zehirleme yoluyla öldürtmüştür. Böylece Kaydu Han Çağatay Hanlığı üzerinde kesin bir hakimiyet kurdu.

Barak Han'ın ölmeden önce İslamiyet'i kabul edip etmediği konusunda kaynaklar kendi aralarında ayrışmaktadır. Reşidüddin onun bir Müslüman gibi gömülmediğini, bir Moğol gibi yüksek bir tepeye gömüldüğünü söylerken, Vassaf ise bu durumun tam tersini söyleyerek Barak Han'ın İslamiyet'i kabul ederek vefat ettiğini bildirir. Fakat Kaydu Han onu Moğol adetince dağ başında bir yere gömdü. Barak Han öldüğü zaman arkasında beş tane oğul bıraktı. Bunların adları sırasıyla Bek-Timur, Duva, Tokta, Uladay ve Bozma idi⁹⁵. İlhanlı hükümdarı Abaka Çağataylıların içinde bulunduğu durumdan daha fazla faydalanmak için Suriye seferini ertelemiş ve Halep'e saldırı başlattı. Bu bölgeyi talan ettikten sonra geri çekildi. Abaka'nın Çağataylı Barak'ın ölüm haberini almış olması ve artık Çağataylıların başsız kalmasından dolayı sorun teşkil etmeyeceğini düşünmesi İlhan'ın geri çekilmesinin en önemli gerekçesi oldu. Ayrıca Abaka, Çağataylılardan saldırıların önünü almak ve Uluslarını tam olarak egemenliği altına almak için olmasa da en azından doğu sınırlarında rahat bir ortam sağlamak için bir bu durumu fırsat olarak gördü⁹⁶. İlhan Abaka, Suriye'den henüz dönmüşken Hive ve Ürgenç'i de yakıp yıktı.

SONUÇ

Büyük Moğol İmparatorluğunun parçalara ayrılmasıyla birlikte Büyük Hanlığa bağlı Ögedey Hanlığı, Çağatay Hanlığı, Cuci Hanlığı gibi hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu hanlıkların paylaşımı sırasında sınırların tam olarak kesinleştirilmemesi, tarih boyunca hanlıkların birbirleriyle savaş halinde olmasına neden oldu. Bu çatışmaların ilk örneği İlhan Hülagü'nün Batı Seferi'ni tamamlamasıyla Altın Orda'nın Azerbaycan bölgesinde hak iddia etmesiyle başladı. Böylece Altın Orda kendi sınırları dışında, İlhanlılara ait olan bölgeyi ele geçirmek için uzun süre mücadele vermiştir. Bu durumun ikinci bir örneği ise, Çağatay Hanlığı ile İlhanlılar arasında ortaya çıkmıştır. Çağatay Hanlığı tahtına Barak'ın geçmesiyle birlikte saldırgan bir tutum sergilemiştir. Barak Han'ın böyle bir tutum içerisinde olmasının nedeni, etrafının diğer Hanlık üyeleri tarafından çevrilmiş olması, sahip olduğu toprakların sınırlı olması ve daima saldırıya açık bir konumda olmasından dolayıdır. 1269 yılında toplanan kurultay da Barak'ın söylemiş olduğu cümleler onun toprak paylaşımından duyduğu rahatsızlığı göstermektedir. Bu kurultayın sonucunda alınan en önemli karar; Çağatay Han'ı Barak'ın, İlhan Abaka'nın topraklarına saldırı izninin verilmesi ve bunun için Barak'ın saldırılarını kolaylaştıracak adımlar atılması yönünde olmuştur.

Barak, İlhan Abaka'ya karşı girişmiş olduğu mücadelelerde Nikudar'dan isyan etmesi yönünde bir talepte bulunmuş olsa da bu isyan beklenen etkiyi göstermemiştir. Ayrıca bu mücadeleler esnasında Ögedey Hanlığının başında bulunan Kaydu; kurultayda yardım sözü vermesine rağmen Abaka ile Barak arasındaki savaşın en önemli zamanında ordularını geri çekerek Barak'ı zor durumda bırakmak istemiştir. Tüm bu olumsuzluklardan dolayı Çağatay Han'ı Barak İlhan Abaka'ya karşı giriştiği mücadelelerde yalnız bırakılmış ve istenilen başarıları sağlayamamıştır. Ögedeyli Kaydu, bu mücadelelerden en çok fayda sağlayan taraf oldu. Çünkü Çağatay Han'ı Barak'ı, İlhan Abaka'ya karşı kızkırtarak mücadelelerin daha şiddetli geçmesine neden oldu. Ayrıca hem Barak Han döneminde hem de ölmesiyle birlikte Ögedey Ulus'undan Kaydu Çağatay Hanlığı üzerinde hakimiyet

⁹⁰ Erdem, *agm*, s. 107.

⁹¹ Yuvalı, *age*, s. 231.

⁹² Grousset, *age*, s. 339.

⁹³ Kafalı, *agm*, s. 351.

⁹⁴ Ögedey Ulusu, Kaydu'nun ölümünden sonra tarih sahnesinden silinme aşamasına geldiyse de Orta Asya'da kurmuş olduğu devlet Moğol Devleti ve Büyük Kağanlığın otoritesinden bağımsız bir devletti ayrıca Onu, yeri geldiği zaman rakipleri yeri geldiğinde de müttefikleri ve halefleri olan Çağataylar yönetimi altına aldılar. Bkz: Biran, *agm*, s. 1. /b

⁹⁵ Kafalı, *age*, s. 113.

⁹⁶ Roux, *age*, s. 370.

kurdu. Bu hakimiyeti getiren etken ise; Barak'ı, İlhan Abaka'ya karşı mücadelelerde yalnız bırakarak hem Barak'ın hem de Abaka'nın yıpranmasını sağladı. Böylece Kaydu bir taş ile iki kuş vurmak istediye de ilerleyen dönemlerde başarılı olmadığı bilinmektedir. Her savaş ve mücadelenin sonucunda yaşanan gelişmelerden etkilenen taraf şehirler ve halk olmaktadır. İki Hanlık arasındaki bu mücadelelerden en çok etkilenen de şehirler ve sivil halk oldu. Bu mücadelelerin neticesinde birçok şehir tahrip edilmiş, sivil halktan birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Böylece şehirlerdeki halk göç etmek durumunda kalarak şehirlerin boşalmasına neden olmuş ve bölgedeki nüfus azalmıştır.

KAYNAKÇA

ALAN, H., "Çağatay Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, ed. H. Alan, İ. Kemalöglü, Ötügen yay., ss. 68-97.

ALİCAN, M., *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş yay., İstanbul 2017.

ARSLAN, İ., *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, metamorfoz yay., İstanbul 2017.

BARTHOLD, V. V., "Çağatay", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi yay., C. III, İstanbul 1979, ss. 266-270.

_____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız, Kronik yay., İstanbul 2017.

BİRAN, M., "Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370)", *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand-Guédry, Leiden-Boston 2013, pp. 257-283. /a

_____, *Qaidu And The Rise Of The Independent Mongol State In Central Asia*, Richmond, Surrey 1997, p.108. /b

CAHUN, L., *Asya Tarihine Giriş Türkler Ve Moğollar*, çev. İ. Kaya, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul 2013.

ÇELİK, M. B., "Türkistan'da Cengizogulları Dönemi", *İnsanlığın Serüveni Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, ed. A. Taşağıl, A. Kar, İstek yay., İstanbul 2018, ss. 391-420.

D'OHSSON, A., *Moğol Tarihi*, çev. E. Kalan, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul 2014.

DANUU, A., "İlhanlı Veziri Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cüveyni", *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe yay., İstanbul 2018, ss. 127-149.

DEVLET, N., "Çağatay Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ yay., C. IX, İstanbul 1989., ss. 301-310.

Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soyağacı Türk Şeceresi*, çev., Y. Yiğit, İlgü Kültür Sanat yay., İstanbul 2009.

ERDEM, İ., "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. III, Pamukkale 1997, ss. 107-112.

FEREC, E., *Tarihi Muhtasari'd-Düvel*, çev. Ş.Yaltkaya, TTK yay., Ankara 2011.

GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İ. Kemalöglü, Yeditepe yay., İstanbul 2017.

GRİGOR, A., *Okçu Milletinin Tarihi*, çev., H. D. Andreasyan, Yeditepe yay., İstanbul 2012.

GROUSSET, R., *Stepler İmparatorluğu Attila*, Cengiz Han, Timur, çev., H. İncelik, TTK yay., Ankara 2011.

HAMEDANİ, R. F., *Camiü't Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejani, TTK yay., Ankara 2013.

_____, *Jami'u't-Tawarikh: Compendium of Cronicles*, çev. W. M. Thackston, C. III, Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, London 1999.

HAYKIRAN, K. R., *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötügen yay., İstanbul 2016.

ÇAĞATAY HANI BARAK İLE İLHAN ABAKA ARASINDAKİ MÜCADELELER

- HAYTON, K., *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. A. Özcan, Selenge yay., İstanbul 2015.
- HİZMETLİ, S., “Çağatay Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 355-358.
- JACKSON, P., *The Mongols And The Islamic World*, Yale University Press, london 2017.
- KAFALI, M., “Çağatay Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 345-354.
- _____, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan yay., Ankara 2005.
- KARAYEV, Ö., *Türkler Ve Kağanlıklar*, çev. M. Kalkan, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2008.
- KİRAGOS, G., *Moğol İstilasası 1220-1265*, çev. M. Kemal, Post yay., İstanbul 2018.
- KİTAPÇI, Z., *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe yay., Konya 2013.
- ROUX, J. P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil, A. Bereket, Kabalcı yay., İstanbul 2001.
- SPULER, B., *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, TTK yay., Ankara 2011.
- SUBAŞI, Ö., *Gürcü Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi yay., İstanbul 2015.
- TEMİR, A., “Türk-Moğol İmparatorluğu Ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1992, s. 385-399.
- VARDAN, M., *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, Post yay., İstanbul 2017.
- VERNADSKY, G., *Moğollar Ve Ruslar*, çev. E. B. Özbilen, Selenge yay., İstanbul 2015.
- YAKUBOVSKİY, A. Yu., *Altın Orda Ve Çöküşü*, çev. H. Eren, TTK yay., Ankara 2000.
- YİNGSHENG, L., “War and Peace between the Yuan Dynasty and the Chaghadaid Khanate (1312–1323)”, *Mongols, Turks, And Others Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. R. Amitai And M. Biran, Brill Leiden, Boston 2005, pp. 339-358.
- YUVALI, A., “Çağatay Hanlığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, ss. 177-178.
- YUVALI, A., *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2017.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 221-232

Geliş Tarihi–Received Date: 28.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 07.05.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BULGAR MİLLİYETÇİLİĞİ VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

RENGİN YAVUZ*

ÖZET

XVIII. yüzyıl, dünya tarihinin dönüm noktalarından biri olan Fransız Devrimi'ne (1789) tanık olmuştur. Bu ihtilal ile Avrupa'nın ve dünyanın kaderini şekillendirecek süreç başlamıştır demek mümkündür. Süreçle birlikte kitleleri harekete geçiren, onları mücadeleye sevk eden duygular sistemleşmeye başlamıştır. Zaman içerisinde sistemleşen milliyetçilik ideolojisi ve ulus devlet kavramları, Osmanlı hâkimiyeti altında olan Balkan halklarını da etkilemiş, yüzyıllardır varlıklarını devam ettiren milletleri kendi devletlerini kurmaya sevk etmiştir. Bulgarlar da bu akıma bigâne kalmamış, XIX. yüzyıldan itibaren ulus devletlerini kurmak için harekete geçmişlerdir. Bulgar kimliği ve buna bağlı olarak millî devletlerini inşa etme düşüncesi, ilk önce Fener Rum Patrikhanesi'ne karşı gelişmiştir. Çünkü yüzyıllar boyunca Ortodoks Kilisesi'ne bağlı tutulan ve kimlikleri buna göre şekillendirilen Bulgarlar, ilk bağımsızlık hamlelerini Ortodoks Kilisesine karşı başlatmışlar ve kendi kiliselerini kurmaya çalışmışlardır. Rahip Paissiy ile başlayan Bulgar millî uyanışı, takipçileri tarafından 'Yeniden Doğuş' (Vıvrajdenyi) adıyla anılmıştır. Bulgar kimliğinin fikri temellerinin atılmasına müteakip aksiyon safhasına geçilmiştir. XIX. yüzyıl ortalarına gelindiğinde ise başta Rusya olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin topraklarına sahip olmak isteyen diğer devletler, Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen askerî hareketlere destek vermişlerdir. Yapılan mücadeleler neticesinde Bulgaristan, 1878 yılında özerklik ilan etmiş; 1908 yılında ise bağımsızlığını kazanmıştır. 1908 yılından sonra da Bulgaristan topraklarında, hakları anlaşmalarla güvence altına alınan büyük bir Türk nüfusu yaşamaya devam etmiştir. Ancak Bulgar yöneticiler, anlaşmalarla güvence altına alınan bu hakları zamanla keyfi olarak değiştirmiş; hatta bazı durumlarda yok saymışlardır. Diğer bir deyişle Bulgarların, kendi millî devletini kurmasıyla azınlık durumuna düşen Türklere karşı izlenen politikalar da değişmiştir. Ulaşılabilen kaynaklar yardımıyla hazırlanan çalışma, 1878-1989 yılları arasında Bulgaristan'da iktidarda olan hükümetlerin Türklere yönelik uyguladıkları politikalara genel olarak değinerek bu politikaların somut bir yansıması olan ve 1985-1986 yıllarında Türklere için tekrardan açılan Belene Toplama Kampı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Asimilasyon, Belene Toplama Kampı, Bulgar Milliyetçiliği, Rusya.

BULGAR NATIONALISM AND AN EVALUATION ON BULGARIA TURKS

ABSTRACT

XVIII. Century witnessed the French Revolution (1789) which one of the milestones of world history. With this revolution has begun process that will shape the fate of Europe and the world. The emotions have begun to systematize that mobilize the masses together with the process and which lead them to struggle. The ideology of nationalism and the concepts of nation-state which were systematized over time also affected the Balkan peoples under Ottoman rule and encouraged the nations which continued their existence for centuries to establish their own states. Bulgarians has not interested in this current and from to XIX. Century started to establish nation-states. The Bulgarian identity and the idea of building its national states first has developed against the Fener Greek Patriarchate. Because the Bulgarians, who had been attached to the Orthodox Church for centuries and whose identities were shaped accordingly, first independence movements started against the Orthodox Church and tried to establish their own churches. The Bulgarian national awakening, which began with Father Paissiy, was called 'Rebirth' (Vıvrajdenyi) by his followers. After the intellectual foundations of the Bulgarian identity were taken, the action phase was started. In the middle of the 19th century, other states that wanted to have the territory of the Ottoman Empire, especially Russia, supported the military movements against the Ottoman Empire. As a result of the struggles, Bulgaria declared autonomy in 1878; in 1908, it gained its

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: renginyavuz@hotmail.com

BULGAR MİLLİYETÇİLİĞİ VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

independence. After 1908, a large Turkish population whose rights were guaranteed by agreements continued to live in the territory of Bulgaria. However, the Bulgarian authorities have arbitrarily changed these rights guaranteed by the agreements; and even in some cases has ignored. In other words, Bulgarians have changed the policies adopted the against the Turks who became minority with the establishment of their national state. The study, which was prepared with the help of available resources, will be discussed the policies implemented by the governments in Bulgaria between 1878 and 1989 for the Turks and The Belene Concentration Camp, which was a concrete reflection of these policies and which was reopened for the Turks in 1985-1986, will be discussed.

Key Words: Assimilation, Belene Concentration Camp, Bulgarian Nationalism, Russia.

GİRİŞ

Avrupa tarihine baktığımızda, *milliyetçilik*¹ kronolojik olarak dinden sonra gelen, onun yerini alan bir ideoloji oldu. Feodalizme karşılık gelen ve toplumu bütünleştirmek için yüce sadakat noktasını “Tanrı” olarak belirleyen dine karşılık, milliyetçilik kapitalizme karşılık geliyor ve “ulus”u yüce sadakat noktası olarak belirliyordu². Nitekim bu durum Bulgarlar için de böyle olacaktır. Milli bilinçlerinin oluşumu ve buna müteakip gelişen olaylar, Bulgarların Fener Rum Patrikhanesinden ayrılıp kendi kiliselerini kurma isteğini Osmanlı Devleti’nden bağımsızlığını kazanma mücadelesine dönüştürmüştür. Siyasal bir hareket olarak milliyetçiliğin kökenleri Fransız Devrimine dayanacak ve bu devrimin fikirlerinin yayılması Napolyon savaşlarıyla gerçekleşecektir³. Ayrıca Napolyon idaresinde milliyetçilik, demokrasi ile olan bazı bağlarını kaybederken militarizmle olan bağını sağlamlaştırmıştır. Böylelikle çok kolay bir “öteki” yaratılmış oluyordu⁴.

1789 Fransız İhtilali ve bu ihtilalin meydana getirdiği milliyetçilik duyguları, çok uluslu imparatorluklardan biri olan Osmanlı Devleti’ni de etkilemiştir. Yayılan milliyetçilik fikirlerinden etkilenen Bulgarları diğer milletler gibi bağımsızlık mücadelesine iten nedenlerin başında Bulgar milli bilincinin oluşması ve Panslavizm geliyordu. 1876 yılına gelindiğinde Rusya, Osmanlı topraklarında bir Bulgar Devleti kurma çalışmalarına başladı. Ruslar bölgedeki Türkleri azınlık olarak göstermek istese de Türk ve Bulgar nüfus oranı birbirine çok yakındı. Üstelik bazı şehirlerde Türk nüfusu Bulgar nüfusundan daha fazlaydı. Ancak 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Türk nüfusu ciddi oranda azalmıştır⁵. Bulgar milliyetçiliği Balkan milliyetçiliğinden farklı bir yol izlemeyerek, ülkedeki azınlıklara özellikle Türklere düşman, hain, ajan gözüyle bakmıştır⁶.

Çalışma, Bulgaristan’da 1878-1989 yılları arasında iktidarda bulunan yönetimlerin, bünyesinde barındırdığı Türklere karşı değişen politikalarını genel bir değerlendirme ile ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca literatürde hemen hemen hiç ele alınmayan ve Bulgaristan Türklerinin yakın tarihi için çok önemli olan Belene Toplama Kampına⁷ değinilmiştir. Çalışmada halihazırda Sofya Milli Kütüphanesinde bulunan Yeni Işık Gazetesi nüshası, Bulgaristan resmi gazetesi verileri, 1985 yılında isim değişikliğinin uygulandığı doğum belgesi ve ikinci dereceden kaynaklar kullanılmıştır.

Verilen bilgiler çerçevesinde çalışmanın birinci bölümünde, Bulgaristan topraklarında oluşan Bulgar kimliğinin doğuşu, Bulgar milliyetçiliğinin oluşum aşamaları ve bu milliyetçiliğin meydana getirdiği sonuçlar incelenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Bulgaristan topraklarındaki Türk varlığı, Prenslik Dönemi (1878-1908), Krallık Dönemi (1908-1944) ve Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Dönemi (1944-1989) olmak üzere üç aşamada incelenmeye çalışılmıştır. Bu inceleme yapılırken Bulgaristan topraklarında değişen hükümetlerle birlikte Türklere uygulanan politikaların değişim ve dönüşüm aşamaları üzerinde durulmuştur.

¹ Milliyetçilik için ayrıca bk. Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999; Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul 2011.

² Baskın Oran, “Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik (Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 48, S. 1-4, 1993, s. 109.

³ İnci Özkan Kerestecioğlu, “Milliyetçilik”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (Der. H. Birsen Örs), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 330.

⁴ Kerestecioğlu, *age*, s. 331.

⁵ Rüştü Yılmaz, *Jivkov Döneminde Bulgaristan Türkleri ve Türkiye’ye Göç Olayları (Türk Basınına Göre)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi/Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2008, s. 4.

⁶ Ali Dayıoğlu, *Toplama Kampından Meclis’e Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 172.

⁷ Belene Toplama Kampı’nın tarihi gelişimi ve Türklere üzerine kullanılmasına dönük geniş kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Belene Toplama Kampı’na ait tek çalışma sosyolojik bağlamda yapılmış olan Vildane Özkan’ın *Bulgaristan Halk Cumhuriyeti’nde Siyasal Otorite ile Ulusal Türk Azınlığı Arasındaki Güç İlişkileri Bağlamında Belene Toplama Kampı (1985-86)* adlı doktora tezi olup konu araştırılmaya açıktır.

Çalışmanın son bölümünde ise; 1980-1989 yılları arasında Türklere uygulanan asimilasyon politikaları ve Türklerin bu politikalara göstermiş oldukları tepkiler ele alınmıştır. Ayrıca 1984-1986 yılları arasında Türklere karşı bir yıldırma aracı olarak kullanılan Belene Toplama Kampı da incelenmiştir.

1. Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Bağımsızlığa Giden Süreç

XVIII. yüzyılda Bulgar millî bilincinden bahsetmek zordur. Bulgarlar, Balkan Hıristiyanları arasında var olan ortak Helen kimliğine sahipti ve bu yüzyılda Avrupalıların bir kısmı Bulgarlarla Helen'i ayırmamaktaydı⁸. İlk defa XVII. yüzyılda Katolik Bulgar Papazları, Katolikliği Bulgarlar arasında yaymak için Bulgar tarihi bilincini yaratmaya çalışmışlardır. Ancak Bulgarların çoğuna hitap etmeyen Roma Katolisizmi, Bulgarlar üzerinde önemli bir etkiye sahip olamamıştır. Bu durum, "*Bulgar dilini ve tarihini tanı! Çarlarını ve şanlı tarihini öğren!*" diyen din adamı Paissiy'e kadar devam etmiştir⁹.

XVIII. yüzyılda diğer Balkan ulusları uyanırken Bulgar halkında bir kıpırdama yoktu. Bulgar varlığı hatırlanmıyorken, Bulgaristan topraklarında dolaşan gezginler buralarda Türklerin ve Rumların oturduğunu yazıyor; Bulgarlardan söz etmiyorlardı¹⁰. Bulgarlar dini bakımdan Rum kilisesine, siyasi bakımdan ise Türklere bağlıydılar. Rum kilisesi, Bulgarları Rumlaştırılmaya çalışıyor; varlıklı ve eğitilmiş Bulgarlar, kendilerini Rum sayıyor ve Rumluklarıyla övünüyorlardı¹¹. Fener Rum Patrikhanesine karşı gelişen Bulgarlık bilinci, Sofya yakınlarındaki Hiliander Manastırı'nda bir rahip olan Otest Paissiy'nin yazdığı kitapla¹² alevlenmiştir. Paissiy'le başlayan Bulgar uyanışı, Bulgarlar tarafından "Yeniden Doğuş" (Vivrajdeniyi) adıyla anılmıştır¹³. Paissiy, kitabında¹⁴, Bulgar halkının kendi diline sahip çıkmadığını ve Yunanlaşma yolunda olduğundan bahsetmektedir¹⁵.

1820'lerin sonunda Osmanlı Devleti, Bulgaristan topraklarındaki koyun yetiştiricilerinden büyük miktarda aba ve kaytan alımı yaptı. 1848'e gelindiğinde ise aba loncalarıyla ticari anlaşmalar yapılmıştı. Bunun sonucunda Bulgaristan'daki koyun yetiştiricileri, hızla zenginleşmişti¹⁶. Bulgar topraklarında zenginleşen bu loncalar, manastırların gelişmesinde önemli katkıda bulundular. 1833'deki yangından sonra *Rila Manastırı*'nin yeniden inşa edilmesi de Bulgar Rönesans'ının simgelerinden olmuştur. Okul ve okuma salonları yapılmış; yurt dışına öğrenciler gönderilmiştir¹⁷. Temel okur-yazarlık Bulgar gençleri arasında yayılmış; XIX. yüzyılın ikinci çeyreği ile sonrasında yaşanan ekonomik iyileşme, basılan kitap sayısını da arttırmıştır. Eğitim ve kültür alanındaki bu gelişmelerde ilim cemiyetleri önemli rol oynamışlardır. Örneğin 1823'te Filoloji Cemiyeti, 1856'a Bulgar Edebiyatı Cemiyeti, 1869'da Bulgar Edebi Cemiyeti kurulmuştur. Bu gelişmeler, Bulgar ulus bilincinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynayacak olan ulusal kilise kurma çalışmalarını da arttırmıştır¹⁸.

Bulgar kültürel uyanışının ardından Bulgar gençleri arasında huzursuzluklar çıkmaya başlamış; huzursuzluklar 1849, 1850 ve 1853'de Vidin'in kuzeydoğusunda ayaklanmalar şeklinde kendisini göstermiştir. Ancak belli bir düzenden yoksun olan ayaklanmalar önemli bir sonuç doğurmamıştır¹⁹. İlk örgütlü siyasi hareketler, 1860'lı yıllarda başlamıştır. Bulgar milliyetçilerinin bundan sonraki amacı çete faaliyetlerini başlatıp Rusya başta olmak üzere diğer devletlerin de desteğini alarak bağımsızlığa ulaşmaktır. Bunun ilk basamağı da Fener Rum Patrikhanesinden ayrı bir Bulgar Kilisesi tesisi talebi olmuş; Bulgar milliyetçiler 1860'tan itibaren Fener Rum Patriğini tanımadıklarını ilan etmişlerdir. Bulgarların taleplerine başta seyirci kalan Babali, daha sonra asayişin bozulmasını engellemek için Bulgar Kilisesinin beratını²⁰ 11 Mart 1870'de vermiştir²¹.

⁸ İlber Ortaylı, *Yakın Tarihin Gerçekleri Osmanlı'nın Çöküşünden Küllerinden Doğan Cumhuriyete*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012 s. 17.

⁹ Ortaylı, *age*, s. 18.

¹⁰ Mustafa Burma, "Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1, 2012, s. 71.

¹¹ Nihat Dinçer, "Bulgar İhtilalinin Hazırlanmasında Dış Güçlerin Yardımı ve Kültürel Faaliyetler", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S. 21, 1986, s. 72.

¹² Paissiy'in yazdığı "*Halklara, Çarlara, Azizlere ve Bunların Yaptıklarına ve Bulgar Tarzına Dair Slav-Bulgar Tarihi*" ya da "*Slav-Bulgar Tarihi*" adıyla bilinen kitap, Bulgar uyanışının başyapıtıdır. Richard J. Crampton, *Bulgaristan Tarihi*, Jeopolitika Yayınları, İstanbul 2007, s. 38.

¹³ Burma, *age*, s. 72.

¹⁴ "Ama kimileri Bulgar savları konusunda hiçbir şey öğrenmek istemiyorlar; yabancı dil ve kültüre yöneliyor, kendi Bulgar dilleriyle uğraşmıyor, üstelik Rumca okuyup konuşmayı öğreniyor. Bulgar adıyla çağrılmaktan utanıyorlar..... Ama sen aptal insan, neden halkından utanıyor ve bir yabancı dile veriyorsun kendini? Ama şöyle diyor o; Yunanlılar daha akıllı ve kültürlüdürler ve Bulgarlar saftır, aptaldırlar, ince sözlerden yoksundurlar. Bu nedenle, Yunanlılara katılmak daha iyidir. Ama aç gözünü de gör, kafası olmaz adam, Yunanlı-lardan çok daha akıllı, çok daha şanlı, şerefli birçok halk vardır." Nikolay Todorov, *Bulgaristan Tarihi*, Öncü Kitapevi, İstanbul 1979, s. 59.

¹⁵ Todorov, *age*, s. 58.

¹⁶ Crampton, *age*, s. 49.

¹⁷ Crampton, *age*, s. 50.

¹⁸ Crampton, *age*, s. 53-54.

¹⁹ Zülküf Oruç, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk Çerçevesinde Balkan Türklerinin Kimlik ve Yönetim Sorunları (Kosova ve Makedonya Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Sakarya 2011, s. 133.

²⁰ Fener Rum Patrikhanesi İkinci Dünya Savaşı Sonuna kadar bu özerk Ortodoks Bulgar Kilisesini tanımamıştır. Ortaylı, *age*, s. 20.

BULGAR MİLLİYETÇİLİĞİ VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Bulgarlar milliyetçilik duygularını halk arasında yayma çalışmalarına son hızla devam ederken Osmanlı İmparatorluğu 1875'te Bosna'da çıkan karışıklıklarla uğraşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde olduğu durumdan yararlanan Bulgar Komiteciler harekete geçmiştir. 1876'da Oboriş'te bir araya gelen dört bölgenin lideri, Mayıs ayında dört bölgenin de aynı anda ayaklanmasına karar vermiş; ancak Babıali'nin Koprivštitsa'ya asker göndermesiyle ayaklanma, Nisan ayında başlatılmıştı²². İsyan bastırılırken çok sayıda isyancı hayatını kaybetmiştir. Bir ay içinde gerçekleşen bu olaylar dünya basınında uzun süre "Bulgar Mezalimi" adıyla anıldı. Nisan 1876'da gerçekleştirilen söz konusu isyan hareketi, köklü bir ihtilal özelliği taşıdığından öncekilerden ayrı bir özelliğe sahiptir²³. Söz konusu Bulgar ayaklanması, bir Bulgaristan Prensiğinin habercisiydi.

1876 yılındaki isyan hareketinden yaklaşık bir sene sonra Rusya, İstanbul Konferansı ile Londra Protokolünü reddeden Osmanlı Devleti'ne, 24 Nisan 1877 tarihinde resmen savaş açmıştır. Rus ordularının Edirne'ye ilerleyip şehri kuşatmalarının akabinde Osmanlı hükümetinin çağrısıyla Avrupa ülkeleri Rusya üzerinde baskı kurmuştur. Avrupa ülkelerinin müdahalesi ile 31 Ocak 1878'de taraflar arasında ateşkes imzalanmış ve 3 Mart 1878'de Ayestefanos Antlaşması Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmiştir. Anlaşmaya göre Bulgaristan'a muhtariyet (özerklik) verilecektir. Böylelikle de "Büyük Bulgaristan"ın temelleri atılmış olacaktır²⁴. Ancak bu anlaşma, Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarları zarar gören Avrupa ülkeleri tarafından değiştirilmiştir. Ayestefanos Antlaşması yerine 13 Temmuz 1878'de çok taraflı antlaşma niteliği taşıyan Berlin Antlaşması²⁵, Osmanlı Hükümeti, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere ve İtalya arasında imzalanmıştır²⁶. Berlin Antlaşması, Ayestefanos Antlaşması ile Bulgaristan'a verilen toprakları küçültüyor ve Tuna vilayetinin Sofya, Vidin, Rusçuk, Tırnova ve Varna sancakları üzerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Bulgar Prensiği kurulmasını öngörüyordu²⁷.

Bulgaristan Prensiğinin kurulmasından sonra Bulgar Meclisi tarafından bir anayasa yapılması gündeme getirilmiş; Türkiye komiseri Pertev Efendi de Bulgaristan Türklerinin haklarını koruyacak hükümlerin anayasada yer alması için anayasanın hazırlanması görüşmelerine katılmıştır. 15 Ağustos 1879'da Pertev Efendi ile Prens Aleksandr'a bir ferman gönderilmişti. Bu fermanla "Bulgaristan'ın kuruluşunu, zatı devletlerinin prensliğe seçilişini lütfen kabul buyuruyorum. Şu şartla ki, orada kalmış Müslim kullarının haklarına, hürriyetlerine halel getirilmeye" deniliyordu. Türk-Bulgar ilişkilerinin başladığı Ağustos 1879 görüşmelerinde Prens, padişahın isteklerini titizlikle gerçekleştireceğini ve Bulgaristan'da kalan Türklerin haklarının korunacağı sözünü vermiştir²⁸. Özetle, Osmanlı Devleti'nin himayesinde gözükmemesine rağmen Bulgaristan, fiilen bağımsız bir devlet konumuna gelmiştir.

2. Prenslik Dönemi'nde Bulgaristan'da Türk Varlığı (1878-1908)

Bulgaristan coğrafyasında 1876 yılında 1.120.000 Türk ve 1.130.000 Bulgar yaşamaktaydı ve işlenebilen tarım topraklarının %70'i Türklerin elindeydi²⁹. Ancak savaş sırasında ve sonrasındaki öldürmeler, savaşın yol açtığı evsiz kalma, salgın hastalık gibi nedenlerle oluşan ölümler ve göç nedeniyle azalan sayı ile birlikte Müslüman Türk nüfusu, 802.597'ye inerek, nüfusunun yarısını da kaybetmiştir³⁰. 1887 yılına gelindiğinde ise Türkler, Bulgaristan'da azınlık durumuna düşmüştür; nüfusları ise 600.000'e gerilemiştir. 1886-1890 yılları arasında 74.753, 1893-1902 yılları arasında ise 70.603 kişi Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmiştir³¹.

1877-1886 yılları, Bulgaristan Türk eğitiminin şiddetli bir darbe yediği ve gerilediği dönemdir. 1885 sonunda Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a katılması ile birlikte buralardan kitlesel Türk göçleri artmış; Tuna ve Rumeli Türklerinin eğitilmiş insan nüfusu (aydın, hoca ve öğretmen) ciddi ölçüde azalmıştır. Yerlerini terk eden Türklerin malları gasp edilmeye başlanmış; taşınır mallardan sonra taşınmaz mallara, topraklara el konulmuştur.

²¹ Burma, *agm*, s. 75.

²² Crampton, *age*, s. 68.

²³ Burma, *agm*, s. 78.

²⁴ Osman Köse, "Bulgaristan Emeti ve Türkler", *Türkoloji Dergisi* C. 1, S. 2, 2006, s. 244.

²⁵ Berlin Antlaşmasının dördüncü ve beşinci bendlerinde azınlıkların siyasi hakları güvence altına alınacağı, din ve mezhep ayrılığı gözetilmeyeceği, aynı din ve mezhepten olanların tıpkı Bulgarlar gibi medeni ve siyasi haklardan yararlanacağı, istediği mesleği seçip devlet memuriyetlerinde görev alabilecekleri yazılmıştır. Ayrıca beşinci bendin ikinci fıkrasında Bulgar vatandaşı olmayan yabancılara din ve ayin serbestliği tanınmakta hatta onların teşkilat kurarak dini liderleri ile ilişkilerine engel olunmayacağı da ifade edilmekteydi. Anlaşmanın Türkçe ve Fransızca metinlerinde geçen "Türk" kavramı doğrudan Bulgaristan'da bulunan Müslümanları tanımlamaktadır. Hamza Eroğlu, "Milletlerarası Hukuk Açısından Bulgaristan'daki Türk Azınlığı Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı*, TTK Basımevi, Ankara 1985, s. 28; Berlin Antlaşması için detaylı bilgi bk. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri 1, (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, TTK Basımevi, Ankara 1953.

²⁶ İbrahim Kamil, *Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989, s. 11.

²⁷ Bilal Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınları, İstanbul 2012, s. 25

²⁸ Kamil, *age*, s. 13.

²⁹ Aydhan Nevrezova, *Bulgar Yönetiminde Azınlıklar (1878-2004)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 4.

³⁰ Özcan Sert, *Bulgaristan Siyasetinde Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara 2018, s. 17.

³¹ Nevrezova, *agt*, s. 4.

RENGİN YAVUZ

Toprak ihtilalinden toprağını kurtaran çok az kişi olmuştur. Türk halkı ekonomik bakımdan çökertilmiş; Türk okul ve medreselerinin gelir kaynakları yok edilmiştir. Savaş zamanında önemli bir kısmı yıkılan Türklere ait mektep ve medreselere yönelik saldırılar, savaş sonrasında da sistemli bir şekilde devam etmiştir. 1877'de Filibe'de 29 mektep ve medrese var iken 1879'a gelindiğinde bunlardan sadece 2 tanesi kalmıştı. 1877-1886 yılları arasında yaklaşık 1500 kadar okul yakılıp yıkılmıştır. Yaklaşık on yıl süren bu yıkım, 1886'da sona ermiş ve bölgeye yeni okullar açılmıştır³².

Bulgar Prensiğinin kuruluş yıllarında, yıkılmadan kalan Türk okul binaları Bulgarlar tarafından zapt edilmiş ve Türkler, elverişsiz binalarda öğretim yapmak zorunda bırakılmışlardır³³. Yine bu dönemde ilkokul müfredatlarına Bulgarca ders konulmak istense de buna karşı çıkmıştır. Ancak ortaokullarda kısmi de olsa bu dönemde Bulgarca dersler verilmiştir³⁴.

3. Krallık Dönemi'nde Bulgaristan'da Türk Varlığı (1908-1944)

Bulgaristan Prensiği, 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı Devleti'nden ayrıldı. 19 Nisan 1909'da İstanbul'da imzalanan protokolle de Osmanlı İmparatorluğu Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanıdı; Bulgaristan'da bulunan Türklerin durumu yeniden açıklığa kavuşturulmuştur. Bulgaristan, ülke sınırları içerisindeki Türk-Müslüman azınlığa din ve ibadet özgürlüğü sağlayacağını taahhüt etmiştir. Bu protokolde Türklerin, Bulgarlarla eşit haklara sahip olacağı öngörülmesine rağmen³⁵ Bulgar hükümeti, Türklere karşı geçmişten beri sürdürdüğü politikasını değiştirmemiştir. Maddi koşulları yetersiz olan Türk okulları ne merkezî ne de yerel yönetimden maddi destek almıştır. Okullar kendi kaderlerine terk edilmişlerdir. Bulgar yönetimi, Türk çocuklarının yeterli eğitim almasını engelleme politikası izlemiştir.

Türklerin eğitimi açısından krallık devrinin ilk zamanları, prenslik devrinin devamı niteliğindedir. 1909 yılı başlarında Bulgar Millet Meclisi yeni ve geniş kapsamlı bir "Millî Eğitim Kanunu" kabul etmiştir. Türk eğitiminin gelişmesi yönünde yeni bir kanun olmamakla beraber azınlık okullarının açılması, idaresi, öğretim araçları, maddi destek gibi konularda yenilik ve kolaylık getirilmemiştir. Bulgar Krallığındaki resmî ve özel bütün okulların denetimi beş müfettişin eline verilmiş; müfettişler de doğrudan doğruya Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Eğitim Bakanlığı; mahalli eğitim teşkilatı ile müfettişlere sık sık emirler ve genelgeler göndererek Türk okulları üzerinde sıkı kontrol kurulmasını istemiştir. Bu doğrultuda Türk okullarındaki idareci, öğrenci ve öğretmenlerin tutum ve davranışları ile ilgili Eğitim Bakanlığı'na yıllık rapor verilmesi mecburiyeti getirilmiştir³⁶.

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılan Bulgaristan 1920-1923 yılları arasında Stamboliiski'nin (1853-1895) başkanlığını yaptığı Çiftçi Partisi tarafından yönetilmiştir. Bu yönetim dönemi, Türk azınlığın kısmi de olsa rahat ettiği ve haklarının tanındığı bir dönem olmuştur³⁷. Çiftçi Partisi, doğrudan Türklere ilişkin yenilikler yapmamış; ancak Türklerin %80'inin çiftçi olması nedeniyle çiftçiler lehine yapılan değişiklikler Türkler için olumlu sonuçlar doğurmuştur³⁸.

1921'de Türk okullarında Bulgarca eğitim yapma zorunluluğu kalkmış; 1928 Kasım'ında Türkiye'de kabul edilen yeni alfabe Bulgaristan Türkleri tarafından da benimsenmiş; 1928-1929 ders yılından itibaren Bulgaristan Türk okullarında Latin harfleri ile eğitime geçilmiştir. Ancak Faşist yönetimle (1923-1944) birlikte 1930'lu yıllarda baskılar artmış; yeni alfabe yasaklanmış birçok Türk okulu kapatılmıştır. Anavatanı Savunma (Rodna Zaştită) adındaki kuruluş, Bulgaristan'daki bütün etnik azınlıklara karşı mücadele etmiş "Bulgaristan Bulgarlarıdır" sloganlarıyla Türklere karşı baskı uygulamışlardır. Bulgar faşizmi, Bulgaristan Türklerini okulsuz, gazetesiz, derneksiz bırakmak ve ekonomik yönden güçsüz duruma düşürmeyi amaçlamıştır. Nitekim başarılı da olmuştur. "Zveno" ve "Ulusal Toplumsal Hareket" adı altında örgütlenen faşist siyasal hareketler tarafından 1934 yılında Bulgaristan'da birçok köyün adı değiştirildi. Yarım yıl içinde 1.900 köyün Türkçe ismi Bulgarca isimlerle değiştirildi³⁹. Bulgar hükümetinin Türklerle ilgili iddiası: "Sizler Türk değilsiniz, beş asırlık Osmanlı egemenliği süresince zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlarsınız" sözleriyle anlatılmıştır⁴⁰.

Okulların kapatılması veya millileştirilmeye çalışılması (Bulgar okuluna dönüştürülmesi), yenilikçi Türk öğretmenlere ve okul encümenlerine uygulanan baskılar, Türkiye'ye göçe zorlamaları İkinci Dünya Savaşı'na

³² Şimşir, *age*, s. 42-44.

³³ Şimşir, *age*, s. 45.

³⁴ Şimşir, *age*, s. 56.

³⁵ Eroğlu, *agm*, s. 29.

³⁶ Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 117.

³⁷ Ömer Engin Lütem, *Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989*, C. 1, ASAM, Ankara 2000 s. 63.

³⁸ Yılmaz, *agt*, s. 6.

³⁹ Nevrezova, *agt*, s. 6.

⁴⁰ Ali Nuri Tahir, "Bulgar Komünist Partisi ve Bulgaristan'daki Türklere Yönelik Asimilasyon Politikası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 41, 2015, s. 578-587, s. 579.

BULGAR MİLLİYETÇİLİĞİ VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

kadar sürmüştür. 1936-37 ders yılına kıyasla 1943-44 ders yılında okul sayısında %40, öğretmen sayısında ise %41 azalma olmuştur. Yüzlerce Türk Okulu kapatılınca, binlerce çocuğun eğitim hakkı elinden almıştır. 1941-44 savaş yılları döneminde zorunlu eğitime tabi tutulan Türk çocuklarının ancak üçte biri okula devam edebilmiştir. Okula devam edebilenlerin de çoğunun eğitimi dini eğitim düzeyinde kalmıştır. Böylelikle Türkler arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı oldukça artmış, kültür alanında gerileme yaşanmıştır. Bulgar hükümetleri tarafından yaratılan bütün engellemelere rağmen, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arası dönemde Türk gençleri özel öğrenci olarak ya da sınav sürecinden geçerek lise ve lise düzeyli Bulgar okullarında, yabancı dilde eğitim yapan özel kolejlerde öğrenimini sürdürmüşken, mezun öğrenciler sözü edilen okullarda öğretmenlik yapmışlardır⁴¹.

4. Bulgaristan Halk Cumhuriyetinde Türk Varlığı (1944-1989)

1944-1948 yılları arası dönemde Bulgaristan'da, Bulgar İşçi Partisi adıyla Bulgar Komünist Partisi iktidarı üstlenmiştir. Bu dönemde hükümet, toplumun farklı kesimlerinin, özellikle köylü ve işçilerin desteğini almaya çalışmıştır. Daha önce hakları kısıtlanan Türk azınlığına da özel bir önem gösterilmiştir⁴². Komünist iktidarın ilk on yılında etnik kimliklerin önemli olmadığı savı ön plana çıkmış, ülkede öncelikle sosyalist bir sistem ardından da komünist bir toplum oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak bu vaadedilen tablo 1950-1951 yılındaki ilk büyük göçle bozulmuştur⁴³. Bulgar yönetiminin uyguladığı "Tek bir ulusun yaratılması" siyasetine engel olarak görülen Türkler, zorunlu göçe tabi tutulmuş 1950-51 yıllarında 200.000 Türk göç ettirilmiştir⁴⁴. Nitekim 1883-1951 yılları arasında 377.000 Türk, Bulgaristan'dan göç etmiştir⁴⁵.

Bulgaristan hükümeti bir yandan Türklerin sosyal ve eğitim alanındaki haklarını iyileştirilmesi gerektiğini söylerken bir yandan verdikleri demeçlerde tam tersi bir politikaya sahip olduklarını ortaya koymuştur. Örneğin Başbakan Georgi Dimitrov (1882-1949), 6 Şubat 1945 tarihinde verdiği bir demeçte şunları söylemiştir:

"Ulusal azınlıklara tüm hakları verilecektir. Fakat Türkler konusunda dikkatli olmalıyız-elbette onlar da eşit haklara sahip olacaklar. Fakat Türk kimliği altında hiçbir milli oluşum içinde bulunmamalıdır. Çünkü benzer bir oluşum Bulgaristan'da Türkiye lehine ajanlık faaliyetleri için uygun bir ortamın oluşmasını sağlayacaktır. Bizler Türkiye'yi Avrupa'dan atmak istiyoruz, Asya'ya gitsin (Türkiye), Türk milliyetçilerini tanımıyoruz ve Bulgarcanın Türk okullarında zorunlu olması gerektiğini düşünüyoruz."⁴⁶

Dimitrov'un sözlerini destekleyen politikalar, Türkleri evlerini, yurtlarını terk etmeye sevk etmişti. 1963 yılının başlarından itibaren Türkiye'nin Bulgaristan'daki temsilciliklerine göç için dilekçeler verilmeye başlanmıştır. Ancak bu dilekçeler, Bulgaristan hükümeti tarafından suç sayılmış; dilekçe verenler ağır yaptırımlarla/engellerle karşılaşmışlardır. Yapılan baskılara rağmen dilekçe verme eylemleri durmamıştır⁴⁷. Bu gelişmeler sonucunda Bulgaristan başbakanı Todor Jivkov'un 1968 yılında Türkiye'yi ziyareti sırasında, "Yakın Akraha Göçü" adında bir göç anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma ile on yıl içinde 130.000 kadar Türk, Türkiye'ye göç etmiştir⁴⁸.

1970'li yıllarda Bulgaristan'ın azınlık politikasında sertleşmeler başlamış; 1971'de kabul edilen yeni anayasa, azınlık haklarını daha da kısıtlamıştır. O yıllarda "Birleştirilmiş Bulgar Sosyalist Milleti"nden bahsedilmeye başlanmıştır. Politikanın Türklere karşı uygulanması, eğitim alanında başlamış ve yine aynı politika kapsamında 1974 yılında okullarda Türkçe derslerin Türk çocukları için mecburi olma uygulaması kaldırılmıştır. Başlarda yeterli talep olması durumunda Türk çocukları için Türkçe derslerin konulacağı söylenece de yeterli sayının olmadığı gerekçesiyle bu dersler verilmemiştir⁴⁹. Ayrıca az sayıdaki Türkçe gazetelerde Bulgarca yazılar artmaya başlamıştır (bk. Ek1). Amaç hiç şüphesiz Türkçe çıkan son gazete olan Yeni Işık Gazetesini de Bulgarlaştırıp Türkçeyi tamamen uygulamadan kaldırmaktır.

4.1. 1980-1989 Yılları

1980'li yılların başında Bulgaristan'da, Türkçe konuşması yasaklanmayan ama kendi dilinde eğitim göremeyen, Bulgarca yazılarla Türkçe yazıların aynı sayfada olduğu Türkçe gazete okuyan, sadece mahalli

⁴¹ Süleymanoğlu, Erhan, "Bulgaristan Türklerinin Eğitim Davası (1877-2007)", 2017 https://www.researchgate.net/publication/294086359_Bulgaristan'da_Turkce_Egitim_Davasi 24.05.2017, s. 18-19.

⁴² Ali Nuri Tahir, 1945 Sonrası Bulgaristan Türklerine Yönelik Asimilasyon Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 20.

⁴³ Kader Özlem, "Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkileri", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, S. 14, 2009, s. 92.

⁴⁴ Filiz Çolak, "Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Hareketi (1950-1951)", *Tarih Okulu*, (İlkbahar-yaz), S:14, s. 113.

⁴⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Bulgaristan'da Türk Nüfusu", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989. s. 312.

⁴⁶ Tahir, *agt*, s. 22-23.

⁴⁷ Lütem, *age*, s. 78.

⁴⁸ Hüseyin Avni Bıçaklı, *Türkiye- Bulgaristan İlişkileri (1878-2008)*, İmge Kitapevi, Ankara 2016 s. 313.

⁴⁹ Lütem, *age*, s. 82.

radylolarda birkaç saat Türkçe yayın dinleyebilen, yalnızca kırsalda geleneksel kıyafetlerini giyebilen, siyasal ortamda nüfuslarına oranla az sayıda temsil edilebilen ve askerde angarya işlerle uğraştırılan bir Türk nüfusu tablosu vardı⁵⁰.

1980'lerin bu kısmı özgürlük ortamında Türklerin karşılaştığı diğer bir uygulama, çıkarılan bir kanunla Türklerin nüfus kütüklerinin “millet” kısmının boş bırakılmaya başlanmasıdır. 1984'te ise Bulgaristan'da daha önce Pomaklara uygulanan isim değişikliğine Türklerin de tabi tutulacağı kararlaştırılmıştır. Buna ilave olarak halka açık yerlerde Türkçe konuşulması yasaklanmış ve konuşanlara 5 Leva para cezası belirlenmiştir. 1985'te de iş yerlerinde Türkçe konuşulması yasaklanmış; adını değiştirdiğini gösteren belgeyi yanında bulundurmayan kişiler işlerinden olmuşlardır. Türk isimleriyle verilen kimlik ve pasaportlar geçersiz hale gelmiş Aralık 1984 ve Şubat 1985 tarihleri arasında bir milyona yakın Türkün isimleri Bulgar isimleriyle⁵¹ değiştirilmiştir⁵². Örneğin Bulgaristan'ın Silistre ilinin Tutrakan ilçesine bağlı Çar Samuil Köyünde Seyfidin Yumerov Feyzulov'a ait, 19.09.1985 tarihli 95 No'lu doğum belgesinde kişinin Türk isminin üzeri çizilmiş; hemen aynı yere Aleksandır İvanov Dimitrov yazılmıştır. Doğum belgelerinde kişinin yaşamayan anne babalarının isimleri de aynı yöntemle değiştirilmiştir (bk. Ek2). Böylelikle yapay kimlik⁵³ oluşumun canlı örnekleri görülmeye başlanmıştır.

1985 yılı başından itibaren Bulgaristan'ın uzun yıllar sessizce uygulamakta olduğu “*Tek Uhlusu Bulgaristan Devleti*” yaratma amacına yönelik baskıları yoğunlaşmış, zorla isim değiştirme uygulaması Türkiye ve dünya basınında büyük tepkilere yol açmıştır. Baskıyla devam eden asimilasyon politikaları, 80'li yıllarda ilk defa 22 Mayıs 1984 yılında meclis kayıtlarına,

“*Bu son milli Devletimiz Türkiyemizin hudutları dışında kalan, başta Batı Trakya Türkleri olmak üzere Bulgaristan'da, Yunanistan'da, Arnavutluk'ta Romanya'da, Rusya'da, Çin'de, Afganistan'da, İran'da ve Suriye'de Türk kardeşlerimiz varlıklarını sürdürürebilmek için büyük mücadele vermektedirler. Birçok ülkelerde yaşayan Müslüman Türkler dinlerini değiştirmeye, isimlerini değiştirmeye; mezarları Hıristiyan mezarlarıyla birleştirilme yönüne gidilmektedir*”⁵⁴ şeklinde geçmiştir. Meclis kayıtlarında geç tarihlerde rastladığımız bu tepki sonrasında sıklıkla devam etmiştir.

Bu baskılar, Bulgaristan'da uzun yıllardan beri uygulanan *eritme politikasının*⁵⁵ son aşamasıydı⁵⁶. İsim değiştirme sürecine ilk tepkiler⁵⁷ Benkovski, Kırcaali ve Mestanlı'daki mitinglerle verilmiştir. Cebel, Ardino ve Krumovgrad gibi yerlerde de gösteriler yapılmışsa da protestolar şiddet kullanılarak bastırılmıştır⁵⁸. Örneğin Kırcaali'de yapılan protesto gösterisinde kalabalığa ateş açılmış ve annesinin kucağındaki bebekle birlikte 7 Türk öldürülmüş, birçok kişi yaralanmıştır. Bir hafta içinde 11.000 kişinin katıldığı büyük protesto yürüyüşleri düzenlenmiş protestolara katılanlara tutuklama, sürgün ve çalışma kamplarına gönderilme gibi ağır yaptırımlar uygulanmıştır⁵⁹. Ayrıca 1984-1985 döneminde Türk adlarının Bulgar adlarıyla değiştirilmesi sürecinde Bulgaristan Türkleri arasında çeşitli örgütlenmeler ve toplumsal direniş faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Bulgar hükümetinin uygulamak istediği eritme politikasına karşı Türklerin etnik bilinçleri güçlenmiştir. Türkler aile içinde Türkçe konuşmaya devam etmiş, yeni doğan çocuklarına Türkçe isimler vermiş; dini gelenek ve göreneklerine daha sıkı bağlanmışlardır⁶⁰.

4.2. Belene Toplama Kampı

⁵⁰ Lütem, *age*, s. 84.

⁵¹ İsim değiştirme politikasının uygulanması büyük bir titizlikle sürdürülmüştür. Sabahın erken saatlerinde köyler ve diğer yerleşim yerleri basılmış, asker ve polis kuvvetleriyle bölge çevrelenmiş çıkışlar yasaklanmış ve tüm haberleşme araçları devre dışı bırakılmıştır. Saatler sabahın altısını gösterdiği zaman evlere teker teker girilmiş, aile üyelerinin Türkçe isimlerinin yer aldığı kimlik belgeleri ellerinden alınmıştır. Türkiye'ye göç etmek istemediklerine ve isimlerini gönüllü olarak Bulgar isimleriyle değiştirdiklerine dair zorla dilekçeler imzalatılmıştır. Tahir, *agt*, s. 91.

⁵² Tahir, *agm*, s. 583.

⁵³ Atasoy, sözü edilen isim değiştirme sürecini “... *baştan sona kadar güvenlik güçlerinin katılımı ile gerçekleştirilmiş 'yapay kimlik' dayatma süreci*” olarak tanımlamaktadır. Emin Atasoy, *Asimilasyon Çemberinde Bulgaristan Müslümanları*, Beta Yayınları, İstanbul 2018, s. 227.

⁵⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri, 17. Dönem, C. 3, 1. Yasama Yılı, 68. Birleşim, 22.05.1984, s. 676.

⁵⁵ BKP'nin etnik ideologlarından biri olan Veselin Hadcinikolov'un eritme politikası ile ilgili sözlerine baktığımızda: “... *Bir ülkede yaşayan etnik asimilasyon doğal ve progresif bir süreçtir. Fakat sosyalist ülkelerdeki etnik asimilasyon burjuva-kapitalist devletlerdeki asimilasyon sürecinden farklı bir özellik taşımaktadır: daha büyük, daha kalabalık ve daha üst kültüre sahip olan asli millet, daha küçük daha zayıf olan etnik azınlıkları emerek içinde eritmektedir. Asli millet ile birleşen küçük etnik azınlıklar bu milletle sosyal ve kültürel bütünleşmeyi amaçlamaktadırlar...*” Atasoy, *age*, s. 131.

⁵⁶ Bıçaklı, *age*, s. 313.

⁵⁷ Bulgaristan Türklerine uygulanan isim değiştirme politikasına karşı direnişler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep Zafer, “Bulgaristan Türklerinin 1984-1989 Eritme Politikasına Karşı Direnişi”, *Akademik Bakış*, C. 3, S. 6, 2010 s. 27-44.

⁵⁸ Tahir, *agt*, s. 92.

⁵⁹ Zafer, *agm*, s. 28.

⁶⁰ Atasoy, *age*, s. 249.

BULGAR MİLLİYETÇİLİĞİ VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

1980-1989 yılları arasındaki asimilasyon politikalarına direnen yüzlerce Türk, tutuklanmış, sorgulama sırasında işkence görmüş; sürgün, hapis gibi yaptırımlarla karşılaşmıştır. Cezaevleri dolduğu için 1984'ten sonra yüzlerce Türk yargılanmadan Belene Toplama Kampına kapatılmıştır⁶¹.

Belene Toplama Kampı ilk defa 1944 yılında, toplum için tehlikeli görülen kişileri ayrı bir yere yerleştirme amacıyla, Belene adalarının⁶² toplama kampı haline getirilmesiyle ortaya çıktı⁶³. Bulgar Komünist Partisi tarafından kurulan kampa önceleri adı suçlar işleyen mahkûmlar konulurken 1945 yılında Bulgar Çiftçi Partisi idarecileri de bu kampa gönderilmeye başlandı⁶⁴. Belene Adası'nda her birine optik adı verilen beş zindan daha vardı. Bulgar Krallık Hükümeti döneminde, bu zindanlar muhalifler için açılmış ancak Bulgaristan Komünist Parti'sinin iktidarı ele geçirmesinden sonra krallık yanlıları buraya hapsedilmiştir. Mahkûmlar bu kampta öyle çok ağır şartlarda⁶⁵ yaşıyorlardı ki 1945-1956 yılları arasında Belene toplama kampında 110.000 kişi yaşamını yitirmiştir⁶⁶. Belene Toplama Kampı 1970'li yıllarda ve 1985-86 yıllarında da faaliyet göstermiştir⁶⁷.

Yukarıda ifade edilen nedenlerle kurulan kamp, 1985 yılında asimilasyon politikalarına karşı çıkan Türkler için yeniden açılmıştır. Belene Toplama Kampı, şehirlerde ve köylerde yapılan baskı ve şiddetin⁶⁸ işkence ayağıydı⁶⁹. Mahkûmlar 1986 yılından sonra kamptan çıkarılmışlarsa da birçoğu Bobov Dol Toplama Kampı'na, bazıları ev-hapsine, bazıları ise sürgüne gönderilmiştir; Mayıs-Haziran 1989'da da her biri sınır dışı edilmiştir⁷⁰. 1989 yılında Bulgaristan'da sosyalist rejimin çökmesinden sonra Dirjaven Vestnik (Bulgaristan resmî gazetesi), 1 Haziran 1990 tarihli sayısında 1985-86 yıllarında Belene Toplama Kampı'nda kalan 517 kişinin isimleri yayımlanmıştır⁷¹. Ancak Vildane Özkan'ın 2010 yılında Belene Toplama Kampı mağdurlarıyla yaptığı sözlü çalışmada bu sayının daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır.

1989 yılında Bulgaristan Türkleri en büyük göçünü yaşamıştır. 300.000 Türk Bulgaristan'ın baskılarıyla Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Türkiye, sınır kapılarını açıp bütün soydaşlarımızı kabule hazırız dese de Türkiye'nin bu kadar geniş bir göçmen kitlesini kabule ve yerleştirmeye imkanı yoktu. Bu sebeple bir süre sonra Türkiye Bulgaristan'la olan sınırını kapatmak ve 120-130 bin Türk tekrardan Bulgaristan'a dönmek zorunda kaldı⁷².

SONUÇ

Bulgarların bir millet bilinciyle ortaya çıkması, Balkanlar'da kendisine nüfuz alanı yaratmak isteyen Rusya'nın müdahaleleri neticesinde gerçekleşmiştir. Patrikhane'nin baskısı altında kendi dil ve kültürlerini unutmuş olan Bulgarların, bağımsız bir kilise kurmaları ve Bulgarca eğitim yapan okullar açma gibi konularda en büyük destekçileri Rusya olmuştur.

Rusya'nın desteğiyle önce özerklik daha sonra bağımsızlığını elde eden Bulgaristan, topraklarında azınlık durumuna düşen Türklere karşı asimilasyon politikaları uygulamıştır. Başta Türkçe eğitim, Türkçenin ve Türkçe isimlerin kullanılması gibi konularda önemli zorluklar yaşanmıştır. Buna rağmen Türk okulları İkinci Dünya Savaşı'na kadar özel okul statüsünde kalmış, her türlü güçlüklerle karşı ayakta durmayı başarmış ve eğitim Türk dilinde gerçekleştirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise Türk okulları devletleştirilmiş ve birtakım iç ve dış faktörlerin etkisiyle Türkçe eğitimde az da olumlu gelişmeler kaydedilmiştir. Bu olumlu gelişmelere rağmen Bulgaristan'daki Türklere yönelik tutum iktidara gelen partinin tutumuna göre değişmiştir. 1920-1923 yıllarında iktidara gelen Bulgar Çiftçi Partisi döneminde Türklerin yaşam koşullarında kısmi iyileşme görüle de 1923-1944 yılları

⁶¹ Zafer, *agm*, s. 30.

⁶² Tuna sahilinde diğer adalara giriş kapısı olarak kullanılan adada kurulan büyük bir tak üzerine M.V.R. (İçişleri Bakanlığı) İŞ ISLAH YURDU yazılmıştır. Tak'ın adaya doğru bakan arka tarafında ise: "Her Türlü Ümidi Dışarıda Bırak. Burada Din ve Tanrı Yoktur. Her Şey Benim" yazmaktadır. Vasil Lilov Kazaski, *Ölüm Kampı Belene*, Sisav Yayınları, İstanbul 1984, s. 7.

⁶³ Kazaski, *age*, s. 8.

⁶⁴ Kazaski, *age*, s. 16.

⁶⁵ Şerif bu ağır şartları şu şekilde anlatmaktadır: "Kamptaki nöbetçiler mahkûmlara koyun sürüsü muamelesi yapıyordu. Adanın etrafı, gözetleme yapan kırmızı bereli askerlerin bulunduğu yüksek kulelerle çevriliydi. Bu askerlerin, dur ihtarı vermeksizin mahkûmlara ateş etme yetkisi vardı. Adada çalışmak zorunluydu. Mahkûmlara topraktan siper kazma ve benzeri birçok ağır iş yapmaları emrediliyordu. Uzun saatler çalışmalarına karşın, onlara bir parça kuru ekmekten başka bir şey verilmiyordu. Şikâyet etmeye kalktıklarında ise nasipleri, kemikleri kırılınca kadar dayak yemek oluyordu." Fatih Ali Hasaneyn Muhammed Şerif, *Şeytan Adası Belene*, Şule Yayınları, İstanbul 2016, s. 59.

⁶⁶ Şerif, *age*, s. 60.

⁶⁷ Vildane Özkan, *Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nde Siyasi Otorite ile Ulusal Türk Azınlığı Arasındaki Güç İlişkileri Bağlamında Belene Toplama Kampı (1985-86)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 46.

⁶⁸ Vildane Özkan'ın Belene Toplama Kampı mağdurlarıyla yaptığı sözlü çalışmada bu işkenceleri konu edinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan, *agt*

⁶⁹ Özkan, *agt*, s. 47.

⁷⁰ Aziz Bey, *20 Godini Ot Sьprotivata Protiv "Vьzroditelnyia Procес" 1984-1989 - Te Minaxa Prez БЕЛЕНЕ – 1*. София 2004.

⁷¹ "Народно Събрание", Държавен Вестник. Брой: 44, София 1 Юни 1990, 1-6.

⁷² Виçaklı, *age*, s. 321.

RENGİN YAVUZ

arasında darbe ile başa gelen Faşist Hükümetle birlikte Türklerin, Bulgaristan'ın bağımsızlığı sırasında imzalanan antlaşmalarla güvence altına alınan hakları ihlal edilmeye devam edilmiştir. 1950-51 göçü ile ülkedeki Türk aydın nüfusu neredeyse yok olmuş; kalanlar da Komünizm ideolojisine yönlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu arada dünya politikasında birçok değişiklikler gerçekleşmiş ve var olan Türk azınlığın komünizm politikasına evrilmeyeceği görülünce verilen bütün haklar kısıtlanmaya başlanmış yapılan reformlarda geriye dönüş yaşanmıştır.

1970'li yıllarda mevcut durum giderek kötüleşmiştir. 1980'lerde ise Bulgaristan'da Türk kimliğinin reddi başlamıştır. Türk adları değiştirilip, Türkçe konuşma yasaklanmıştır. Bundan sonraki süreç 1989 yılına gelene kadar "Ulusal Uyanış" adı altında farklı politikalarla ilerleyip Türk nüfusu sosyal ve ekonomik olarak yok edilmek istenmiştir.

1984'lere gelindiğinde ise baskı ve şiddet önemli boyutlara ulaşmış, Pomaklarda başlayan isim-kültür kırımı Bulgaristan Türklerine uygulanmaya başlanmış ve zorla isim değişikliğine gidilmiştir. Bu politikalara karşı çıkanlar çeşitli yaptırımlarla karşılaşmışlardır. Çok sayıda Türk, Belene Toplama Kampına kapatılmıştır. 1989 yılında 300.000 Türk Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Bu baskı ve şiddet, 1989 Todor Jivkov'un liderliğinin bitimine kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

AZİZ BEY, 20 Godini Ot Süprotivata Protiv "Vüzroditelniya Protses" 1984-1989 - Te Minakha Prez BELENE – 1, Sofia 2004.

ATASOY, Emin, *Asimilasyon Çemberinde Bulgaristan Müslümanları*, Beta Yayınevi, İstanbul 2018.

BIÇAKLI, Hüseyin Avni, *Türkiye- Bulgaristan İlişkileri (1878-2008)*, İmge Kitapevi, Ankara 2016.

BURMA, Mustafa, "Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1, 2012, s. 67-90.

CRAMPTON, J. Richard, *Bulgaristan Tarihi*, Jeopolitika Yayınları, İstanbul 2007.

ÇOLAK, Filiz, "Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Hareketi (1950-1951)", *Tarih Okulu*, (İlkbahar-yaz), S. 14, s. 113-145.

EROĞLU, Hamza, "Milletlerarası Hukuk Açısından Bulgaristan'daki Türk Azınlığı Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı*, TTK Basımevi, Ankara 1985.

DAYIOĞLU, Ali, *Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

DİNÇER, Nihat, "Bulgar İhtilalinin Hazırlanmasında Dış Güçlerin Yardımı ve Kültürel Faaliyetler", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S. 21, 1986, s. 69-101.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Kuruluşundan Günümüze Bulgaristan'da Türk Nüfusu", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

KAMİL, İbrahim, *Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989.

KAZASKİ, Vasil Lilov, *Ölüm Kampı Belene*, Sisav Yayınları, İstanbul 1984.

KERESTECİOĞLU, İnci Özkan, "Milliyetçilik", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (Der. H. Birsen Örs), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 307-350.

KÖSE, Osman, "Bulgaristan Emareti ve Türkler", *Türkoloji Dergisi* C. 1, S. 2, 2006, s. 237-272.

LÜTEM, Ömer Engin, *Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989*, C. 1, ASAM, Ankara 2000.

MEMİŞOĞLU, Hüseyin, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

"Narodno Sübranie", *Dürjaven Vestnik*. Broy: 44, Sofia 1 yuni 1990, 1-6.

BULGAR MİLLİYETÇİLİĞİ VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

NEVREZOVA, Aydzhan, *Bulgar Yönetiminde Azınlıklar (1878-2004)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

ORTAYLI, İlber, *Yakın Tarihin Gerçekleri Osmanlı'nın Çöküşünden Küllerinden Doğan Cumhuriyete*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

ORAN, Baskın, "Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik (Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 48, S. 1-4, 1993, s. 109-120.

ORUÇ, Zülküf, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk Çerçevesinde Balkan Türklerinin Kimlik ve Yönetim Sorunları (Kosova ve Makedonya Örneği)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Sakarya 2011.

ÖZKAN, Vildane, *Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nde Siyasi Otorite ile Ulusal Türk Azınlığı Arasındaki Güç İlişkileri Bağlamında Belene Toplama Kampı (1985-86)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

ÖZLEM, Kader, "Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkileri", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, S. 14, 2009, s. 86-104.

SERT, Özcan, *Bulgaristan Siyasetinde Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara 2018

SÜLEYMANOĞLU, Erhan, "Bulgaristan Türklerinin Eğitim Davası (1877-2007)", 2017, https://www.researchgate.net/publication/294086359_Bulgaristan'da_Turkce_Egitim_Davasi 24.05.2017.

ŞERİF, Fatih Ali Hasaneyn Muhammed, *Şeytan Adası Belene*, Şule Yayınları, İstanbul 2016.

ŞİMŞİR, Bilal, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2012.

TAHİR, Nuri. Ali, *1945 Sonrası Bulgaristan Türklerine Yönelik Asimilasyon Politikası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

TAHİR, Nuri Ali, "Bulgar Komünist Partisi ve Bulgaristan'daki Türklere Yönelik Asimilasyon Politikası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 41, 2015, s. 578-587.

TODOROV, Nikolay, *Bulgaristan Tarihi*, Öncü Kitapevi, İstanbul 1979.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri, 17. Dönem, C. 3, 1. Yasama Yılı, 68. Birleşim, 22.05.1984.

ZAFER, Zeynep, "Bulgaristan Türklerinin 1984-1989 Eritme Politikasına Karşı Direnişi", *Akademik Bakış*, C. 3, S. 6, 2010 s. 27-44.

Yeni Işık Gazetesi, 24 Ocak 1980, Sofya.

YILMAZ, Rüştü, *Jivkov Döneminde Bulgaristan Türkleri ve Türkiye'ye Göç Olayları (Türk Basınına Göre)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi/Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2008.

RENGİN YAVUZ

Ek 1: Sofya Milli Kütüphanesinde yapılan taramalar sonucunda elde edilen 24 Ocak 1980 tarihli Yeni Işık Gazetesi nüshası

Кайнак: Sofya Milli Kütüphanesi

BULGAR MİLLİYETÇİLİĞİ VE BULGARİSTAN TÜRKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ek 2: Hâlihazırda Sofya'da yaşayan Seyfidin Yumerov Feyzulov'a ait doğum belgesi

НАРОДЕН СЪВЕТ НА ДТ
Гр. с. **Шутраканска**
Община **Шутраканска**
Записи в регистъра за населението
том **324** стр. **1**

А К Т
за раждане

№ **25**

Име **Александр Иванов**
Фамилия **Фейзулов**
Собствено, бащино - фамилно име на изроденото

Пол **мъски**

Дата на раждането (с цифри) ден **14** месец **септември** година **1956** (с думи)
четинадесет и четири ден **септември** година **1956** (с думи)

Място на раждането: гр. с. **Варна** общ. **Родопска** обл. **Родопска**
Местожителство: а) на бащата: гр. с. **Варна** общ. **Родопска** обл. **Родопска**
б) на майката: гр. с. **Варна** общ. **Родопска** обл. **Родопска**

Родители: а) майна (по мъж) **Иванова** **Тодорова**
б) баща **Иван** **Фейзулов**

Дата на раждането а) на майката: ден **2** месец **юни** год. **1930**
и възраст **двадесет и шест** години
б) на бащата: ден **20** месец **септември** год. **1928**
възраст **двадесет и осем** години

Народност: а) на майката **туркск. мз** б) на бащата **туркск. мз**
Гражданство: а) на майката **българско** б) на бащата **българско**

Кой по ред е сегашния брак на майката (I, II, III) **втор**

Кога е сключен сегашния брак: ден **10** месец **април** година **1948**

Кое по ред е сеге роденото дете на майката **втор**

Главно занятие на бащата: **земеделие**
а) вид на занаятието **земеделие**
б) към коя обществена група принадлежи бащата:
в) вид и наименования на занаятието, стопанството или устроението, в което упражнява занаятието **полето**

а) в кое населено място упражнява занаятието: **Варна община Варна**
б) вид на занаятието **земеделие**
в) към коя обществена група принадлежи бащата:
г) наименования на занаятието, стопанството или устроението, в което упражнява занаятието **полето**

а) в кое населено място упражнява занаятието: **Варна община Варна**
б) вид на занаятието **земеделие**
в) към коя обществена група принадлежи бащата:
г) наименования на занаятието, стопанството или устроението, в което упражнява занаятието **полето**

Гр. с. **Варна** община **Варна** околия **Шутраканска**

Обявил е **Иван** **Фейзулов** **Фейзулов**

Раждането и полз на детето се удостоверява от **Иван** **Фейзулов**

Този акт се съставя на дата (с цифри) **21** **1956** г. (с думи) **двадесет и първи**
свиждатели **Иван** **Фейзулов** **Иван** **Фейзулов**

От длъжностното лице по гражданското състояние **Иван** **Фейзулов**

Обявил е **Иван** **Фейзулов** Длъжностно лице по гражданското състояние: **Иван** **Фейзулов**

Обявил е **Иван** **Фейзулов** Длъжностно лице по гражданското състояние: **Иван** **Фейзулов**

БЕЛЕЖКИ:
- На основание на **Закон за имота на българските граждани и за имотния данък** № 225/17.01.1956 г. **безоточно** **всички** **променливи** **листа** **на** **Сейfidin** **Юмер** **Фейзулов** **за** **св.** **№** **225/17.01.1956** **ма** **на** **Фейfidin** **Юмер** **Фейзулов** **баща**: **полето**

Иван Фейзулов

Kaynak: Müslümet Ömer, Sofya

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 233-248

Geliş Tarihi–Received Date: 27.06.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.07.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MACAR RESSAM KÁLMÁN BESZÉDES'İN EGE ADALARINA YOLCULUĞU

(HATIRATI VE KARAKALEM ÇİZİMLERİ İLE BİRLİKTE)*

MELEK ÇOLAK**

ÖZET

XIX. yüzyılın sonlarında gittikçe gelişen Osmanlı-Macar ilişkilerinin bir görüntüsü olarak birçok Macar çeşitli görevlerle Osmanlı topraklarını ziyaret etmiştir. Bunlardan biri, bir süre İstanbul'da bulunan mühendis József Beszédes'in oğlu ressam Kálmán Beszédes'tir (1839-1893). Türk itfaiye teşkilatının modernizasyonunda önemli bir yeri olan Macar Kont Ödön Széchényi'nin çağrısı üzerine 1878 yılı sonbaharında İstanbul'a gelen ve itfaiyecilik alanında Széchényi'ye yardım eden ressam Kálmán Beszédes, bu tarihten sonraki 15 yılını Osmanlı topraklarında geçirdi. Bu süre içinde İstanbul'dan Atina'ya, Tekirdağ'dan Ege adalarına kadar pek çok yeri gezdi ve resmetti.

Beszédes'in gittiği yerlerden biri de Şıra, Tinos ve Sakız adası idi. O, Ege adalarına ilk gezisini 1881 tarihinde Sakız adasına yaptı. İkinci gezisi 1883 tarihinde Tinos ve Şıra adasına idi.

Beszédes Şıra, Tinos, Sakız adası örneğinde XIX. Yüzyıl sonlarında Ege adalarının sosyo-kültürel ve ekonomik durumuna tanık oldu. Ada halkının dini inançlarından, günlük yaşantılarına, meslek gruplarına ve hatta fiziki özelliklerine kadar ayrıntılı bilgiler verdi. Çizdiği karakalem resimleriyle hatıralarını görsel olarak zenginleştirdi. Özellikle Şıra ve Tinos adasıyla ilgili verdiği ayrıntılı bilgiler bir dönemin tanığı olarak oldukça önemlidir.

Beszédes gezdiği yerlerle ilgili izlenimlerini *Tizenöt év keleten* (Doğu'da On beş yıl) adını verdiği ve yayımlamayı düşündüğü hatıralarında topladı. Bunlardan bir kısmını sağlığında *Fővárosi Lapok* adlı gazetede yayımladı. Bir kısmı el yazması olarak kaldı.

Beszédes'in Macaristan'da Eötvös Lorand Üniversitesi Arşivi'nde kayıtlı bulunan terekesi, bu hatıra ve çizimlerinden oluşmaktadır.

Bu çalışmada Beszédes'in *Fővárosi Lapok* adlı gazetede yayımlanan hatıralarından Ege adaları ile ilgili olan bölümü ele alınmış, ayrıca ressam Beszédes'in bir görsel şölen niteliği taşıyan karakalem çizimlerinden örnekler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ege Adaları, Kálmán Beszédes, Macar, Osmanlı, Sakız, Şıra, Tinos.

HUNGARIAN PAINTER KÁLMÁN BESZÉDES'S JOURNEY TO THE AEGEAN ISLANDS

(WITH HIS MEMOIRS AND CHARCOAL DRAWINGS)

ABSTRACT

As a result of the developing Ottoman-Hungarian relations at the end of the 19th century many Hungarians visited Ottoman lands with various duties. One of them is artist Kálmán Beszédes, the son of engineer József Beszédes staying in Istanbul for a while (1839-1893). With the call of the Hungarian Count Ödön Széchényi playing an important role in the modernization of the Turkish fire department, the artist Kálmán Beszédes came to Istanbul in the fall of 1878 to help Széchényi in the modernization of the fire department and spent the next 15 years in the Ottoman land. During this period, he travelled and painted many places from Istanbul to Athens,

*Bu çalışma, 19-20 Ekim 2017 tarihinde Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen Uluslararası Ege Adaları Sempozyumu'nda yalnızca sözlü olarak sunulmuştur.

**Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, e-posta: tunam10@gmail.com

from Tekirdağ to Aegean islands. He visited the Aegean islands of Syra, Tinos and Chios. He first visited the Aegean island of Chios in 1881 and then Tinos and Syra in 1883.

He witnessed the social, cultural and economic conditions of the Aegean islands in late 19th century. He presented detailed information about the religious beliefs, daily lives, professions and even physical features of the local people in these islands. He enriched his memoirs with his pencil drawings. Particularly the information he provided about the islands of Syra and Tinos is of great importance as a witness of an era.

Beszédes wrote his impressions about the places he travelled in his memoirs called *Tizenöt év keleten* (Fifteen years in the East). Some of it was published in a newspaper called *Fővárosi Lapok* when he was alive. Some of it was never published.

Inheritance of Beszédes registered in the Archive of Eötvös Lorand University in Hungary consists of these memoirs and drawings.

The current study addresses the section about the Aegean islands in the memoirs of Beszédes published in the newspaper called *Fővárosi Lapok*; moreover, samples of his pencil drawings of the artist Beszédes are presented.

Key Words: Aegean islands, Kálmán Beszédes, Hungarian, Ottoman, Tinos, Syra, Chios.

GİRİŞ

Mühendis József Beszédes'in oğlu olan ressam Kálmán Beszédes (1839-1893) (Bkz. Ek 1), Peşte'de Viyana'da ve burslu olarak İtalya'da öğrenim gördü. Sanat başyapıtlarını kopya etmekle meşgul oldu. Manzara ve portreler yaptı. İtalya'dan yurduna dönünce kartpostallar için resimler hazırladı.¹ Türk itfaiyesinin modernizasyonu için İstanbul'da bulunan Kont Ödön Széchényi'nin² çağrısı üzerine 1878 yılı sonbaharında İstanbul'a geldi.³ Burada Ödön Széchényi sayesinde bir çevre edindiği anlaşılan⁴, *itfaiyecilikle* ilgilenen⁵ ve bu konuda eğitim veren⁶ Beszédes, 15 yılını İstanbul'da geçirdi. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili hatıralarını kaleme aldı. *Tizenöt év keleten* (Doğu'da 15 yıl) adını verdiği hatıralarının bir kısmı sağlığında *Fővárosi Lapok* adlı gazetede yayımlandı. Birçok yer gezdi. Gezdiği yerleri resmetti.⁷ 3 Mayıs 1893'te İstanbul'da hayata veda eden ressam Beszédes'in⁸ gezip, görüp hatıralarını yazdığı ve resmettiği yerlerin içinde Ege adaları da bulunmaktadır.⁹

1. Kálmán Beszédes'in Ege Adalarına Yolculuğu

İlk gezisine İzmir'den Sakız (Chios) adasına 1881 yılında giderek başlayan Beszédes¹⁰, ikinci deniz gezisini 1883 yılında yapmıştır.

Fővárosi Lapok adlı gazetede yayımlanan *A szigettengeren* (Ada denizinde) adlı yazısında *kendini tutamayıp* deniz yolculuğu yapmaya karar vermiş ve *İzmir limanında bulunan Avusturya-Macaristan buharlısı olan Fenice*'yi seçerek Tinos'a (İstendil) gitmiştir.¹¹ (Bkz. Ek.2) 31 Ağustos 1883 tarihli *Tárca Szíraszigetéből* (Şıra adasından bir skeç) adlı yazısından anlaşıldığına göre İzmir'den büyük posta gemisi Fransız Meduz'la Tinos'a gitmek isteyen hacıları görüp, on iki saatte Şıra adasına (Bkz. Ek.3) ulaşmıştır.¹²

2.Kálmán Beszédes'in Kaleminden Ada İzlenimleri

¹“Beszédes Kálmán, “Dunaföldvár 1839. Aug. 4-Konstantinápolyi 1893. Maj. 3”, *Magyar Életrajzi Lexikon*, Első Kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, s. 204.

²“Széchényi Ödön, gróf”, *Magyar Életrajzi Lexikon*, Második Kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1969, s. 722; Kálmán Beszédes, “Konstantinápolyi világ”, *Fővárosi Lapok*, 292. Szám, 1878 December 19, s. 1414.

³János Hóvári, *Rodostói emlékekés tanulságok: Beszédes Kálmán-Rodostó Magyar kálmánja*, Magyar Török Barati Társaság, Budapest 2009, s. 56.

⁴Kálmán Beszédes, “Konstantinápolyi világ”, *Fővárosi Lapok*, 2.szám, 1879. Január 3, s. 8.

⁵Kálmán Beszédes, “Konstantinápolyi tárca”, *Fővárosi Lapok*, 5.szám, 1890. Január 5, s. 29.

⁶“Konstantinápolyi tárca”, s. 29; “Beszédes Kálmán”, *Magyar Életrajzi Lexikon*, Első Kötet, s. 204.

⁷Ayrıntılı bilgi için ve Kálmán Beszédes'in terekisi için bkz. Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: Elte Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, Fővárosi Lapok, Budapeşte/MACARİSTAN.

⁸“Beszédes Kálmán”, *Magyar Életrajzi Lexikon*, s. 204.

⁹Eötvös Loránd Tudomány Egyleti (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: ELTE Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, *Fővárosi Lapok*.

¹⁰Kálmán Beszédes, “Tárca Kairóból”, *Fővárosi Lapok*, 84. szám, 1881Április 13, s. 458.

¹¹Kálmán Beszédes, “A szigettengeren, eredeti tárca”, *Fővárosi Lapok*, 115.szám, 1883 Mayıs 18, s. 740-741.

¹²Kálmán Beszédes, “Tárca Szíraszigetéből”, *Fővárosi Lapok*, 203. szám, 1883. Augustus 31, s. 1298.

2.1. Sosyo-Kültürel Hayat

2.1.1. Yerleşim ve Şehircilik

Kálmán Beszédes etkili anlatımıyla *Piramit şehri Şira (Bkz. Ek.4), doğan güneşin ışınları altında tutuşan Alp doruklarına benziyordu.*¹³ Bu piramit şehir çok eski idi.¹⁴ Beszédes bu yerleşim manzarasını şöyle ifade etmektedir:¹⁵ *Burada tepeden kuşbakışı bakarak Cykladlar grubunun, yani yalnızca Yunanistan'ın en klasik bölgesi olmakla kalmayıp, yer yuvarlağının en ilginç noktalarından olan bu yerin her tarafına göz gezdirdim. Bu büyüleyici manzarayı Kandiye, öbür taraftan Sakız adalarının volkanlar tarafından oluşturulmuş fantastik konturlarının fatamorganası çerçeve içine alıyordu.*

Deniz kıyısında hoş, Doğu karakteri taşıyan Tinos ise küçük bir şehirdi. Ama yirmi bin nüfusu olan ve aynı adı taşıyan adanın ana merkezi değildi. Ana merkez Panormas idi. Şehrin arkasındaki tepede yeşilliklerin kuşattığı kilise ve bunun uzantısı olan hospicium'lar (yaşlılar evi, bakımevi) 1863'te adı geçen Meryem Ana tablosunun 1823'te bulunduğu yerde yapılmıştı.¹⁶

Yazar Tinos'un mimarisini şöyle anlatmaktadır:¹⁷

“Burada zirvelerin naif evladı güvercinler içinde villaya benzeyen, kendine özgü süsleri olan, beyaz badanalı öyle büyük bir bina inşa ediyor ki içine iki aile rahat sığar. Bunlar ve zeytin ağaçları arasındaki ayazmalar yöreye şiirsel bir karakter veriyor. Halkın kendi evi genellikle uçurumun kenarına inşa edilmiş taştan bir kafes. Bunların içinde sert kış günlerinde bile ısıtıcı ocak (mangal) nedir bilmiyorlar. Yine de doktora pek iş düşmüyor burada. Yani o kadar sağlam bir halk!”

Beszédes'in anlatımıyla:

“Şira'da mütevazı Türk şehirlerinde, hatta köylerde bile olan ve yabancı bir seyyah için Doğu'da bulunmaz bir nimet olan hamam yoktu. Sokakların adı, evlerin numaraları da yoktu. Yalnızca bazı şehirli evinde ya da dükkânının kapısının yanında keyfi olarak iliştirilmiş, örneğin doğum tarihi gibi bazı numaralar vardı. Eğer biri bu noksanlıktan bahsederse hemen bunun şaşılacak bir şey olmadığını, Hermopolis'in yeni bir şehir olduğunu, ancak 1821'den beri geliştiğini” söylüyordu.

Yazar, *eğer Türk mezarlıklarının tam sessizlik arayan kişiye göre bir atmosfere sahip, cazip bir sığınak sunan servi korularını görmemiş olsaydı Şira-Hermopolis'i güzel bir mezara benzetebilirdi.*¹⁸

Şöyle ki;

“Birbiri üstüne sarılmış kullanılan malzemeleri özel, çoğu mermer tablolarla örtülü düz, kare kafeslere mozole diye bakıyorum; kiliselere, tepelerin taçları diyebileceğim bu yapılara ise yas ayazmaları diye. Oysa içinde bir nüfus yetişmekte... Bu adanın nüfusu yirmili yıllarda Türk hükümranlığın kurtulduğundan beri beş binden kırk bine çıktı. Yunanistan'ın her yanından binlerce kişi buraya göç etti ve binlerce kişi de burada doğdu. Ama ne desek boş, herkes doğduğu yeri, yer yuvarlağının en güzel yeri sayıyor. Bu yüzden daha cömert topraklara göç etmiş olan pek çok kimse yaşlanınca yeniden buraya, bu zirvelere, ölmek için geri dönüyor.”¹⁹

“[Yunan halkı]6 Nisan'da Türk hükümranlığın en azından kısmen kurtuldukları tarihsel olayın hatırasını kutluyordu. Şira adası Cyklad'ların merkezi ve halklarında devamlı kanlı hesaplaşmalarının sahnesi idi. Komşu ada gruplarıyla beraber 1830'dan beri Yunan Krallığına bağlıydı. Antiparos mağarasıyla, Paros mermeriyle, uzaklardaki Santorin'lerin şarabıyla bölgeyi yutan ve yücelten, hala aktif volkanlarıyla meşhur, bunların yanı sıra verimlilik açısından hala Türk İmparatorluğuna ait olan daha büyük adalarinki ile yarışamazlardı. Oralarda Müslümanlar artık pek de devamlı olarak oturmuyordu.”²⁰

Çok canlı bir liman şehri olan Hermopolis -evlerin çatısı bir yana- Batılı karakterde idi. Sayısız posta gemisi hattı burada birleşiyordu. Şira (Syr) şehri doğrudan doğruya Hermopolis üstünde sekiz yüz ayak yüksekliğindeki piramide benzeyen dağın sarp doğu yamacında uzanıyordu. İkiz şehrin kırk bin nüfusu vardı.²¹

Beszédes Şira şehrinden bahsetmeye şöyle devam etmektedir:²²

¹³“Tárca Szíraszigetéből”, s. 1298.

¹⁴Kálmán Beszédes, “Ahol madár nincs”, *Fővárosi Lapok*, 215. szám, 1883 Szeptember 14, s. 1375.

¹⁵“A szigettengeren”, s. 741.

¹⁶“A szigettengeren”, s. 740.

¹⁷“A szigettengeren”, s. 741.

¹⁸“Ahol madár nincs”, s. 1375.

¹⁹“Ahol madár nincs”, s. 1374.

²⁰“A szigettengeren”, s. 740.

²¹“A szigettengeren”, s. 740.

“Andığımız günün akşamı saat dokuzda gemimiz şehir önlerine geldi. Şira karanlık gecenin içinde ateşten bir piramit gibi yükseliyordu. Arada boşluk olmaksızın birbiri üstüne basamak halinde inşa edilmiş olan evlerin düz, taş çatısında ve çardakların önünde sevinç ateşleri yanıyordu... Keops piramidini bir zamanlar böyle görmeyi arzulamıştım ve çölde olmayacak bir şey burada karşımda canlanmıştı. Her tarafta müzik, neşe var!”

On iki bin kişi olduğu öne sürülen Şira dağı şehrinin halkı Roma-Katolik kilisesinden ve Levantenin bir zamanki efendileri olan Cenovalıların Yunanlılaşmış torunlarından oluşuyordu.²³ Daha pratik bir kariyere sahip yabancılar da burada tutunamıyordu. Arsenal'in ve *Eastern Telegraph*'in bir sürü memuru hatta Konsoloslar bile Şira'daki hayatlarını sürgüne benzetiyorlardı. Yazara göre *onun gibi bir Macar'ın bunca vakit dayanmasının nedeni yalnızca ressam olmasına bağlıydı*. İlginç motifler bir an olsun bitmiyordu. Çünkü Şira-Hermopolis adası zirvenin üstünde, sular üstündeki Venedik gibi eşsizdi. Yıllar önce dünyaca ünlü meşhur Macar jeolog Dr. József Szabó da burada incelemeler yapmıştı. Almanlar da geçici olarak, çok seyrek buraya geliyorlardı. Ama bu ikiz şehrin otuz bin nüfusu içinde bir tek Yahudi yoktu.²⁴

Şira'da ayrıca Mısır'daki koleradan kaçan mülteciler bulunmakta idi. Yalnız kalacak kişi yer bulmakta güçlük çekiyordu. Otellerin çoğu limanda idi. Ancak burası şehir bayırının kayalık toprağına açılmış kanalizasyonların sığılığı yüzünden çok sağlıksız bir yerdi.²⁵ Övgüyle bahsedilmesi gereken konu ise genel düzen ve asayiş ile yeterince ilgilenmekte olmaları idi. Şöyle ki:²⁶

“Sahipsiz köpeklerin eniklerine Türkiye'dekinin tersine, katlanamıyorlar. İyi kaplamalı, temiz tutulan sokaklarında gece vakti şenlik yapanların gürültüsü duyulmuyor. İstanbul'da ya da İzmir'de olduğu gibi sokak soyguncularının saldırısına uğrayanların çılgınlığını duymak mümkün değil ve devriyelerle haydutlar arasındaki çatışma seslerini, revolver patırtılarını da; her üç günde bir gece vakti dehşet salan yangın tehlikesi hemen toparlanmaya zorlamıyor. Gündüz vakti de bundan korkmama hacet yok, hatta geceleyin bile. Çünkü her 500 metrede bir polise rastlayabiliyorum. Bu yüzden Şira'da soyguncu yok; hırsız, dilenci yok. Ve yine de soyguncunun, hırsızın, dilencinin bol olduğu ama yanları sıra tablolarla yakışır bir hayatın ve insanı kendisine çeken tabiatın da olduğu yere geri dönmek istiyorum. İstanbul'u özliyorum. Ressam olarak hala insan grupları ve renkler bakımından zengin Doğu'yu arıyorum. Burada, Şira'da bulamadığımı!”²⁷

Doğu'nun renklerine sahip olmayan Şira'da devamlı bir problem ikiz şehir Şira-Hermopolis'te içme suyu eksikliği idi.²⁸ Yazar bu meseleye *Vizés bor, Tárca Szirából* (Su ve şarap, Şira'dan bir skeç) adlı yazısında uzun uzun değinmektedir.²⁹ Buna göre sekiz İngiliz mil karelik adada tuzlu yeraltı suyunun bitkileri sulamaya bile elverişli olmadığı adada yalnızca iki tane işe yarar kaynak suyu vardı. Bunu otuz binden fazla insan ve binlerce hayvan kullanıyordu. Suyu kötü olmasına rağmen yakınlardaki doğal sarnıç Şira Katolik Piskoposu'nun iyi gelir getiren bir mülkü idi. Bunun yüz litrelik suyu yerinde alınırsa çeyrek frank ediyordu. Yeni liman şehri Hermopolis oradan gelecek bir su borusu döşetmek istemiş ama piskoposla anlaşmak mümkün olmamıştı.³⁰

Yazar bunu şöyle açıklamaktadır:³¹

“Belki de gereğinden de daha fazlası rahat rahat tüketilsin ve ortaya su kıtlığı çıksın diye düşünüyordu. Oysa İncil'de bile *komşun susuzluk çekiyorsa sen de susuzluk çek* diye yazmıyor. Piskopos Theofil Masucci daha önce birkaç yıl Roma kutsal malikânesinin İstanbul başpapazı idi. Aziz Fransisken tarikatı üyesi. Ve böyle olduğu için de uzun bıyığı ve sakalı var. Adı geçen kilise ve diplomatik makama tayin edildiğinde resmi münasebetler dolayısıyla sakalını ve bıyığını epey önceden kestirdi. Ama kısa bir süre sonra Doğuda, bir kilisenin yüksek bir makamına geçmeyi planlayan kişinin sakalsız ve bıyıksız haliyle saygı görmeyeceğini öğrendi. Şansı varmış ki, Doğu'da gerçekten de büyük bir tesiri olan bu erkek süsünü büyütebilmeye vakti vardı. O tarihlerdeki büyükelçimiz Kont Ferenc Zichy'yi, kendi deyişiyile Cont Zikhi'yi memnuniyetle yâd ediyorlar. Şimdi onun için, adı geçen kuyu, Estergon Kardinali için, mesela Bajcs imalikâne toprakları neyse o. Bir rahip olarak buraya yakışıyor, bu kanaatkâr makama. Bizim sevgili yurdumuzda yerini, başlıca gelir kaynağı bir su kaynağı olan Şira Katolik Piskoposluğuyla değişmeyecek pek çok papaz vardır.”

Beszédes'in tanık olduğu üzere *suyu iyi olan kuyuya gidış geliş en az bir saatti. Hermopolis suyunu devamlı olarak eşek ve katır kervanlarıyla taşıyordu. Ama Şira'ya dört yüz-beş yüz metre yüksekliğe insanlar*

²²“A szigettengeren”, s. 740.

²³“A szigettengeren”, s. 740.

²⁴“Ahol madár nincs”, s. 1375.

²⁵“Tárca Szirászigetéből”, s. 1298.

²⁶“Ahol madár nincs”, s. 1375.

²⁷“Ahol madár nincs”, s. 1375.

²⁸Kálmán Beszédes, “Vizés bor, Tárca Szirából”, *Fővárosi Lapok*, 230. szám, 1883 Október 2, s. 1464.

²⁹“Vizés bor, Tárca Szirából”, s. 1464-1465.

³⁰“Vizés bor”, s. 1464.

³¹“Vizés bor”, s. 1464.

çıkıyordu. Beszédes erkek çocukların hemen hepsinin hayvan gütmesine rağmen ebeveynlerin bu ağır su taşıma işini kız çocuklarına yüklemesini insanlık dışı bulmaktadır.³²

Altı yüz adım yüksekliğindeki Şir şehrinin zirvesine tırmanan Beszédes'in kaleminden şehrin içme suyu manzarası şöyle resmedilmektedir:³³ (Bkz. Ek. 5)

“Soluk soluğa kalmış genç kızlar dağın öte yamacındaki sarp, yılan gibi kıvrılan yoldan, bir saatlik mesafeden büyük testiler içinde günde yarım frank kazanarak içme suyu getiriyor. İçme suyu dağın daha yumuşak eğime sahip iki yamacında yer alan Hermopolis'te ise çok pahalı ve tadı da kötü. Her iki şehrin halkının çeyrek kısmı sakalık yaparak geçiniyor ve insanın ciğerlerini mahveden bu iş yüzünden de genellikle erken yaşta ölüyor. Su taşıyan eşek kervanları bu bölgenin alâmeti farikaları.”

Beszédes *Vizés bor* (Su ve şarap) adlı yazısında ise şöyle demektedir:³⁴

“Bilinen bir atasözüdür. Roma'da muhteşem Trevi Çeşmesi'nin suyundan içen ya da İstanbul'da Taksim'in suyundan içen ya da Nil'in suyunun tadına bakan kimse eninde sonunda büyülenmiş gibi oraya geri dönermiş. Şira'ya yolu düşen bir yabancı burada aslında daha uzun kalmak istese bile içme suyu kıtlığından dolayı hemen dehşete kapılıyor. Şimdi de akşamüzeri bu satırları yazarken kim bilir hangi kervan, ne vakit taze yüküyle dönüp gelecektir. Yurdunda, memleketinde suyla ilişkili bu yazıyı okuyunca susayan biri olursa o kişi benim açımdan şu anda kıskanılacak bir durumdadır. Yani bir bardak su emrine amadedir. Efendim o suyu kendinizin ve benim sağlığıma içverin.”

2.1.2. Ada Halkının Fiziki ve Manevi Özellikleri

Beszédes'in anlatımıyla gemiyle yola çıkmadan önce *evlerine dönmekte olan, adalı Rumlar çok enteresan karakterlerdi. Kadınsı yüz çizgileri hakiki antik hatlar ihtiva ediyordu. O, bu sayede portre taslaklarını da çoğaltmıştı.* (Bkz. Ek 6)³⁵ Yazar gerek Tinos'ta ve gerekse Şira'da *antik örneklerin güzel kalmış torunlarını seyretmekten zevk aldığı* vurgulamaktadır.³⁶ Beszédes'e göre *Yunanlı güzeller antik heykel şaheserlerini hatırlatıyordu.*³⁷

Onun ayrıca Şira ve Tinos halkının *kanaatkârlığından etkilendiği* anlaşılıyor.³⁸ Yazar Şira halkının bu özelliğini şöyle anlatmaktadır:³⁹

“Buradaki zengin şehirlilerin örnek kanaatkârlığı üzerine epey bir övgü düzebilirim. Zengini, yoksulu hem de burada çalışmaktan utanan kimse yok ve sakinleri hakkında da Roma İmparatoru Hadrian'ın İskenderiye'de Servius'a o tarihte İskenderiyelilerle ilgili olarak yazdıklarını söylemek mümkün. Onun zamanında da gut hastalığı olanlar ve körler bile çalışıyormuş. Ve de Şiralılar Levantenin başka halkları kadar paragöz de değil!”

Beszédes *Vizés bor* adlı yazısında da Şiralıların *çalışmayı sevdiğinden* söz etmektedir :⁴⁰ *Şiralı vatandaş çalışmayı sever ve hafta içinde tavernada çok fazla oturamaz. Ama burayı bayram günleri seve seve ziyaret eder. Çalışma günlerinde, geçerken şarap ya da mastika bardağını kafaya dikip işine koşuverir.*

Tinos'ta ise; *Toprak sahibi olmak isteyen ilkin lavı ve marnı (kireçli toprak) kırıyor, sonra bunu humusa dönüştürmek için öğütüyordu. Ayak basılan her karış toprağı sonsuz bir sabırla yaratmak gerekiyordu. Türk hükümrânlığı sırasında ya hiç ya da çok az vergi ödediklerini söyleyen seksen, doksan yaşındaki ihtiyarlar ağır işlerini neşe içinde yapıyorlardı. Kanaatkârlıkları da çok etkileyiciydi.*⁴¹

2.1.3. Toplumsal Hayat ve Sanat

Beszédes'in *üç aydır oturduğu Şira-Hermopolis'te tanık olduğu üzere toplumsal hayat yoktu. Ona göre aydınları, bazı göstermelik şeylerle, yabancılara, olduğunu ve olabileceğini inandırmaya uğraşsa da yoktu. Ve bu üzücü idi. Güzel tiyatrosu aylardır kapalıydı. Büyük gazinesi ise bomboştı. Başka doğulu halkların özel bir yer sahibi olduğu müziğe karşı doğal hissiyat Yunan ırkında ölmüş gibi görünüyordu.*⁴²

³²“Vizés bor”, s. 1464.

³³“A szigettengeren”, s. 740.

³⁴“Vizés bor”, s. 1465.

³⁵“Tárca Kairóból”, s. 458.

³⁶“A szigettengeren”, s. 740; “Tárca Szírászigetéből”, s. 1299.

³⁷“Tárca Szírászigetéből”, s. 1299.

³⁸“A szigettengeren”, s. 740; “Tárca Szírászigetéből”, s. 1298.

³⁹“Tárca Szírászigetéből”, s. 1298.

⁴⁰“Vizés bor”, s. 1465.

⁴¹“A szigettengeren”, s. 741.

⁴²“Ahol madár nincs”, s. 1374.

MACAR RESSAM KÁLMÁN BESZÉDES'İN EGE ADALARINA YOLCULUĞU

Yazar bu konuda *Ahol madár nincs* (Kuşun Bile Olmadığı Yer) adlı yazısında şöyle demektedir:⁴³

“Halk yoz bir sese sahip küçük, mandolin (buzuki) eşliğinde Türk motiflerini andıran bir tür şarkıyı mırıldanıyor ancak. Ama üst tabakadan kimseler bayatlamış İtalyan barkarollarını ve merhum Kral Otto zamanında moda olmuş Alman Reminicencia’ları Yunanca metne göre okuyor ve bunun orijinal Yunan ürünü olduğunu iddia ediyorlar. Eğer Alföld’lü bir çoban burada kavalını çalmaya başlayacak olsa şehrin yarısı dinlemek için başına üşüşür. En azından eğer limanda bir Türk gemisi demirleyecek olsa gemi tayfasının çaldığı kavalı zevkle dinliyorlar... Hemen hemen üç yüz adım uzunluğunda ve yüz adım genişliğinde mermer kaplı ana meydanda (platea) müzisyenler için bir yer var. Ama burada geçirdiğim üç ay boyunca burada hiç kimse tek nota bile duymadı. Buradaki konsolos ahabım, yurdumuzu da ziyaret etmiş ve halk müziğimizi de zevkle dinlemiş olan ahabım altı tane Çingenenin kemaniyla buradaki halkın başının döneceğini iddia ediyor. Ama bu bitkin kalabalık kuş sesine bile layık değil. Yok da! Bir serçe cıvıltısı duysam öyle sevineceğim ki! Buralılar, kış yaklaşınca Kuzey Avrupa’dan Afrika’ya göç eden bazı kuş türlerinin burada kısa bir süre dinlendiğini söylüyor. Ben bir tane bile görmedim. Hatta kuzgun ya da saksığın bile!”

Beszédes’e göre ayrıca *toplumsal yaşamı canlandırmak için hiç kimse çaba göstermiyordu*. Şöyle ki:⁴⁴

“Eğer İngiltere Konsolosu Sir William P. Binney –aynı zamanda İngiliz Doğu Telgraf Şirketi’nin buradaki müdürü- hayret edilecek bir cömertlikle karnavaldaki birkaç gece düzenlemese, denilebilir ki buranın aslında seçkin görünüşlü *societe’si* balo denen şeyin ancak adını duyardı. Olimpiyat oyunları atletlerinin halefleri burada cılız bir sap gibi yetişiyor. Jimnastik denen şeyin adını bile duymamışlar, kürekçi ve itfaiyeci birlikleri hakkında bir şey bilmiyorlar. Burada denizin kıyısında bir yüzme havuzları bile yok. Hatta iyi yüzücü bile yoktur herhalde. Çünkü iki İngiliz mili uzaklıktaki gece feneri adasına kayık refakati olmadan yüzdüğüm gün beni gören pek çok kimse, hatta sonradan duyanlar bile haç çıkardı. Bu nokta dünya ticareti ağı içinde olduğu için çok büyük kazanç sağlıyorlar. Ama sanata pek bir şey harcamıyorlar. Bu durum İzmir’de de böyle, doğru. Ama orada zengin, neşeli tabiat insanın içini açıyor. Eski Yunanlıların torunları sanata karşı insanı korkutacak ölçüde duyarsız. Mermer alınlıklı şatoların salonlarında da kahvehanelerden ve tavernalarda görülen zeytin yeşili baskı resimlerden ya da solmuş fotoğraflardan başka bir şey görmedim. Halka açık kütüphane yok, müze yok. Yalnızca resim kâğıdı değil, bir tabaka yazı kâğıdı, hatta kaliteli mürekkep bile bulmak mümkün değil.”

Beszédes yalnız Aziz Nikola tepesinde tanık olduğu müzik ve tiyatro etkinliğinden de söz etmektedir.⁴⁵

Vízés bor adlı yazısında *yabancı gazetenin en seçkin kahvehanelerde bile olmadığını* belirterek Şıra adasında basın hayatına değinen Beszédes⁴⁶, *karşıtlıkları da* şöyle sıralamaktadır:⁴⁷

“Kenarları siyah çizgili, üzerinde illüstrasyonlar olan bir gazete burada çok satıyordu. Atina’nın en yaygın gazetesi olan bu gazetenin adı Paliantropos (Korkusuz). İçeriğine bakarken ağızım açık kaldı. Yunanistan’ın eski ve özellikle de yakın zamanlardaki özgürlük savaşlarının erkek ve kadın kahramanlarının adını sıralıyor ve bunlarla bugünkü neslin çarpık karakterlerini karşılaştırıyor. Yozlaşmış toplumun çarpık karakterlerini karşılaştırıyor. Yozlaşmış toplumun çarık üyelerinin ve onların ahlaksızlığının acımasız bir yergisi bu. Ama bu alay daha çok Atinalı, Peralı, İzmirli ve Levantenin başka yerleşim merkezlerindeki Yunanlı halka dair olduğu için adalar halkı bunu kendilerine yakıştırmıyor. Yunanistan’da özgür basının keskin neşterle büyük kısmı çürümüş unsurun üstüne gittiği için sevindim. Ben de dâhil, yıllardan beri maddiyata batmış ırk ortamında yaşamakta olan bir kimse, kendilerine yönelik böyle iğneleyici bir alay olursa seviniyor.”

Beszédes bu konuda Tinos adası ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

2.1.4. Din ve İnanç

Beszédes din ve inanç konusunda Tinos adasına giden hacılardan uzun uzun söz etmektedir. *A szigettengeren* adlı yazısında belirttiğine göre *oraya gitmek isteyen insanlar vapur şirketleri için iyi bir kazanç kapısıydı. Şartlar değişse de ulaşım rahatlığı yüzünden hacca gidenlerin sayısının artmasına Tinos adası iyi bir örnektir*.⁴⁸

On sekiz saatlik pek de rahat olmayan bir yolculuktan sonra Tinos’a gelen yazar gördüklerini şöyle kaleme almaktadır:⁴⁹

⁴³“Ahol madár nincs”, s. 1374-1375.

⁴⁴“Ahol madár nincs”, s. 1374.

⁴⁵“Ahol madár nincs”, s. 1374.

⁴⁶“Vízés bor”, s. 1465.

⁴⁷“A szigettengeren”, s. 740.

⁴⁸“A szigettengeren”, s. 740.

⁴⁹“A szigettengeren”, s. 740.

MELEK ÇOLAK

“Tinos kilisesinin iç taraflarında toplaşan kalabalık bana da büyük ölçüde sinagogu hatırlattı. Müminler arasında özellikle de fanatik olanlar da var. Ve bunlar meşhur tablo karşısında kendilerinden geçiyor... Burada bir sürü de her şeye kadir, her şeyi kurtaran İsa'yı tasvir eden tablo var. Ama bunlar hac sırasında gözle görünür şekilde görmezden geliniyor. Gün tam anlamıyla Meryem Ana tablosunun günü... Beni etkileyen özellikle böyle zavallı bir kör oldu. Ona iki küçük kızı yol gösteriyordu. Yüzleri trans halinde ve uzun bekleyiş ve itişip kakışmadan sonra kutsal bakire (pan-aiga) resminin üstüne kapanıp da camekânı öpebildiklerine şükretmişlerdi. Buna karşılık fanatizme kapılıp tahtın karşısındaki kirli mermer kaplamayı da öpüp duran hanımefendiye acıyarak baktım... Başında taç olan piskopos (orta yaşlarda yakışıklı bir adam) adı geçen tabloyu elinde tutarak çan sesleri, top atışları ve durmadan haç çıkaran halkın *zita* (yaşa) çığlıkları arasında şehrin ana sokaklarında dolaştırdı. Piskopos ve bir sürü yardımcı papaz (hepsi de uzun saçlı ve sakallı) askeri bandonun çaldığı dans ritmindeki marş eşliğinde yürüyordu. Bu müzik, göklerdeki beni yanlış anlamasın ama gülümsememe yol açtı. Onların da hepsi durmadan gülümsüyordu. Ancak bu neşe, dinin esinlediği sevince benzemiyordu da çok iyi bir alışverişten duyulan memnuniyetin işaretiydi.”

Şira adasında ise durum şöyle idi:⁵⁰

“Tam şu anda katır sırtında dağın penitencias (günah çıkarma) patikasıyla Hermopolis'e doğru yola çıkmış olan Piskopos Teophil Masucci hazretleri yukarıda oturuyor. Zirvedeki Aziz Georg'un adı verilmiş olan sık bir kilise ve inziva yerine benzeyen bir bina var. Bunlar gözü pek kırlangıç yuvasına benzeyen eserler. Bu üç öğretmen ve sayısı biraz daha fazla papaz adayıyla bir seminer yapacaklar. Umutsuzlukları ve yoksullukları insanın içini sızlattıyor. Tarikat propagandasını henüz çağın gerekleri arasında sayan ve bunu canlandırmayı gerekli sayan, ama bana göre bu gereksiz çaba yerine *şizmanın* çölü denebilecek yere sokulmuş böyle bir vahanın yoklukla mücadele eden papazlarına yardım etseler daha fazla katkısı olabilir...”

2.1.5. Giyim-Kuşam

Beszédes ada halkının kıyafeti konusunda sadece Tinos'luların giyiminden söz etmektedir:⁵¹

“Erkeklerin yüz katlı, beyaz, kısa, pamuklu eteği (fustanella) ve ucu yukarı kıvrık ve burnu düğmeli, gereğinden büyük çarıkları beğenen sanatçı yoktu. Ben de bunu tuhaf bir kılık saymıştım ama kadınların kostümü bu açığı kapatıyordu. Onlar başlarına hafif kumaştan, çoğunlukla beyaz bir şalı hoş bir şekilde sarık gibi bağlıyorlar; alınlarını ve göğüslerini para dizileri kaplıyor. Saç örgülerinin ucuna uzun, renkli şeritler bağlıyorlar. Kısa kollu beyaz çuha gömlekleri, özellikle de beyaz entarileri kendi elleriyle işlemişler ve Bizans'ın eski örneklerini çağrıştıran zevkli, zengin, renkli süsler etkiyi iyice artırıyor. Seçkin kadınların başında yana yıkılmış yumuşak kırmızı fes var ve onun üstünden altın işlemeli uzun bir kordonun ucundan siyah bir kurdele sarkıyor. Bu, anlam yüklü, açık yüzlerine çok yakışıyor. Ama günümüzde artık en küçük noktasına varıncaya kadar Batılı işi olan kostümlere uymuyor. Bu, milli giyim-kuşamın bir karikatürü.

2.1.6. İçki Kültürü

Beszédes'e göre:

“Şirahlılardan iyi şarap almak mümkündü, aynı zamanda büyük miktarda palinka, yani “mastika”.⁵² O, Kos adasında da meşhur çam rakısı denilen mastikadan söz etmektedir.” Mastika onlara yılda bir milyon frank gelir getiriyordu. Çünkü Levante'de (Doğu Akdeniz) mastikadan daha meşhur bir içki yoktu. Mastika yemekten önce içilen vazgeçilmez bir içkiydi. Yaygınlığını müslümanların da hoşlanmakta oluşu artırıyor. Nisan ayında çam ağaçlarına atılan kesiklerden nefis bir koku olan çam sakızı kabara kabara akıyordu. Yüz yirmi üç kilometre kare yüzölçümü olan ada tika basa bu ağaçlarla dolu idi. Eğer portakal ağaçları da çiçek açacak olursa mastikanın kokusu onlarla karışıp rüzgârın kanadına biniyor ve o zaman adanın bir mil uzağında bile bu güzel koku hissediliyordu.”⁵³

Beszédes'in ifadesiyle:⁵⁴

“Adanın sakinleri kelimenin tam anlamıyla koku selinde yüzüyor. İnsan “doğanın bu ana sütünün” tadına bakmadan önce sarhoş oluyor. Adanın sakinleri mastikayla bizim gemimizde de iyi iş yapıyorlar. Okkasını (üç buçuk font) kırk, elli Türk piasterine satıyorlardı. Pera ve Galata'da çok daha ucuz. Ben de yarım okka mastika aldım ve fiyat farkının nedenini hemen anladım. Şimdiye kadar tadına baktığım mastika, Budapeşte'deki ticari şaraplar gerçek Tokay şarabına ne kadar benziyorsa o kadar benziyordu.”

Levante'li kadınların şaraptan ziyade *inanılmaz miktarda katran tükettiklerini* ekleyen yazar şöyle demektedir:⁵⁵ *Hiç tabaka farkı olmaksızın hepsi de katran içiyor ve bu onlara göre şişmanlamaya yardım ediyor,*

⁵⁰“A szigettengeren”, s. 740.

⁵¹“A szigettengeren”, s. 740.

⁵²“Vízés bor”, s. 1465.

⁵³“Tárca Kairóból”, s. 458.

⁵⁴“Tárca Kairóból”, s. 458.

⁵⁵“Vízés bor”, s. 1465.

vücudun canlılığını koruyor... Levante'de özellikle üst ve orta tabakada zayıf kadının, şişman olana göre çok daha az olmasının sebebi bu olabilir. Kadının cıızlığını burada da çirkinlik sayıyorlar.

Adalı kadınların bir özelliği de *eli maşalı* olarak bilinmeleri idi.⁵⁶

Yazar kendi ifadesiyle *Vízés bor* adlı yazısında Şira'da *şaraba ve erkeklere geri dönerken mahzenler ve kahvehaneler hakkında bilgiler vermektedir. Taverna ya da şarap evlerinde alçak masalarda içilen içkilere palikar hikâyeleri eşlik ediyor ve sayılması mümkün olmayan sigaranın ateşi bu sırada hiç sönmüyordu. Fıçıkların kenarı kırmızısı kahverengine ya da maviye, dipleri ise hep beyaza boyalı idi. Başka bir deyişle Yunan milli rengine...*⁵⁷

İçki içmenin usulü ise şöyleydi:⁵⁸

“Bardaktaki içkiyi kafaya dikmiyorlar. Çoğunlukla dibinde kalan bir miktar içkiyi yere döküyorlar. Bu eski çağlardan kalma bir adet. Eski Yunanlılar böyle yaparak yeraltı tanrısına selam gönderiyor ve ondan merhamet bekliyorlardı. Eğer ölçülü içen kişi içkinin tadını böyle çıkarmak isterse bu geleneksel bahaneyle kadehin yarısını bile döktüğü olur ve Levante'de bu, ısmarlayan kişi için hiç de incitici bir hareket olmaz. Ama kaçış yolunu pek az kişi kendi lehine kullanmayı bilir... Kurnaz meyhaneci arada sırada Levante'de çok sevilen kurutulmuş, berbat bir kokuya sahip tuzlu deniz balığı dilimleriyle artık yorulmaya meyil gösteren boğazları içmeye teşvik eder. Bazen içki içmenin bu şekli sayesinde binleri bulan kazanç sağlanır, ama pek çok iyi işçide aynı zamanda kazancını da refahını da yudumlamış olur. Aklını yudumlamış olan da çoktur. Levante'de ve Mısır'ın büyük şehirlerinde de saplantı haline gelmiş bu korkunç tutku yüzünden o kadar çok bedensel, ruhsal ve maddi olarak mahvolmuş yarı deli dolanır durur ki! Türkiye'de dini sınırlamalar ilerlemeyi epey engeller ama bu insanların ölçülü olmasını da getirir...”

Kahvehanelerin durumu ise şöyle idi:⁵⁹

“Kahvehaneler sıkıcı yerler. Bayram günü saat sabah sekize kadar pencerelerini kilise-polis emrine göre koyu renk bir perdeyle örtmek zorundalar. O sırada, kaldırımında sıralanan masalarda hiçbir şey tüketilemez. Yalnızca içerde gizlice kahve hüpürdetilebilir. Burada sütlü kahve bilinmiyor. Çünkü inekleri ve keçileri başka her şeyle besliyorlar da ot ya da saman veremiyorlar. Bunlar burada ithal malları arasında. Çok az miktarda, çok seyrek gerekecek sütü cıız keçilerden sağıyorlar; az sayıdaki inekleri sağmıyorlar bile. Tereyağı buraya İngiltere ve Rusya'dan geliyor, kesimlik sığır da bu ikinci memleketten. Yani bu tür yiyeceğin pahalı olduğunu tahmin etmek zor değil!”

2.2. Ekonomik Hayat

İkiz şehir Şira ile Hermopolis Cyklades'ların *emporiumları* idi. Adaların sakinleri bütün ihtiyaçlarını burada gideriyordu. Hermopolis aslında ticaret ve sanayii şehriydi. İşçi, sanayici, tüccarların pek çoğu üç yükseltide basamaklı olarak yerleşmiş olan mahallede, özellikle de piramit şeklindeki Şira'da oturuyordu. Liman şehri Hermopolis'te dükkânlar ve atölyeler bulunmakta idi. Fakat Hermopolis'te oturanlar da adres olarak Şira'yı gösteriyorlardı. Halkı çalışkan ve aktifti. Limanda altmış yaşından büyük pek çok hamal ve kayıkçı da görmek mümkündü.⁶⁰ Yazar burada karşılaştığı bir hamalla ilgili anısını şöyle anlatmaktadır:⁶¹

“Ama bu herif ki - buna az da şaşırمامışım - hani hamal gerekip gerekmediğini sordu. Nasıl? Tek eliyle mi? Neden olmasın? Zira müzisyenlerin de böylesi var. Üstelik tek elleriyle de bayağı iyiler. Takdirle bu sakat hamala bakıyorum. Eğer Pera'da ya da İzmir'de halkın en alt katmanından birinin başına talihsizlik cinsinden bir şey gelip de başparmağının tırnağı kalkacak olsa hemen dilenmeye başlar ve kazancı da olur. Şira'da bu tek elli delikanlı en zor işten bile kaçmıyor. Benim eşyalarım fazla değil, ama Galata'da, İzmir'de ya da İskenderiye'de kıyıya çıkınca hemen iki hamal yapışır, her biri yemin billah ederek tek başlarına kaldıramayacaklarını söyler ve ikisi birden taşıyınca da inlemeye başlar, üstlerinden ter boşanır, tabii ki yalancıkıtan. Santorin adasından gelmiş olan tek elli Nikola eşyalarımı çoğumsamadı tek başına. Hatta yolda giderken sol elini nasıl yitirdiğini sorduğumda olanları anlatırken içine kibir de katıyordu. Bunu kaçak balıkçılığa borçluymuş. Pek çok başkası gibi o da yüksek balık tüketim vergisini ödeyemediği için denizin derinliklerini mesken tutmuş olanlara karşı dinamit atarak savaşıyormuş. Böyle bir işe giriştiği bir gün sol elini ve kolunun bir kısmını kaybetmiş. Üzöldüm zavallıya, ama dileneceğine çalışarak ekmeğini kazandığı için onu takdir de ettim.”

Yedi sekiz yaşlarındaki çocuklardan terzi ve ayakkabıcı çırakları vardı. Burada ham deri tabaklamak meşhur bir sanayii dalı idi ve birçok deri fabrikası vardı. Adalar arasında çalışan gemilerde yapılıyordu. Yelkenli

⁵⁶“Vízés bor”, s. 1465.

⁵⁷“Vízés bor”, s. 1465.

⁵⁸“Vízés bor”, s. 1465.

⁵⁹“Vízés bor”, s. 1465.

⁶⁰“Tárca Szírászigetéből”, s. 1298.

⁶¹“Tárca Szírászigetéből”, s. 1298.

MELEK ÇOLAK

gemilerin inşasında yüzlerce işçi çalışmakta idi. Ayrıca büyük bir buharlı değirmen vardı. Beyaz, nadir olarak da başka renklerin şalların üretimi Şıra'da özel bir sanayii dalı olmuştu. Bu gibi şalları Anadolu'da Türk kadınları kullanıyordu. Bu yüzden Müslüman tüketiciler açısından özellikle çiçeklerle süslüydü. Kumaş, üstüne basılmış olan taslak ile Batı'nın fabrikalarından geliyor, ama binlerce kadın ve kız onları burada boyuyordu. Şehrin dış kısımlarının, sokakların ve evlerin düz damları çita çerçevelere gerilmiş şallarla rengârenk idi. Diğer sanayii dalı bonbon imalatı idi. Şıra'nınrenkli şeker bonbon şekerleri uzak memleketlerde İzmir'in incirleri gibi meşhurdu. Bayram ziyaretlerinde Levanteli kadınların büyük zaman harcayarak imal ettikleri lastik gibi uzayan şekerlemeleri hiç eksik olmuyordu. Şekerlemeleri, kahveyi ve taze suyu çoğu zaman gümüş tepside sunuyorlardı.⁶²

Beszédes *bu ikiz şehrin otuz binlik nüfusu içinde bir tek Yahudi olmayışını* ekonomik açıdan şöyle açıklamaktadır:⁶³ *Oysa dünyanın neresinde yoklar ki! Onları buradan uzak tutan tabii ki buradaki toplumsal hayatın yavanlığı değil de ticaret işinde Yunanlılarla hiçbir ırkın yarışamayacak olması. Biz de ticarete daha usta olsaydık bizde de daha az olurdu.*

Yazar bölgenin üretimi konusunda ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır:⁶⁴

“Bölgenin kısırlığı insanın keyfi üzerinde baskı yapıyor. İstanbul'dan ya da İzmir'den gelen kişi bunu hemen hissediyor. Yunanistan'ın bir zamanlar ıssız olan bölgeleri, özellikle de adalar günümüzde büyük ölçüde tepe-çölü. Bu gibi yerlerde insan gücü ancak yorulmak nedir bilmez bir dirençle üretim yapabiliyor. Bizim ülkemizde, tabiat o muhteşem hediyeleri avucunda sunuyor ve yine de memnun olmuyor. Buraya gelin. Çevrenize bir bakın ve hemen o an memleketinizi özlemeye başlar ve uğunmayı da kesersiniz. Cüce zeytin ağaçları dışında burada kaç tane canlı ağaç gördüğümü sayabilirim. Ama çiçek bile çok az. Bu dört İngiliz mil karelik arazide ve kırk bin nüfusu olan adanın işe yaramaz, tuzlu su ile sulanan birkaç vahanın ve Cyklades'ların halkı çayır, otlak ya da ormanın adını bile bilmiyor. Zira yem burada ithal maddesi...”

Beszédes'in ayrıca *A szigetengeren* adlı yazısından *Tinos adasına yapılan dini ziyaretlerin ekonomiye büyük katkı yaptığı* anlaşılmaktadır.⁶⁵

SONUÇ

Macar ressam Kálmán Beszédes on beş yılını İstanbul'da geçirmiş, Osmanlı topraklarını ve çevresini gezmiş, izlenimlerini kaleme almış, gittiği yerlerin resimlerini çizmiştir. Ege adalarından özellikle Tinos ve Şıra gezip gördüğü yerler arasındadır. Henüz araştırmacılar tarafından değerlendirmeye tabi tutulmayan Beszédes'in hatıralarının içinde Ege adaları ile ilgili olanları, Tinos ve Şıra adası örneğinde, XIX. yüzyılın son çeyreğinde adaların sosyo-kültürel ve ekonomik durumunu yansıtmaları açısından oldukça önemlidir.

Beszédes hatıralarında Tinos ve Şıra adasında tanık olduğu durumları kendi ülkesi ve Osmanlı İmparatorluğu ile kıyaslamaktadır. Çizimleri ise görsel veriler olması açısından çok değerlidir.

Beszédes'in Ege adaları ile ilgili izlenimleri sadece tarihçiler açısından değil, bu coğrafyanın tarih disiplinine yardımcı etnografya, coğrafya, sanat tarihi, sosyoloji gibi diğer bilim dalları tarafından da incelenmeye muhtaç olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır.

⁶²“Tárca Szírászigetéből”, s. 1298.

⁶³“Ahol madár nincs”, s. 1375.

⁶⁴“Ahol madár nincs”, s. 1374.

⁶⁵“A szigetengeren”, s. 740.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Eötvös Loránd Tudomány Egyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: Elte Üniuersitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, Fővárosi Lapok, Budapest/MACARİSTAN.

II. KİTAPLAR

HÓVÁRI, János, *Rodostói emlékekés tanulságok: Beszédes Kálmán-Rodostó Magyar képirója*, Magyar Török Barati Társaság, Budapest, 2009.

III. MAKALELER

BESZÉDES, Kálmán, “Dunaföldvár 1839. Aug. 4-Konstantinápolyi 1893. Máj. 3”, *Magyar Életrajzi Lexikon*, Első Kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1967, s.204.

“Széchenyi Ödön, gróf”, *Magyar Életrajzi Lexikon*, Második Kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1969, s.722.

BESZÉDES, Kálmán, “Konstantinápolyi világ”, *Fővárosi Lapok*, 292. szám, 1878 December 19, s.1414-1415.

BESZÉDES, Kálmán, “Konstantinápolyi világ”, *Fővárosi Lapok*, 2.szám, 1879. Január 3, s.8-9.

BESZÉDES, Kálmán, “Konstantinápolyi tárca”, *Fővárosi Lapok*, 5.szám, 1890 Január 5, s.29-30.

BESZÉDES, Kálmán, “Tárca Kairóból”, *Fővárosi Lapok*, 84. szám 1881 Április 13, s.458-459.

BESZÉDES, Kálmán, “A szigettengeren, eredeti tárca”, *Fővárosi Lapok*, 115. szám, 1883. Május 18, s.740-741.

BESZÉDES, Kálmán, “Ahol madár nincs”, *Fővárosi Lapok*, 215. szám, 1883 Szeptember 14, s.1374-1375.

BESZÉDES, Kálmán, “Tárca Szíraszigetéből”, *Fővárosi Lapok*, 203.szám, 1883Augusztus 31, s.1298-1299.

BESZÉDES, Kálmán, “Vízés bor, Tárca Szírából” *Fővárosi Lapok*, 230. Szám, 1883 Október 2, s.1464-1465.

MELEK ÇOLAK

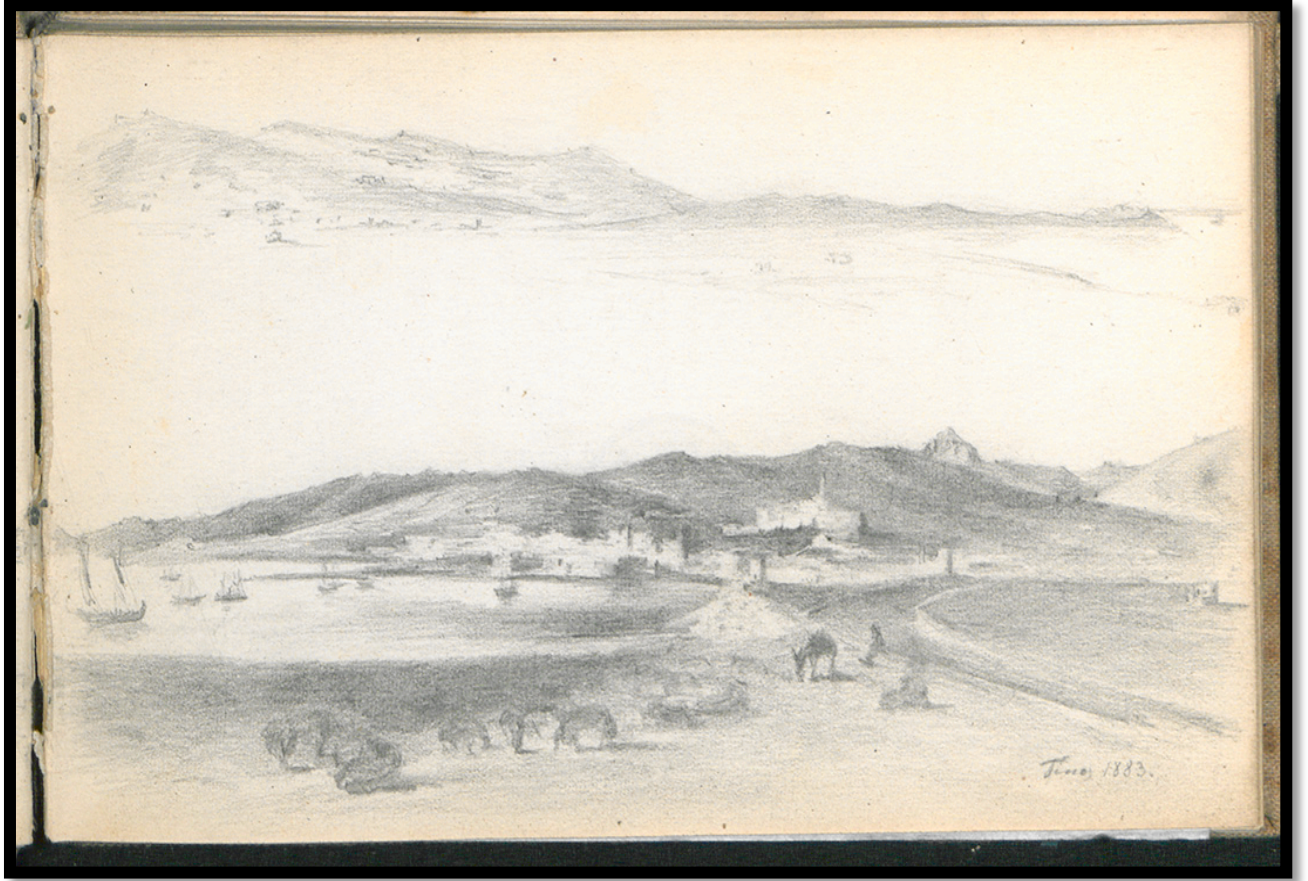
EKLER

Ek-1

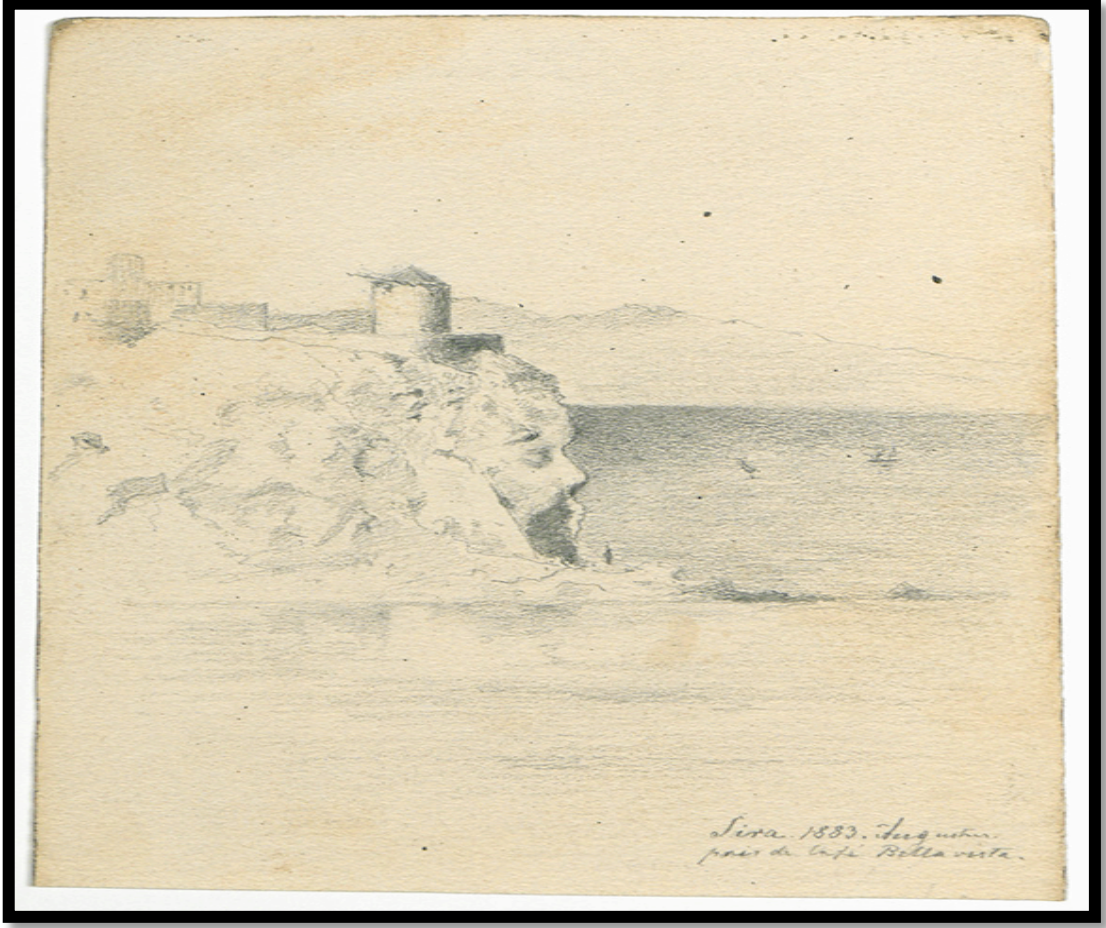
Macar Ressam Kálmán Beszédes'in kendi çizdiği portresi (Şıra,1883)
Eötvös Loránd Tudomány Egyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: Elte Üniversitesi Kütüphanesi El
Yazmaları Arşivi G691, Budapeşte/MACARİSTAN.

Ek-2

Tinos (1883)

Eötvös Loránd Tudomány Egyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattár G691: Elte Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, Budapeşte/MACARİSTAN.

Şira (1883)

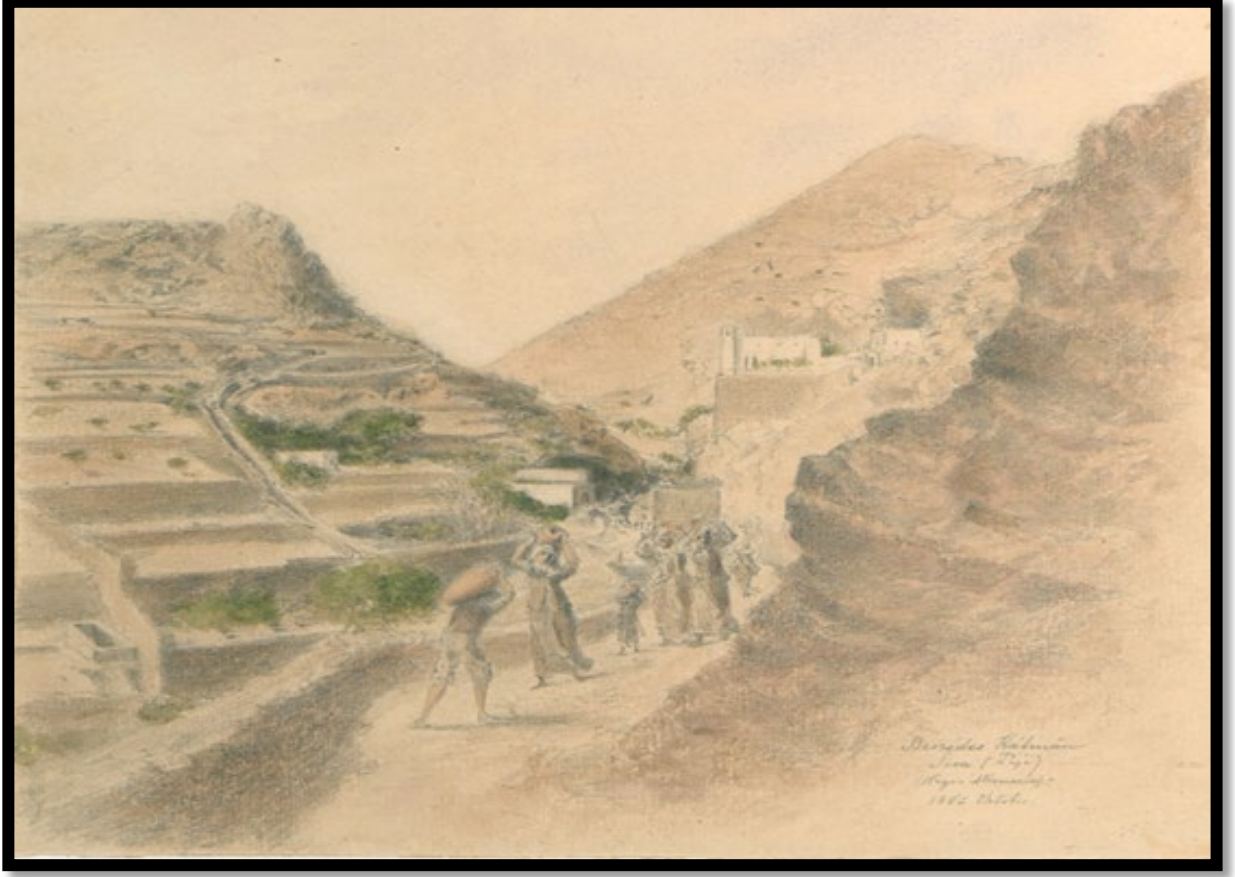
Eötvös Loránd Tudomány Egyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: Elte Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, Budapeşte/MACARİSTAN.

Ek-4

Piramit Şehir: Şira (1883)

Eötvös Loránd Tudomány Egyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: Elte Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, Budapeşte/MACARİSTAN.

Şira (1883)

Eötvös Loránd Tudomány Egyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: Elte Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, Budapeşte/MACARİSTAN.

Ek-6

Tinos'lu bir kadın (1883)

Eötvös Loránd Tudomány Egyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: Elte Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, Budapeşte/MACARİSTAN.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 249-268

Geliş Tarihi–Received Date: 05.01.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 07.05.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**EMİR ŞEKİB ARSLAN'IN KİŞİLİĞİ İŞİĞİNDA İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN İSLAMCI
SİYASETİ**

ÖMER ASLAN*

ÖZET

Emir Şekib Arslan Cebel-i Lübnan'da dünyaya gelmiş, Arap Uyanışı fikrinin ortaya çıktığı bir dönemde yetişmiş çok yönlü bir mütefekkindir. Emir Şekib Bey'in hayatı incelendiği zaman edebî, ilmi, siyasi kimlikleri ön plana çıkmaktadır. Onun kimliğinin en çarpıcı yönü ise İslamcı bir İttihat ve Terakki üyesi oluşudur. Emir Şekib Bey'in fikir dünyasının temelini oluşturan dinamikler de bu doğrultuda şekillenmiştir. Emir Şekib Bey'in hayatının merkezine aldığı düşünce; Osmanlı Devleti'nin çatısı altında bütün Müslümanların bir araya gelmesi ile sömürgeci işgallere son verilmesi ve İslam'ın tekrar altın çağına döndürülmesidir. Muhammed Abduh'un ders halkalarından başlayarak, Şuf Kaymakamlığı, Trablusgarp Savaşı ve Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği sürecinde dönemin siyasal ve sosyal olaylarına şahitlik etmiştir. Osmanlı Devleti'nin karmaşık bir siyasal atmosferde bulunduğu dönem içerisinde mücadele eden Emir Şekib Arslan'ı, dönemin birçok isminden farklı kılan hususlardan birisi ise onun Osmanlı Devletine karşı olan sıkı bağlılığıdır. İttihat ve Terakki'nin özellikle Orta Doğu politikalarının belirlenmesinde önemli bir yere sahip olan Emir Şekib Arslan hem devlet hem de cemiyet için çalışmalar yapmış bir Arap mütefekkeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada Emir Şekib Arslan'ın şahsiyeti üzerinden İttihat ve Terakki'nin siyaset anlayışını incelemeye çalıştık. Hem Emir Şekib Arslan'ın hem de İttihat ve Terakki'nin İslamcı tutumlarının neden ve sonuçlarını ortaya koymaya gayret ettik. Bunun yanı sıra İslamcılığın çıkış noktası ve dönemsel olarak uygulama alanı bulduğu hususları irdeleyerek, adem-i merkezîyetçi Araplarla İslamcılık arasındaki mücadeleyi inceledik.

Anahtar Kelimeler: Emir Şekib Arslan, Enver Paşa, İttihat ve Terakki, İslamcılık, Osmanlı Devleti.

**ISLAMIC POLITICS OF COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS IN THE LIGHT OF
EMIR SHAKIB ARSLAN'S PERSONALITY**

ABSTRACT

Emir Shekib Arslan, a versatile thinker, was born in Cebel-i Lebanon who grew up during the period where Arab Awakening emerged. Literary, scientific and political identities are featured when the life of Emir Shekib is studied. The most striking aspect of his identity is him being a member of the Union and Progress. The dynamics which made up the basis of Emir Shekib's ideas were formed accordingly. The thought that Emir Shekib placed at the center of his life was; to end the colonial occupation and return Islam back to its golden age by unifying all Muslims under the roof of the Ottoman Empire. Starting from the teaching cycles of Muhammed Abduh, Suf Governorship, Tripoli War and Cemal Pasha's Governorship of Syria, he has witnessed the social and political events of the period. Emir Shekib Arslan strived during the tough political atmosphere of the Ottoman Empire and the major aspect that made him stand out from all the other names of the period was his strict loyalty to the Ottoman Empire. As an Arab thinker, Emir Shekib Arslan has an important place in the determination of Union and Progress and especially in the determining of Middle Eastern Politics, has worked for both the state and the society. In this study we tried to examine the political understanding of the Union and Progress through Emir Shekib Arslan's identity. We made an effort to put forth the cause and effect of the Islamic attitude of both the Union and Progress and Emir Shekib Arslan. In addition, we examined

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, aslan.omer93@gmail.com

the struggle between decentralist Arabs and Pan-Islamism by studying the Pan-Islamism's starting point and its periodical application.

Keywords: Emir Shekib Arslan, Enver Pasha, Union and Progress, Pan-Islamism, Ottoman State.

GİRİŞ

Emir Şekib Arslan Osmanlı Devleti'nin son demlerinde dünyaya gelmiş bir fikir ve aksiyon adamıdır. Emir Şekib Bey yaşadığı dönem ve sonrasında hem fikirleri hem de siyasal aksiyonları ile ilgi konusu olmuş bir isimdir. Bugün gerek Türkiye'de, gerekse yurt dışında kendisi ile alakalı birçok akademik çalışma mevcuttur. Ülkemizde son zamanlarda onun kitaplarının bir kısmı da dilimize çevrilmiştir.¹ Emir Şekib Bey'in hayatı incelendiği zaman onun edebi ve ilmi kimliği ile karşı karşıya kalmaktayız. Bunun yanı sıra onun siyasal aksiyonları da bir hayli dikkat çekicidir. Bu çalışmada genel olarak Emir Şekib Bey'in biyografisi, kaleme aldığı eserler ve Emir Şekib Bey'i konu alan çalışmalardan yola çıkılarak, Emir Şekib Arslan'ın 1869 yılında dünyaya geldiği tarihten, Osmanlı Devleti'nin Suriye'den çekildiği sürece kadar var olan siyasal tutumu ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu makalenin ana ekseninde Emir Şekib Arslan'ın biyografisi üzerinden, onun üyesi olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, İslamcı/İttihad-ı İslam merkezli siyasal aksiyonlar konu edilmiştir. İslamcılık ve İttihad-ı İslam konusu geniş çerçeveli bir mesele olmasına karşın ana hatları ile bazı meselelere değinilmiştir. Burada değinilen hususlar belirlenirken Emir Şekib Bey'in içerisinde yer aldığı konularla ilintilenmeye gayret edilmiştir. Bundan mütevellit dönemin bazı meselelerine ve Emir Şekib Bey'in Osmanlı Devletinin yıkılışından sonraki hayatının devam eden kısmına değinilmemiştir.

Makalenin içeriği ise üç ana başlık üzerine kurulmuştur, ilk başlık altında Emir Şekib Bey'in dünyaya gelişi ve eğitimi ele alınmıştır. İkinci başlıkta ise İslamcılık siyasetinin tarihi kökleri ve Sultan II. Abdülhamid Dönemi İslamcılık yaklaşımı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İslamcılık yaklaşımı irdelenmiştir. Son bölümde ise Emir Şekib Bey'in de içinde bulunduğu siyasal olaylar üzerinden İttihat ve Terakki'nin somut İslamcı politikaları ele alınmak sureti ile çalışma tamamlanmıştır.

1. Emir Şekib Arslan ve Fikrî Alt Yapısını Oluşturan Faktörler

1.1. Emir Şekib Arslan'ın Hayatı

Emir Şekib Arslan, Emir Hammud Arslan'ın oğlu olarak, 1869 yılında (hicrî 1286) Cebel-i Lübnan'a Bağlı eş-Şüveyfat kasabasında dünyaya geldi.² XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren "Emir" unvanını alan, Hire'de hüküm süren Lahml krallarından Münzir b. Maüssema'nın soyundan geldiği söylenen ailesi, bölgenin nüfuslu Dürzî ailelerinden birisidir.³ Cebel-i Lübnan bölgesinde var olan kendine has sosyal düzenin içerisinde Arslanlar en saygın Dürzî ailelerden birisidir.⁴

Emir Şekib Arslan ilk eğitimini doğduğu topraklarda almıştır. Daha sonra ise farklı yerlerde ilim tahsil ederek, kendisini yerel kaynaklarla sınırlamayıp yetiştirmeyi başarmıştır.

Emir Şekib Arslan eğitim hayatının akabinde devlet memurluğu vazifesi yapmıştır; ilk önce babasından boşalan nahiye müdürlüğü görevine getirilirken daha sonraki süreçte Şuf kaymakamlığına atandı. Üç yıl kaymakamlık yapan Emir Şekib Bey, Trablusgarp Savaşı ile siyasal hayatta daha aktif bir rol aldı. Daha sonra Balkan Savaşları'nda Osmanlı saflarında yer alan Emir Şekib Bey, I. Dünya Savaşı'nda Suriye'de bulundu. 1916'da İstanbul'a dönen Emir Şekib Bey, özel bir görevle bir yıl sonra Almanya'ya gönderildi. Osmanlı Devleti'nin çökmesi ile uzun bir süre Avrupa'da sürgün hayatı yaşadı.

*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi, Ömer ASLAN, 0545 210 19 66, aslan.omer93@gmail.com.

¹ Emir Şekib Arslan'ın daha sonra türkçeye çevrilen eserleri için bkz.: Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş, El-Adl Matbaası, Şam 1913. Şehit Suriye, Takaddümiyye Matbaası, Kahire 2009. İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları, Mütferrika Matbaası, Şam 1915.

² Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, Çev: Halit Özkan, KLASİK Yayınları, İstanbul 2009, s. 3.

³ Hulusi Kılıç, "Emir Şekib Arslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt.11, İstanbul 1995, s. 151-153.

⁴ William Cleveland, *Battı'ya Karşı İslam Emir Şekib Arslan'ın Mücadelesi*, Çev: Selahattin Ayaz, Ekin Yayınları, İstanbul 2017, s. 33.

Sürgünde de aktif siyasete devam etti. İslam coğrafyasının kurtuluşuna dair İttihad-ı İslam fikrini, Beyrut'ta vefat ettiği 1946 yılına kadar sürdürdü.⁵

Emir Şekib Arslan'ı etkileyen ve ilerleyen dönemde kişiliğine şekil veren olaylar manzumesini anlayabilmek için yaşadığı çağın şartlarını anlamamız elzemdir. Emir Şekib Bey çocukluk döneminde dünyanın birinci büyük savaşa doğru gittiği evreye ve karmaşıklığa şahit olmuştu. Dünyaya geldiği zamanda Osmanlı Devlet'inin yaşadığı mali, askerî ve siyasi krizler hayli fazlaydı. Bu krizlerin en önemlilerinden birisi de 1882 yılında vuku bulan İngilizlerin Mısır'ı işgaliydi. Modern çağın önemli sömürgecilik hareketlerinden birisi olan Mısır'ın işgali, İngilizlerin bölgeyi Fransa'ya kaptırmamak, Süveyş Kanalına hâkim olmak, Mısır'ın mali istikrarını kontrol altına almak, İslam hilafetini Mısır'a nakletmek gibi sebeplerden ötürü meydana gelmişti. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü toprak bütünlüğünü korumacı anlayışı (Şark Siyaseti) değişmiş, böylelikle devlet, Osmanlı-Rus Savaşında yaşadığı büyük problemlerin yanı sıra bir de Mısır'ın işgali problemini ile karşı karşıya kalmıştı.⁶

Emir Şekib Bey'in on üç yaşında karşılaştığı bu durum, ilerleyen yıllarda mücadelesinin ve fikrî alt yapısının oluşmasında önemli rol oynayan olaylardan birisidir. Çünkü fikirlerinin temeli; Osmanlı Devlet'inin ayakta kalması ve bütün Müslümanların bir araya gelmesidir. Bu fikrin oluşmasında yaşadığı olayların etkisi kadar aldığı eğitimin ve özellikle hocası Muhammed Abduh'un da etkisi büyüktür.

1.2. Muhammed Abduh'un Öğrencisi Emir Şekib Arslan

Emir Şekib Arslan'ın eğitim hayatı ile alakalı olarak dikkat çeken hususların başında ailesinin Dürzî olmasına rağmen hem kendisinin hem de ailesinin Sünni inancı benimsemesidir. Bu sebepten ötürü eğitimini Sünni gelenek çerçevesinde almıştır.⁷

Emir Şekib Arslan ilk eğitimini ailesinin yanında altı buçuk yaşına girdiğinde, yaşadığı bölgede hocalık yapan Şeyh Mer'i Şahin Selman isimli bir hocadan okuma yazma öğrenerek almıştır. Ardından yine ailesinin yanında Kur'an'ı Kerim eğitimini tamamlamıştır.⁸

1877 yılında Lübnan hükümetine ait okula başlamış, fakat okullar ekonomik sebeplerden ötürü kapatılınca Şüveyfat'taki Amerikan okuluna başlamak durumunda kalmıştır. Burada coğrafya ve matematik eğitimi alan Emir Şekib Arslan, babasının teşviki ile Marunî okulu Medreset'ül-hikme'ye başlamış ve bu okulda yedi yıl eğitim almıştır. Emir Şekib Arslan, August Edib'ten Fransızca, Abdullah el-Bustanî'den Arapça dersleri almıştır.⁹

Babası alt kademelerde bir mahalli memur olan Emir Şekib Arslan'ın ailevi durumunu, yaşadığı bölgeyi değerlendirdiğimiz zaman ufkunun mahalli olarak sınırlı kalması ve buna göre bir mesleki seçim yapması muhtemelken, tam tersine aldığı eğitim, İslam coğrafyası içerisinde bir İslam vaizi, aktif bir siyasetçi ve fikir adamı olmasına vesile olmuştur. Aldığı bu kuvvetli eğitim, kendisini "Emîru'l-Beyân"¹⁰ ve "İmâmü'l-Müteressilîn"¹¹ olarak tanınan bir Arap edibi yapmıştır. Emir Şekib Bey'in kuvvetli ve akıcı üslubundan dolayı bu unvanlar kendisine verilmiştir.¹²

⁵ Hulusi Kılıç, *agm*, s. 151-153.

⁶ William Cleveland, *Modern Orta Doğu Tarihi*, Çev: Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 118. ve Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 424-425.

⁷ Hulusi Kılıç, *agm*, s. 151-153.

⁸ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 3.

⁹ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 4.

¹⁰ Beyan Edebiyat terimi olarak mânayı ifade eden lafzı açıklığa kavuşturmak için gereken melekayı kazandıran, duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifade etme usul ve kaidelerini inceleyen ilim demektir. Nasrullah Hacımüftüoğlu, BEYÂN, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1992, s.22-23.

¹¹ Müteressil, edebi mektup yazma sanatına vakıf kişi demektir, İsmail Durmuş, Mektup, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, İstanbul 2004, s.14-16.

¹² Muhammed Yasir İnce, *Şekib Arslan'ın Hayatı Eserleri ve Divanındaki Methiyeler*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 2.

1886 yılında Medrese'ül Hikme'deki eğitimini tamamlayan Emir Şekib Arslan, buradaki eğitiminin akabinde Beyrut'ta bulunan El-Medresetü's-Sultaniyye'ye başlamıştır. Osmanlı Devleti'ne bağlı olan bu okulda, Türkçe ve İslam Hukuku dersleri alan Emir Şekib Arslan fikir hayatının şekillenmesinde önemli rol oynayan Muhammed Abduh'la tanışmış ve Abduh'tan, Mecelletü'l-ahkame'l-adliyye okumuştur.¹³

Emir Şekib Arslan'ın fikir dünyasını şekillendiren önemli isimlerden birisi Muhammed Abduh'tur. Emir Şekib Bey için Abduh, İslam'ın siyasi söyleminin anlaşılması noktasında bir mürşittir. Bu durumu izah ederken şöyle diyordu;

“Biz onda, tanıştığımız diğer ulemada göremediğimiz alim görüyorduk; bu alim akli ve nakli ilimleri en üst derecede birbiriyle birleştiriyor, her şeyi alışık olduğumuz kanaatlerin fevkinde yükselen bir filozof kavrayışıyla inceliyordu. Biz daha önce bu tür bir bakış açısına rastlamamıştık.”¹⁴

Muhammed Abduh; Mısır'ın Nil Deltası, Bahra kazasının “Mahalletü'n-Nasr” diye bilinen bir köyünde 1266/1849 yılında dünyaya geldi. 10 yıllık Ezher eğitiminin akabinde, âlimlik unvanını alan Abduh, Dar-ül Ulum'a hoca olarak atandıktan sonra burada İbn-i Haldun “Mukaddimesi” ve Guizot'nun “Avrupa Medeniyeti Tarihi” gibi dersler okuttu.¹⁵

Muhammed Abduh, Mısır'da bulunduğu dönemde tanıştığı Cemalettin Efgani'nin fikirlerinden ciddi manada etkilenmiştir. Hristiyanlığın Protestan anlayışı gibi olmamakla birlikte İslam'da reform fikrini benimsemişlerdir. Burada önemli olan husus Abduh'un benimsediği reform fikirlerinin ekseriyetle siyasi olmasıdır. Bu görüşler, İslam dünyasının yaşadığı kriz durumundan çıkarılması ve tekrar öze dönerek İslam'ın eski güç ve kudretli günlerine kavuşması olarak formüle edilebilir.

Cemaleddin Efgani'nin ortaya koyduğu fikir Panislamizm olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam dünyasının bir araya getirilmesi ve birlik olarak emperyalist saldırılara karşı koyulması yönünde geliştirilmiş bu fikir, hilafet müessesinin altında gerçekleştirilecek bir aksiyonla sağlanabilirdi. Bu konuda Efgani'nin fikirlerinden biriside emperyalist işgaller altında bulunan İslam coğrafyasındaki topraklarda, içeriden çıkartılacak ayaklanmalar yoluyla işgalleri püskürtme fikridir. Bunun için Osmanlı Devleti'nden yetki ve para talebi olmuştur.¹⁶

Abduh'u ayıran nokta ise fikirlerinin daha çok eğitim ağırlıklı olmasıdır. Abduh İslam dünyasında başlatılacak topyekûn bir eğitim faaliyetinin ancak kurtuluşa giden yolu açacağına inanmıştır.¹⁷ Çünkü Abduh'un gördüğü en büyük problem İslam coğrafyasında yaşanan cehalettir. Bu konuda Sultan II. Abdülhamid'e layihalar yazmış, bir eğitim seferberliği başlatmak için uzun uğraşlar vermiştir. Abduh'un yazdığı layihaların birisinde geçen şu ifadeler ise Emir Şekib Arslan'ın İslamcılığının genel bakış açısını yansıtmaktadır:

“Müslümanlar arasında vicdan sahibi olan herkes Osmanlı Devleti'nin muhafazasını, dini inanç esaslarında, Allah'a ve resulüne imandan sonra üçüncü kabul eder. Çünkü dinin sultanını koruyan ve devletin topraklarını muhafaza eden tek düşünce budur.”¹⁸

Aslına bakarsak bu satırlar Emir Şekib'in fikir dünyasının ve siyasi reflekslerinin bir özeti gibidir. Çünkü Emir Şekib; Osmanlı Devleti'ni yıkıldığı güne kadar güttüğü davanın merkezine koymuştur. Anlaşılacağı üzere Abduh ve Emir Şekib'in İslamcı yaklaşımı, Osmanlı Devleti'nin ayakta tutulması, hilafet kurumunun gücünün artırılması üzerinedir. İslah anlayışlarının temelinde bu vardır. Osmanlı Devleti'nin, emperyalist işgallere ve tecavüzlere karşı bir kalkan olduğu noktasında her ikisi de birleşmektedir.

¹³Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 7.

¹⁴Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 41.

¹⁵ Halil Taşpınar, “Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt VII, Sivas Aralık 2003, s. 262.

¹⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 358.

¹⁷ İhsan Süreyya Srma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 26.

¹⁸ *Age*, s. 29-30.

Abduh ile Emir Şekib'in ayrıldığı nokta ise Abduh'un bir davetçi olarak çok fazla siyasi aksiyona katılmamasıdır. Diğer yandan Emir Şekib, genç yaşından beri siyaset ve yönetimin içinde yer almış, olayların bizzat içerisinde bulunmuştur. Yeri gelmiş Trablusgarp cephesinde savaştığı, yeri gelmiş Balkan cephesinde. I. Dünya Savaşı'nın ilan edildiği dönemde ise bizzat İstanbul'da savaşa dahil olma sürecinin içerisinde yer almıştır. Bunların hepsi bir yana onu Abduh ve diğer Arap İslamcılarından ayıran en önemli husus ise Emir Şekib'in bir İttihat ve Terakki Fırkası mensubu ve aktif çalışanı olmasıdır.

2. Sultan II. Abdülhamid'ten, İttihat ve Terakki'ye İslamcılık Siyaseti

2.1. Sultan II. Abdülhamid ve İslamcılık Siyaseti

Emir Şekib Arslan'ı anlayabilmek için üyesi olduğu ve uğruna mücadele ettiği İttihat ve Terakki hareketini anlamamız elzemdir. Bunun yanı sıra İTC¹⁹ içerisindeki konumunu anlayabilmek için ise İslamcılık fikrini anlamak önem arz etmektedir.

İslamcılık; Sanayi Devrimi sonrası başlayan Avrupa'nın kültürel ve emperyalist yayılmasına karşı sistemleştirilmiş bir yaklaşımdır. İslam'ın toplumsal düzene hakim olması, dinin ihya edilmesi ve Hz. Peygamber dönemine yani Asr-I Saadete tekrar dönülmesini amaçlayan fikri yaklaşımdır demek mümkündür.²⁰ Pan-İslamizm ise Batılıların, yeryüzünde yaşayan bütün Müslümanların bir araya gelmesi olarak tarif ettiği siyasal fikirdir. İttihad-ı İslam'da yine aynı tanımın farklı bir isimlendirmesidir. Pan-İslamizm'in İttihad-ı İslam'dan farkı Batı perspektifli bir isimlendirme olmasıdır. Bu kavramların Osmanlı toplumunda ilk defa kullanılmaya başlandığı tarihler ise 1869-1871 yıllarından itibaren görülmektedir.²¹

İslamcılık veya İttihad-ı İslam fikri ile alakalı genel kanı bu yaklaşımın Sultan II. Abdülhamid döneminde ortaya çıktığı ve uygulama alanı bulduğudur. Hâlbuki yapılan araştırmalar göstermektedir ki İttihad-ı İslam II. Abdülhamid'ten öncede vardı, hatta Sultan Abdülaziz döneminde zaman zaman uygulandığı noktalar olmuştur.²² Fakat İslamcılığın Osmanlı Devleti'nde öne çıktığı ve sistemli bir devlet politikası olduğu dönem Sultan II. Abdülhamid dönemidir.²³ 1876'da Sultan V. Murad'ın akli dengesini yitirmesi ve tahta Sultan II. Abdülhamid'in geçmesi ile devlet yeni bir yol arayışına girmek zorunda kalmıştır. Çünkü II. Abdülhamid'in tahta çıktığı dönemde Hersek İsyanı devam etmekte, Bulgar İsyanı ise patlak vermiş durumdaydı. Durum sadece bununla sınırlı kalmamış, üstüne üstlük birde 93 Harbi ile Rus orduları Plevne savunmasını yarıp hızlıca İstanbul önlerine kadar inmişlerdi. Berlin Antlaşması ile Kars ve civarı Rusya kontrolüne verilmiş, Bosna-Hersek'in idaresi Avusturya-Macaristan'a bırakılmıştı. İmparatorluk için ardi ardına yaşanan kayıplar bununla sınırlı kalmamış, aynı zamanda 1881 yılında Fransa, Tunus'a asker çıkartıp himaye altına alındığını ilan etmiştir. Bundan bir yıl sonra ise İngiltere Mısır'ı işgal etmiştir.²⁴

Osmanlı Devleti'nin sömürgeci işgaller sonucu ardi ardına toprak kayıpları yaşaması neticesinde Sultan II. Abdülhamid, Osmanlıcılık, Türkçülük gibi fikirlerden ziyade İslam ümmetinin bir araya gelerek emperyalist işgallere karşı koymasını düşüncesine dayalı "İttihad-ı İslam/İslamcılık" siyasetini benimsedi. Bu siyasetin temelini oluşturan saik ise; ardi ardına toprak kaybeden devletin ayakta kalabilmesi için tek umudun Müslümanların birleşmesi olduğu fikridir. Bu düşünce Klasik Dönem İslam-siyaset ilişkisinden ziyade kendisine has bir dini-siyasi organizasyon teşkil etmiştir. Bu siyasetin merkezine Osmanlı hilafetini, dolaylı olarak da kendisini koyan II. Abdülhamid, Anadolu dışındaki Müslüman tebaayı da etrafında toparlamayı ve bu şekilde emperyalist işgallere karşı bir cephe oluşturmayı maksat edinmiştir.²⁵ Çünkü II. Abdülhamid hilafet müessesinin kendine özgü ve benzeri

¹⁹ İTC; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kısaltması olarak kullanılmıştır. Makalenin ilerleyen bölümlerinde de aralıklarla kısaltma kullanılmıştır.

²⁰ Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 26-27.

²¹ Kemal Karpat, *Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi*, X. Türk Tarih Kongresi, C. IV, 22-26 Eylül 1986 Ankara, s. 1331.

²² Mümtazer Türköne, age, s. 33.

²³ Metin Hülagü, *Pan-İslamizm Osmanlı'nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006, s. 13-14.

²⁴ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 91-92.

²⁵ Şaban Tanıyıcı, Selçuk Kahraman, "II. Abdülhamid'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam" *Medeniyet ve Toplum*, C. 1, S. 2, Güz 2017, s. 2.

olmayan mevkiinin farkındaydı ve bunu kullanmak istemiştir, netice itibariyle II. Abdülhamid döneminde hilafet vurgusu çok yoğun bir biçimde yapılmıştır.²⁶

II. Abdülhamid'in Tanzimat ile uygulanan Osmanlıcılık siyasetinin etkisini yitirdiğini ve Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçi fikirlerden devlet sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim tebaanın etkilendiğini görmesi, İslamcılık siyasetine yönelmesinde etkili olmuştur. İlk başta Panslavizm'e karşı gelişen Pan-İslamcı siyaset, ilerleyen süreç içerisinde İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi sömürgeci devletlerin işgali altında yaşayan Müslümanların tamamını kapsayacak bir duruma gelmişti.²⁷

Sultan II. Abdülhamid, Arap ve Afrika coğrafyasında itibar gören şeyhleri, âlimleri etrafına toplamış, kendilerine verdiği hediye ve bol maaşlarla hürmet göstererek etrafında bir taraftar kitlesi oluşturmaya çalışmıştır. Osmanlı sınırları dışında kendi adına hutbeler okutmuştur. Bunun yanı sıra İslamcı siyasetin yayılması için bir istihbarat ağı kurmuş, kendisinin de müntesibi olduğu Şazeliye tarikatının ve Medeniye tarikatının dervişlerini birer istihbaratçı-derviş olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu dervişleri Afrika'dan Türkistan'a Müslüman milletlerin yaşadığı yerlere gönderen II. Abdülhamid, bu vesile ile kendi adına bir propaganda ağı kurmaya çalışmıştır.²⁸

II. Abdülhamid, ortaya koyduğu İslamcı siyasetin işleyişini Trablusgarp'ta Medeniye tarikatı şeyhi Muhammed Zarif'le sağlarken, Tunuslu Hayreddin Paşa'yı sadrazamlık görevine getirerek Tunus üzerinden Afrika'ya temas etmeye çalışmıştır. Faaliyetleri bununla sınırlı kalmayan II. Abdülhamid 1901 yılında Boxer İsyanı'nı bastırmak için Enver Paşa nezaretinde bir "Nasihat Heyeti"ni Çin Müslümanlarına göndermiştir. Saltanatının son yıllarında faaliyete geçirmeyi başardığı Hicaz demiryolu ile projesi ile II. Abdülhamid İslam dünyasındaki itibarını arttırmayı başarmıştır.²⁹

Sultan II. Abdülhamid'in izlediği İslamcılık siyaseti, neticeleri itibariyle tartışılmaya devam etmektedir. İslamcılık siyasetinin başarılı olup olmadığı bir yana II. Abdülhamid'in otuz üç senelik iktidarı süresince iç ve dış siyaseti motive etmesi açısından ve muharrik güç oluşturmasından dolayı İslamcılık siyasetinin hayali bir fikir olmadığı görülmektedir.

II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinin önemli sonuçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür; İslam dünyasının büyük bir kısmında hilafet müessesinin etkisi artırılmış, birçok İslam ülkesinde Müslümanlar halifeyi görmek üzere İstanbul'a kadar gelip, devlete bağlılıklarını bildirmişlerdir.³⁰ Bu durum halifelik'in manevi ve siyasi nüfuzunun artmasına sebep olmuştur.

2.2. İttihat ve Terakki Cemiyet'inin İslamcılık Siyaseti

Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi akabinde devlet İttihat ve Terakki yönetimine geçti. Her ne kadar İTC, 1913 Babıâli Baskını ile bir hükümet darbesi gerçekleştirilene kadar âdem-i merkeziyetçilerin muhalefeti ile iktidara tam hâkim olamasa da süreç içerisinde devlet idaresinde ciddi söz sahibi oldular.³¹

1913 Babıâli Baskını ile iktidarı tamamen ele geçiren İTC devletin siyasetine yön verecekti. Burada tartışma konusu olan meselelerin başında İTC'nin fikri programı ve ideolojisi gelmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki İTC, Jön Türklerden bu yana belirli bir ideolojiye veya programa bağlı olmadığı görülmektedir. Jön Türkler 1895-1908 aralığında herhangi bir ideoloji veya bir siyasi formül ortaya koymamışlardır.³²

İTC ile alakalı genel kanı Turancı veya Türkçü politikaları benimsediğidir.³³ Burada yaşanan tartışmalardan birisi İTC'nin merkezileştirme politikalarının, Türkleştirme politikası olarak

²⁶ Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul 2009, s.324. ve Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2018, s. 37.

²⁷ Ercüment Kuran, *age*, s. 92- 94. ve Kemal Karpat, *age*, s. 324-325.

²⁸ İhsan Süreyya Sırma, *age*, s. 50.

²⁹ Ercüment Kuran, *age*, İstanbul 2013, s. 97.

³⁰ Hülya Küçük Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 153.

³¹ Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e Yayınları, İstanbul 2017, Cilt II, s. 357.

³² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirler 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 24.

algılanmasıdır. Hâlbuki incelendiği zaman İTC'nin bu yaklaşımında Türkçülük fikrinin esas alınıp alınmadığı bir tartışma konusudur.³⁴

İTC'nin ideolojik yaklaşımı ile alakalı farklı görüşler bulunmakla birlikte, İslamcı, Türkçü veya farklı bir ideolojik, siyasi programa bağlı kaldılar demek mümkün görünmemektedir. İTC genel fikriyat olarak Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasını benimsemiş bir harekettir demek, yanlış olmayacaktır. Bundan dolayı faydacı ve reel-politik davranmışlardır.

İTC'nin özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra Türkçülük ve İslamcılığı benimsediği fikri düşünülmeyle birlikte, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu durum ideolojik bir yaklaşım değil, siyasi değişime karşı ortaya çıkan reaksiyonlardır. İmparatorluğun Türk olmayan Müslüman tebaasının bir arada tutulması için İslamcılık ne kadar gerekliyse, Türk ahalinin toprakların kaybedilmesi sonrası devlet içinde en belirgin nüfus haline gelmesiyle Türkçü yaklaşım bir o kadar gerekli görülmüştür.³⁵ Bu sebeplerden dolayı İTC, yeri geldiği zaman Türkçü politikalara yeri geldiğinde ise İslamcılığa başvurmuştur. Bu tavrının sebebi ise ciddi bir kan kaybı yaşayan devletin, parçalanmadan ayakta tutulabilmesidir.³⁶

İslamcılık siyasetinin tercih edilmesi meselesini inceleyecek olursak... 1908'den sonraki süreçte devlet içerisinde millet, hürriyet gibi kavramlar tartışılmaya başlanmış olmasına rağmen bu durum çok fazla uzun sürmemiştir. Çünkü 1910 tarihine gelindiğinde Batılıların Müslümanların yaşadığı bölgelere ve özellikle Osmanlı Topraklarına olan saldırıları bir hayli artmasıyla, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı gibi ardı ardına patlak veren hadiseler İTC'yi bir mecburiyet olarak İslamcılık siyasetini uygulamaya itmiş olması muhtemeldir. İslamcılık bu dönemde de tıpkı II. Abdülhamid dönemindeki gibi emperyalist işgallere karşı bir zırh olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Said Halim Paşa gibi İslamcılık fikrinin öncülerinden olan bir isme Hariciye Nazırlığı ve İTC Genel Başkanlığı görevlerine seçmelerinden anlaşılacağı üzere İslamcılık hem erken dönemde hem de ilerleyen süreçte İTC için önemli bir unsur olmuştur.³⁷

Ayrıca İTC'nin İslamcı tutumunu, 1910 tarihini başlangıç olarak açıklamak mümkün değildir. Çünkü İTC İslamcılık fikrini II. Meşrutiyetten önce Rus ve Ermenilere karşı mücadele veren Kafkas Müslümanları ile temas kurarak pratikte uygulamaya başlamıştır.³⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere İTC'nin İslamcılık anlayışı hareketin erken dönemlerinde de mevcuttur.

İslamcılık İTC için dış siyasette nasıl bir zırh ise iç siyasette de bir meşruiyet aracı olmuştur. Bunun en net örnekleri Sultan II. Abdülhamid'e karşı sergiledikleri muhalefette kullandıkları İslami argümanlardır. Sultan'ın hal edilmesinde dahi, bu argümanları kullanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Sultan'ın "*bazı şer'i meseleleri, şeriat kitaplarından çıkardığı[nı]*"³⁹ iddia etmeleri bunun en somut örneklerinden birisidir.

Bu hususlardan da anlaşılacağı üzere İslamcılık siyaseti İTC için kesin bir ideoloji olmamakla birlikte iç ve dış siyasette birleştirici ve meşrulaştırıcı hüviyetinden dolayı vazgeçilmez bir politik unsur haline gelmiştir.

İslamcılık İTC'nin iktidara geldiği dönemde de tıpkı II. Abdülhamid dönemi gibi istihbarat çalışmaları ile yürütülmeye çalışılmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa bu konuda İTC'nin en önemli propaganda unsurlarından birisidir.⁴⁰ Buraya kadar incelediğimiz kısımda Sultan II. Abdülhamid ve İTC'nin genel İslamcı yaklaşımının sebepleri irdelenmiştir. Burada konumuzla alakalı olan hususta Emir Şekib Arslan'ın konumunu ve İTC içerisindeki faaliyetleri üzerinden meseleyi değerlendirecek olursak; Emir

³³ Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 35, 2014, s. 219.

³⁴ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık*, Çev: Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 4.

³⁵ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1971, s. 254.

³⁶ Cezmi Eraslan, *age*, s.27.

³⁷ Said Halim Paşa, *Buhranımız ve Son Eserleri*, Der. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. XVI.

³⁸ Nevzat Artuç, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı Senusi İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 37.

³⁹ İhsan Süreyya Sırma, *age*, s. 108.

⁴⁰ Gönül Güneş, "Teşkilat-I Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIX, S. 85, Mart 2013, s. 114.

Şekib Bey'in İTC'nin İslamcı veya İttihad-ı İslam merkezli politikalarında kritik bir rol oynadığı görülmektedir. 1913-1914 yıllarında Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı mektuplarda bu durum açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Yazılan mektuplar muhteva olarak İslam dünyasının dört bir yanı ile temas kurulmasının, bölge halklarının dillerinde yayın yapacak gazeteler ile bir propaganda ağı kurulmasının yanı sıra Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinin bu bölgelere gönderilmesinin faydalı olacağından bahsedilmektedir.⁴¹

Emir Şekib Bey İTC'ye, İslamcı siyaset konusunda sadece bir tavsiyeci olmamış, aynı zamanda sahada aktif görevlerde bulunmuştur. Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşı'na, Suriye'de Cemal Paşa'nın yaşadığı sürece şahitlik etmesi saha tecrübeleri açısından ana başlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Emir Şekib Arslan ve İTC'nin Osmanlı Coğrafyasında İslamcı Faaliyetleri

3.1. Emir Şekib Bey ve İTC'nin İslamcı Siyaseti Çerçevesinde Trablusgarp Savaşı

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli İttihad-ı İslam deneyimlerinden birisi Trablusgarp Savaşı olmuştur. Trablusgarp Savaşı sadece İTC için değil aynı zamanda Emir Şekib Arslan'ın Osmanlı ve İslam coğrafyasındaki konumu açısından önemli bir role sahiptir.

Geç sanayileşen Avrupa devletleri ekonomilerini ayakta tutabilmek amacı ile sömürgecilik yarışına katılma eğilimi gösterdiler. Fakat sömürgecilik hareketi içerisinde pay kapmada İtalya geç kalmıştı. Kendisine sömürge kuracağı toprak parçası arayışına giren İtalya Devleti hem doğal kaynaklar hem de coğrafi konumunun kendisine yakın olması sebebiyle Libya'yı gözüne kestirdi. Ayrıca Afrika kıtasında, Fas, Tunus, Cezayir, Mısır gibi bölgeler daha önce işgal edilmiş, geriye sadece Libya Osmanlı Devleti'nin elinde kalmıştı. Bu gelişmelerin akabinde Trablusgarp'ta yaşayan İtalyanlara ayrıcalık verilmesi talebi ile Babiali'ye iki nota veren İtalya, Osmanlı Devleti'nin notaları reddetmesi üzerine 28 Eylül 1911'de Trablusgarp'ı işgal etmeye başladı.⁴²

İtalya'nın Trablusgarp İşgali sırasında Şuf kaymakamı olan Emir Şekib Arslan, durumun vahameti sebebiyle, Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir telgraf göndererek, Trablusgarp halkına destek verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Telgrafa cevap o dönemde Mahmut Şevket Paşa'dan gelmiş, Emir Şekib Bey'in vatanperverliği vurgulandıktan sonra, Şevket Paşa tavsiyeleri için teşekkür etmişti. Bu cevaba binaen, Mahmut Şevket Paşa'ya bir telgraf çeken Emir Şekib Bey, bölge halkının kendisini savunmaya hazırlandığını, devletin buraya kılık değiştirerek subay göndermesi gerektiğini, ayrıca bölge halkına silah ve mühimmat desteği yapılması gerektiğini belirtti. Bu tavsiyelerinin İstanbul'da kabul gördüğünü belirten Emir Şekib Bey, Berlin askerî ataşesi Enver Bey'in bu konuda vatanperverlik duygularının kabardığını, İstanbul'a gelerek topladığı subay ve bir miktar para ile İskenderiye üzerinden yola çıktığını belirtir.⁴³

Bu süreç içerisinde Said Paşa hükümetinin izni ile Trablusgarp'a Enver Paşa komutasında gönüllü Türk subayları hareket etmişlerdi. Grubun içerisinde Enver Paşa, Mustafa Kemal, Ömer Naci ve Sapançalı Hakkı gibi ittihatçı subaylar bulunmaktaydı. 14 Ekim 1911'de İskenderiye'ye ulaşan grup, demiryolu vasıtası ile 7 Kasım 1911'de Tobruk'a ulaşmışlardı. İstanbul'dan gelen subayların haberini alan bölgenin ileri gelenleri, özellikle şeyhleri, Enver Paşa'nın etrafında toplanmışlardı. Bunların içerisinde ciddi bir kuvvete sahip olan Senusi Şeyhi Seyyid Ömer, iki bin kişilik bir kuvvetle Enver Paşa'nın emrine girmişti. Bunun akabinde Enver Paşa, Bingazi Umum Kumandanlığına tayin edildi. Enver Bey İstanbul hükümeti tarafından kendisine gönderilen 25.000 lira destek ile kısa zamanda bölgedeki savaşı sayısını on altı bine kadar çıkarmayı başarmıştır.⁴⁴

Trablusgarp meselesinde İTC'nin İslamcı bir siyaset izlemesindeki maksat ve amaca gelecek olursak, Libya direnişini sağlayan unsurun yukarıda da belirttiğimiz üzere Senusiler olduğu görülmektedir.

⁴¹ Nevzat Artuç, *age*, s. 40-41.

⁴² Mevlüt Çelebi, "Uşi Antlaşması'dan Sonra İtalya'nın Türkiye Siyaseti", *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları Bildiriler*, Edit. Prof. Dr. Mehmet Ersan- Dr. Nuri Karakaş, TTK Yayını, Ankara 2013, s. 104.

⁴³ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 44-45. ve

⁴⁴ Nevzat Artuç, *age*, s. 91.

Senusilik; adını tarikatın kurucusu olan Muhammed bin Ali es-Senusî'den alan bir öze dönüş hareketidir. Genel düşüncesi Hz. Peygamber dönemindeki saf ve sahih inanca dönerek, dinin bidatlardan arındırılmış halini yaşamaya çalışan bir hayat disiplini'dir.⁴⁵ Senusî hareketi, bu yapısı ile her ne kadar Vehhabilik fikrini anımsatsa da Vehhabiliğin tasavvuf karşısı fikirlerini göz önünde bulundurduğumuzda aralarında temelden bir fark olduğu görülmektedir.⁴⁶

Senusiliği, bir takım tasavvufi hareketlerden ayıran en önemli farkları, İslam'ın sadece nefis terbiyesi kısmı ile alakadar olmayıp, içtimai, iktisadi, eğitim ve sosyal meselelerde doktrinleri bulunması ve bu konulara dâhil olması şeklinde sıralayabiliriz.⁴⁷ Bu sebeplerden ötürü Afrika bölgesinde ciddi bir yayılma alanı bulmuş olan Senusilik, Libya direnişi noktasında İttihatçı subayların en büyük destek unsurlarından birisi olmuştur. Çünkü Senusî anlayışının en temel düsturlarından birisi Müslümanların Gayr-i Müslim bir idare altında yaşamalarının caiz olmadığı böyle bir durum karşısında cihad etmenin farz olduğu bu imkan yoksa bölgeden hicret etmek gerektiğidir.⁴⁸

İslam anlayışları bu şekilde olan Senusiler ile Osmanlılar'ın ilişkileri ise çok daha öncesine dayanmaktaydı, hatta Sultan II. Abdülhamid döneminde Senusiler ile İttihad-ı İslam siyaseti dâhilinde ilişkiler güçlendirilmişti, Senusî mescitlerinde Osmanlı Sultanı adına hutbe okutulmaktaydı.⁴⁹ Bundan dolayı Libya direnişin organize edilmesinde Osmanlı Devleti Senusilere güvenmiş ve birlikte hareket etmişlerdir.

Trablusgarp Savaşı sırasında Emir Şekib Bey'in rolüne bakacak olursak onun sadece bir tavsiyeci olarak kalmadığı, aynı zamanda cepheye gidecek lojistik destek sağlanmasında büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Şeyh Ali Yusuf'un Trablusgarp Cephesi'ne yardım edebilmesi için Mısır'a daveti üzerine bölgeye gitmiştir. Mısır'da Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Mısır Yardım Cemiyeti ile cepheye gidecek yardımlar noktasında görüşmeler yapmıştır. Bunların yanı sıra Mısır hidivinin kendisine Trablusgarp meselesine karışmamasını öğütlemesine karşılık, Osmanlı Devleti'ni zayıflatacak bir hareketin hem Türklere hem de Araplara büyük bir zarar vereceğini ifade ederek yardım faaliyetlerine devam etmiştir.⁵⁰

Emir Şekib Bey savaş süresince Trablusgarp'a ayrı bir önem vermiştir. El Müeyyed gazetesinde yazdığı yazılar ile bunu sürekli vurgulamıştır. Burada kaleme aldığı yazılarda Emir Şekib Bey; Osmanlı vatanperverliğini vurgulamış, bir Haçlı İstilasası olarak gördüğü İtalyan işgaline karşı bütün Müslümanların karşı durmasının bir vazife olduğunu belirtmiştir;

“Yalvarın Allah'a ey korunmuş mülkün Osmanlıları, yeryüzündeki mevcudiyetinizin devamı için ve boyunlarımızdaki boyunduruktan kurtulmak için! Yalvarın Allah'a, ey Doğulular, yok olup gitmemesi gereken bu devletin muhafazası için! Yalvarın Allah'a ey hilafetin hüküm sürdüğü topraklarda yaşayanlar, İslami hayat kıvılcımının kaybolmaması için! Ancak fedakârlıklar ebediyete kadar yaşayacaktır.”⁵¹

Emir Şekib Bey hem cephede bizzat bulunmasının hem de El Müeyyed'de yazdığı yazıların sebebini ve Trablusgarp meselesini ele aldığı önemi hatıratlarında şu şekilde dile getiriyordu;

“Trablusgarp meselesinin hafife alınması, İslam dünyasını ve özellikle Arapları düşündüklerinden çok daha büyük sorunlarla karşı karşıya getirecekti. Çünkü Avrupalıların gözünde İslam, birbirine bağlı zincir halkaları gibiydi. İslam'ın içine düştüğü belaların tek sebebi, kötü danışmanlar tarafından yönlendirilen idarecilerin başta işi sıkı tutmamasıydı. Bu danışmanlar, yöneticilere şunları söylüyorlardı; ‘Memleketimizin geri kalan kısımları, hiçbir faydasını görmediğimiz yerleri savunmanıza gerek bırakmayacak kadar geniş ve büyüktür.’ Azıcık bir

⁴⁵ Tufan Turan- Esin Tüylü Turan, “Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri”, *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 19, Güz 2011, s. 191.

⁴⁶ Rifat Türkel, “Etkileri Açısından Vehhâbilik (Suûdi Arabistan Dışı Ülkeler Örneği)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 8, October 2013, s. 708.

⁴⁷ *Agm*, s. 192.

⁴⁸ Salih Emre Özdemir, “II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam Siyasetinde Tarikatların Rolü: Senusî Tarikatı Örneği”, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 58.

⁴⁹ *Age*, s. 78.

⁵⁰ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydının Anıları*, s. 45.

⁵¹ William Cleveland, *Batı'ya Karşı İslam Emir Şekib Arslan'ın Mücadelesi*, s. 46.

ihmalin büyük zararlara yol açacağını unutmuş gibiydiler. Trablusgarp Savaşı'nda Mısır'da bulunduğum bir dönemde Refik El-Azm Bey bana; 'Şimdi Trablusgarp çölleri ile uğraşacak durumda değiliz,' demişti. Kendisine hemen; 'Eğer Trablusgarp'ın çölleri müdafaa edemezsek, Şam'ın bahçelerini de müdafaa edemeyiz,' diye cevap vermiştim. Nitekim öyle oldu."⁵²

Trablusgarp savaşı Enver Paşa ve Emir Şekib Bey'in İslam Birliği siyaseti için ciddi bir deneyim olmuştu. Savaş sürecinde Enver Paşa direnişi desteklemek için el-Cihad isminde bir gazete kurmuş bu gazete üzerinden İslam dünyasına savaşın seyrini aktarmıştır.⁵³ Enver Paşa'nın kurduğunu gazetinin isminden de anlaşılacağı üzere Trablusgarp Savaşı'nın manevi motivasyonu cihad söylemi ile sağlanmış, yapılan savaşın İslami bir mücadele olduğu ön plana çıkarılmıştır.

Enver Paşa savaş sırasında Sırat-ı Müstakim'de yayınlanan beyannameinde İslam dünyasına yaptığı çağrıda, İtalyan işgaline karşı durmanın Müslümanlara farz olduğunu şu şekilde belirtmiştir;

"Şu hâlde Hilâfet-i İslâmiyye ve vatan-ı mukaddes-i Osmanî uğrunda dest-i celâdetimizde meslûl olan seyf-i sâtımız ile bize müteveccih âmâl-i İslâmiyye ve Osmaniyeye kemâl-i fedâkârî ile hizmet ederek âsâr-ı muvaffakiyyet ve muzaf-feriyyet göstermek, düşmanı kahreylemek üzerimize farz olan en büyük bir vazifedir."⁵⁴

Ayrıca Enver Paşa Trablusgarp'ta yaşanan İtalyan taarruzunu, "*Gazetelerde kıymetli tahminler okuyorum! Bu savaş yirminci yüzyılda İslam'a karşı bir Haçlı Seferi olacaktır,*"⁵⁵ şeklinde tasvir etmesinden de anlaşılacağı üzere bu savaşı bir Hilal ve Haç mücadelesi olarak algılamıştır. Bunların yanı sıra Enver Paşa'nın Trablusgarp Savaşı esnasında kaleme aldığı 27 Ocak 1912 tarihli bir mektubunda Enver Paşa bölge ahalisi ile alakalı izlenimlerini şu şekilde anlatmaktadır;

"Araplar şöyle diyorlar: Bu savaştan çok memnunuz çünkü bize Halifemizin otoritesine ihtiyacımız olduğunu gösterdi. Halifemizde anladı ki bizler onun ölümüne kadar sadık ve fedakar kalacak oğullarıyız."⁵⁶

Yukarıda özetlenen meselenin bir başka örneği ise 2 Ekim 1911'de Hindistan Müslümanlarının Kalküta'da "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne Yardım Komitesi" oluşturmasıdır. Bunun yanı sıra Müslüman Birliği (All-India Muslim League), 7 Ekim 1911'de Leknev'de bir toplantı düzenleyerek İtalyan saldırılarını kınayıp Osmanlı Devleti'ne destek verdiklerini ilan etmiş olmasındır.⁵⁷

Bu savaş aynı zamanda Emir Şekib Bey'in cephede Enver Paşa ile tanışmasına vesile olmuştur. Bu dostluk Emir Şekib Bey'in hayatı içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü Emir Şekib Bey'e göre Enver Paşa İttihat-ı İslam'ın kurulması yolunda çaba sarf eden bir kahramandır.⁵⁸

Trablusgarp Savaşı Senusilerin yerel direnişi ile ilk aşamada başarı sağlamış, İtalyanlara ağır kayıplar verdirmiştir. Fakat 1912'de ortaya çıkan Balkan Savaşı, Trablusgarp'taki direnişi etkileyecekti. Balkanlardan gelen tehlikenin bertaraf edilmesi ve İstanbul'un güvenliğinin sağlanması amacı ile Babialı İtalyanlarla barış görüşmelerine başlamış ve bu durum Libya'da duyulmuştu. Barış görüşmelerine karşı çıkan Enver Paşa direnişin devam etmesi gerektiği noktasında ısrarcı olduysa da 15 Ekim 1912'de Uşi Antlaşması imzalandı. Bölgedeki ittihatchi subayların Balkan Savaşları'na dönmek için Libya'dan ayrılması ile savaş Senusilerin direnişi şeklinde devam etmiş, bu süre zarfında Enver Paşa el altından Senusileri desteklemeye devam etmiştir.⁵⁹

⁵² Emir Şekib Arslan, *İttihatchi Bir Arap Aydın Anıları*, s. 47-48.

⁵³ Nevzat Artuç, *age*, s. 100.

⁵⁴ Enver Paşa, "Beyanname", *SİRÂTIMÜSTAKİM*, Edt. Ertuğrul Düzağ, C. 7, S. 25, İstanbul Zilka'de 1329 -16 Kasım 1911, s. 162.

⁵⁵ Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları (1911-12)*, Basın Yayın Genel Md. Ankara 1979, s.52.

⁵⁶ M. Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul 1989, s.76-111.

⁵⁷ Hasan Taner Kerimoğlu, "Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yaptıkları Yardımlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 2, Kış 2012, s. 166.

⁵⁸ William Cleveland, *Batı'ya Karşı İslam Emir Şekib Arslan'ın Mücadelesi*, s. 55.

⁵⁹ Kadir Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senüsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2013, s. 31.

Trablusgarp Savaşı cephede her ne kadar istenilen başarıyı elde edip İtalyanları bölgeden komple atamamış olsa da İttihad-ı İslam siyasetinin muhayyel bir fikir olmadığı, sahada bizzat pratik bir karşılığı olduğunun tecrübe edilmesi açısından gayet önemlidir.

Bu durumun farkında olan Emir Şekib Bey savaştan sonra şu satırları kaleme alarak, İttihad-ı İslam siyasetinin önemine vurgu yapmıştır;

“Ahmed Şerif es-Senusi gibi bir tarikat şeyhinin otuz altı ay boyunca güçlü bir devlete karşı nasıl direndiğini gördük. Hala da bu mücadele devam etmekte, İtalya hezimete uğramaktadır. Bunun sebebi ise, bütün Arapların birleşip Ahmed Şerif’e itaat etmesidir. Ya Müslümanların etrafı sarılıp ateş çemberine alındıklarında Osmanlı Sultanı olmazsa ne yapacağız? Avrupa mezalimini bu hadde tutabilen güç, devletimizin varlığıdır. Müslümanların bütün hürriyetlerini ellerinden alabilmek için, Osmanlı’nın yok olmasını beklemekteler.”⁶⁰

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Trablusgarp direnişi hem Emir Şekib Bey’in zihin dünyasında hem de İTC’nin İslam dünyası üzerinde uyguladığı İslamcı politikalarda ciddi bir yer edinmiştir. Eldeki kısıtlı imkânlarla gerçekleştirilen bu direniş hem İslam dünyasının topyekûn ayağa kalkması ile emperyalizme karşı koyabileceği inancını güçlendirmiş hem de Osmanlı Devleti’nin varlığının ve ayakta kalmasının elzem olduğu düşüncesini desteklemiştir. Haliyle Trablusgarp Savaşı İslamcılığın pratik uygulamasının kısmen başarılı olduğu bir vaka olmuştur.

3.2. Emir Şekib Bey’in Nazarında İslam’ın 4. Büyük Felaketi: Balkan Savaşları

Balkan Savaşı’nın çıkması ile birlikte Trablusgarp’dan ayrılan Emir Şekib Bey bu savaş sırasında da Osmanlı Devleti’ne destek vermeye devam etti. O dönemde Mısır’da başlatılan devlete yardım kampanyalarının da içinde oldu. Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti üzerinden Osmanlı Devleti için para toplanmasında yardımcı olmuştur. Ayrıca Balkanlardan gelen muhacirler meselesinin ortaya çıkması ile Hilal-i Ahmer cemiyetinin topladığı yardımların, muhacirlere dağıtılması için oluşturulan ekibe müfettiş olarak atanarak cephe hattında görev almıştır.⁶¹

Her ne kadar Trablusgarp cephesindeki mücadelenin devam ettirilmesi gerektiği yönünde bir düşünceye sahip olsa da Balkan Savaşı’nın devleti büyük bir tehlikeye soktuğunu, devletin Trablusgarp cephesinden çekilmesinin büyük bir zaruret olduğunu belirtmiştir.⁶²

Savaş sürecinde Selanik ve Edirne’de açlık ve kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan halka yardım eden heyetin içerisinde bulunan Emir Şekib Bey, burada Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne yaptığı çağrılarla bölge halkına yardımların gönderilmesinde etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı ordusunda başlayan kolera salgınına karşı bölgede hayatta kalan askerler için çalışmalarda bulunmuştur.

Emir Şekib Bey gibi bir fikir ve mücadele adamının ruh dünyasında devletin Trablusgarp ve Balkanlarda yaşadığı hadiseler derin izler bırakmıştır. Emir Şekib Bey gidişatın son derece kötü olduğunu ve İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı en büyük musibetlerden birisinin yaşandığını savaş sırasında kaleme aldığı yazıları ile var gücüyle anlatmaya çalışmıştır.

Emir Şekib Bey’e göre İslam dünyası dört büyük musibet ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlar Haçlı Seferleri, Moğol İstilasası, Endülüs’ün Müslümanların hâkimiyetinden çıkması ve Osmanlı Ordusu’nun Balkanlar’da yaşadığı hezimetlerdir. Eğer süreç böyle giderse Emir Şekib Bey’e göre İslam milletleri tamamen köleleştirilecek ve Avrupa’nın boyunduruğu altına alınacaktır. Bu sebepten ötürü tek çıkar yol Müslümanların Osmanlı Devleti etrafında topyekûn emperyalizm ile mücadele etmesidir.⁶³ Onun böyle düşünmesinin en önemli sebebi Balkan Savaşı’nda Müslüman ahalinin başına gelenlerdir. Yaşanan kıyım, tecavüz ve saldırılara şahitlik eden Emir Şekib Bey, devletin ayakta kalmayı başaramaması durumunda aynı vahşetle Anadolu Türkleri ve farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanlarında karşı karşıya kalacağını düşünmektedir. Bu sebeple Balkan Savaşı onun fikir dünyasında bugüne kadar Müslümanların yaşadığı musibetlerin en büyüklerinden birisi olarak iz bırakmıştır.

⁶⁰ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı’da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, çev. Meryem Solmaz, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016, s. 54.

⁶¹ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 52.

⁶² Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 51.

⁶³ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı’da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 55-56.

Emir Şekib Bey'in gördüğü bu tablo İslam coğrafyasında da hissedilmiştir. Özellikle Hint Müslümanları arasında Balkan Savaşları ciddi bir etki meydana getirmiştir. Hint coğrafyasının birçok şehrinde gösteriler ve mitingler tertip edilmiş, Osmanlı Devleti için yardım kampanyaları düzenlenmiştir.⁶⁴ Balkanlar'da ve Trablusgarp'ta yaşanan olayların dramatik tarafı bir yana yaşanan kaybın büyüklüğünü şu şekilde tarif etmek mümkündür; devlet, topraklarının neredeyse 1/3'nü, 24 milyonluk nüfusun da 5 milyonunu kaybetmiştir.⁶⁵

Bağımsız olan ve hilafet makamını temsil eden Osmanlı Devleti'nin Balkan devletlerinin saldırısına maruz kalması ve yaşanan kayıplar; Asya, Afrika ve Avrupa'da yaşayan Müslüman toplumlarca bir bakıma yeni bir "Haçlı" saldırısı olarak değerlendirilmiştir.⁶⁶ Balkan Savaşı'nın ortasında bulunan Emir Şekib Bey aynı zamanda Trablusgarp cephesinde yaşanan gelişmelerle de alakadar olmaya devam etmiş, Senusilere para yardımı yapmaya devam etmiştir.⁶⁷

Hem Trablusgarp Savaşı hem de akabinde yaşanan Balkan Savaşları İslam dünyasında oluşan İttihat-ı İslam fikrini güçlendirmiş. Bu süreçte emperyalist işgallerin kıskacından kurtulmanın yolu olarak İslam milletlerinin birlikteliği fikri kuvvetlenmiştir. Fikirselsel olarak yaşanan bu gelişmelerin saha tatbiki ise daha önceki satırlarda izah ettiğimiz üzere, Senusi Direnişi ve Asya Müslümanlarının yardım kampanyaları olarak ortaya çıkmıştır. Haliyle bu durum İTC'nin İslamcılık siyasetine önem vermesine sebep olduğu gibi Emir Şekib Bey'in fikir dünyasında İslam birliğinin muhayyel bir yaklaşım olmaktan ziyade saha karşılığı olan bir siyasal amaç haline gelmesi iyice perçinleşmiştir.

Savaşın neticelenmesi ile birlikte Cebel-i Lübnan bölgesine geri dönen Emir Şekib Bey, bundan sonraki süreçte I. Dünya Savaşı'na ve Cemal Paşa'nın Suriye valiliğine şahitlik etmiştir. Bu süreç İTC'nin Orta Doğu ve Arap politikası açısından önemli olan bir kırılma noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3. Cemal Paşa ve Emir Şekib Bey İlişkisi Üzerinden İTC'nin Orta Doğu Siyaseti

1908'den İTC'nin iktidarı tam manası ile ele alacağı sürece kadar Osmanlı Devleti'nin Arap politikalarında muallakta kalan hususlar dikkati çekmektedir. Arap milliyetçilerinin bu döneme dair ortaya attığı Türkleştirme politikası güdüldüğü iddiası, dönemin ruhu sebebiyle bu şekilde anlaşılmıştır; İTC'nin Türkçülüğü öne çıkararak, bu yönde politika geliştiren bir hareket olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır.

Hâlbuki İTC'nin ilk dönem ortaya koyduğu siyaset Osmanlıcılıktır; bununda temeli din ve millet gözetmeksizin devletin bütün unsurlarını bir araya getirip devleti ayakta tutmaktır. Dönemin ruhu açısından baktığımızda, devleti ayakta tutmanın yolu merkezileşmeyi kuvvetlendirmektir. Bu sebepten ötürü İTC'nin ortaya koyduğu siyaset merkezi yönetimin gücünü arttırmaya yöneliktir. Bunun için dilde Türkçe, dinde ise İslam vurgusu ön plana çıkarılmıştır. Bu durum Arap milliyetçiliğini savunan İTC karşıtları için bir propaganda malzemesine dönüştürülmüş hali ile İTC'nin Türkçü kimliği tartışmasına yol açmıştır.⁶⁸

Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin üzerinde yoğunlaşan eleştiriler, ağırlıklı olarak devletin Arap vilayetlerine ve Araplara karşı ayrımcılık yaptığı noktasında toplanmıştır. Emir Şekib Bey gibi devletin yanında olan Arap mütefekkirleri ise bu eleştirilere cevap vermek durumunda kalmıştır. Devletin memuriyette Türk memurlara iltimasta bulunduğu eleştirilerine karşılık olarak, Türklerin ticaretle uğraşmadıkları, devlet işlerine meyil ettikleri ve Araplara memuriyet konusunda bencillik etmedikleri şeklinde savunmaya geçmiştir. Ayrıca Arap vilayetlerine mali ayrımcılık yapıyor iddialarına karşı ise hicri 1327 (1909) yılı Beyrut, Halep, Suriye, Kudüs'teki vergi gelir giderlerinin tablosunu ortaya koyarak cevap vermiştir.⁶⁹

⁶⁴ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1992, s. 43.

⁶⁵ Feroz Ahmad, *age*, s. 252.

⁶⁶ Hasan Taner Kerimoğlu, *agm*, s. 162.

⁶⁷ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 54.

⁶⁸ Hasan Kayalı, *age*, s. 95-133.

⁶⁹ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 38-39.

Bu süreç içerisinde İTC, ilk dönem her ne kadar Osmanlıcılığı benimsemiş olsa da ilerleyen süreçte bunun çok da uygulanabilir bir program olmadığını anlamıştır. Talat Paşa'nın 1910 İTC Kongresi'nde yaptığı konuşmada, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığının sağlanmadığını belirtmesi bu durumun somut örneklerindedir.⁷⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere İTC Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları tecrübesini de yaşadktan sonra devletin Müslüman unsurlarını bir arada tutacak en önemli faktör olarak İslam'ı görmüştür. Bu sebeple İslamcılık siyasetini mecburen uygulamaya koymuştur.

1913'te gerçekleştirdiği askeri darbe ile yönetimi ele alan İttihat ve Terakki, devlet siyasetinin yegâne temsilcisi haline gelmiştir. Bu süreç Emir Şekib Bey'in nezinde devletin yeniden toparlanma evresine girdiği bir dönem olarak görülmektedir. Fakat ona göre, I. Dünya Savaşı'nın çıkması bu süreci baltalayan en büyük sebeptir. Kendisi bu durumu şu şekilde izah etmektedir:

“Bu dönemde devlette belirgin bir düzelme görüldü. Devlet kendini toparlamaya başladı ve Balkan Savaşı'nda karşılaştığı büyük felaketlerin ardından yeniden etrafa ışık saçmaya başladı... Eğer şu uğursuz Dünya Savaşı olmasaydı, devlet o günlerde Türklere, Araplara ve bütün Müslümanlara birçok iyilik getirecek yeni bir döneme girmişti. Ancak takdir buna müsaade etmedi ve Allah'ın bildiği bir sebep yüzünden Dünya Savaşı patlak verdi.”⁷¹

Bu süreç için Emir Şekib Bey meselelerin çözümünün sağlanacağını düşünse de Cemal Paşa'nın 1915 yılında olağanüstü yetkilerle Suriye valisi olarak atanması hem devletin hem de İTC'nin Arap siyasetinde büyük kırılmalara yol açacaktı. Cemal Paşa'nın bölgede uyguladığı siyaset, savaş buhranı ve ekonomik sıkıntılar birleşince bölge halkının Osmanlı idaresine karşı tavrında ciddi değişiklikler söz konusu oldu.

Emir Şekib Bey, Cemal Paşa'nın Suriye valiliği sırasında kendisinin yakınında bulunma fırsatı elde etmiştir. Bu dönemde elinden geldiğince Osmanlı idaresine ve Cemal Paşa'ya yardımcı olsa da Cemal Paşa'nın baskı siyasetinin karşısında yer almaktan da çekinmemiştir. Emir Şekib Bey Cemal Paşa'nın mevcut siyaseti sonucu özellikle Arap ailelerin sürgünü ve idamlar meselelerinde kendisi ile ciddi bir ihtilafa düşmüş, bunun önüne geçmek için uzun uğraşlar ortaya koymuştur. Emir Şekib Bey'e göre Cemal Paşa'nın mevcut tavrının iki sebebi vardır: Birincisi Çanakkale Savaşı'nda yaşanan zaferdir. Emir Şekib Bey'e göre bu zafer İTC üyelerini zafer sarhoşluğuna itmiş, devlet için yanlış kararlar almalarına sebep olmuştur: Kadınların peçe takma zorunluluğunun kaldırılması gibi... Kendisine göre ikinci sebep ise, Cemal Paşa'nın Suriye'yi Türkleştirmek istemesi ve Arap milliyetçiliğinin kökünün kazınması gerektiğini düşünmesiydi.⁷²

Cemal Paşa ise hakkında ortaya atılan iddialara özellikle haksız yere idam ve sürgün cezası verdiği gibi meselelere hatıratında cevap vermiştir. Arap milliyetçileri hakkında verilen kararların, devletin düşmanları ile iş birliği yaptıkları gerekçesine dayandığını iddia etmiş ve Fransız konsolosluğunda ortaya çıkan belgeleri burada yayınlamıştır. Cemal Paşa hatıratlarında, uyguladığı baskı siyasetinin bölgeyi Türkleştirme için yapıldığı noktasında herhangi bir hususa değinmemiştir. Cemal Paşa'nın kendi zaviyesinden olaylara bakışı devletin bir savaş buhranında olduğu ve asayişin bir şekilde sağlanması gerektiği noktasında şekillenmiştir. Bu sebeplerden ötürü Cemal Paşa'ya göre uygulanan baskı siyaseti keyfiyet değil zaruretlerdir.⁷³

Bunun yanı sıra Cemal Paşa Suriye valiliği süresince bölgedeki Arapları yanına çekmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bunlar arasında Arap önde gelenlerinin bir araya getirilmesi ve çeşitli şiir okuma programlarının tertip edilmesi gelmektedir. Bu toplantılarda yaptığı konuşmalardan birinde, İttihat ve Terakki'nin de Türkleri ve Arapları İslam halifesinin bayrağı altında bir arada görmek istediğini⁷⁴ vurgulaması, onun bölge siyaseti açısından hilafet müessesinin ve İslam birliğinin önemini anladığını göstermektedir.

⁷⁰ Hasan Kayalı, *age*, s. 134.

⁷¹ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 70.

⁷² Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 119.

⁷³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 235-360.

⁷⁴ Seydi Vakkas Toprak, “Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılkı Hareketlerine Etkisi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 27, S. 2, Elazığ 2017, s. 300.

Emir Şekib Bey, Cemal Paşa'nın Suriye valiliği süresince uyguladığı sert siyasetine engel olmak amacı ile İstanbul'da bulunan İTC yöneticileri ile birçok kere temaslar kurmaya çalışmıştır. Özellikle Enver Bey'in Şam ziyareti sırasında durumu kendisi ile mütalaa etmeye çalışmış fakat muvaffak olamamıştır. Emir Şekib Bey her ne kadar Cemal Paşa'nın baskıcı siyasetini İTC'ye mal etmese de olaylarda Enver Paşa'nın veya diğer İTC liderlerinin değil Cemal Paşa'nın ve kendisini bizzat destekleyen Turancı grubun sorumluluğu olduğunu düşünmüştür.⁷⁵

Cemal Paşa'nın Suriye valiliği süresince yaşanan önemli olaylardan birisi ise Süveyş Kanalı Harekâtıdır. Harekât süresince Emir Şekib Bey, Cemal Paşa'nın mevcut politikalarının her ne kadar karşısında olsa da Osmanlı Devleti'nin yanında mücadele etmekten geri kalmamıştır. Süveyş Harekâtı da bu minvalde önemli bir meseledir. Bu harekât sırasında Emir Şekib Bey Dürzî gençlerden topladığı silah kullanmayı bilen gönüllülerle savaşa dâhil olmuştur.⁷⁶

İslamcı siyaset açısından Süveyş Harekâtını önemli kılan unsurlardan birisi de İTC'nin Trablusgarp'ta bulunan Senusilerle, İngilizlere karşı birlikte hareket etmeye çalışması ve Mısır'da topyekûn bir ayaklanma ile İngilizleri bölgeden atmaya çalışmasıdır. Bu minvalde I. Dünya Savaşı sırasında ilan edilen Cihad-ı Ekber fetvasına Senusiler riayet etmiştir.⁷⁷ Enver Paşa harekâtın başarılı olması durumunda Osmanlı ordusu ile Senusi birliklerin birleştirilmesiyle işgal altında bulunan Trablusgarp ve Mısır topraklarının tamamının kurtarılacağı umudunu taşımıştır.⁷⁸

Fakat iki defa harekât düzenlenen Süveyş Kanalı'nda, Senusilerin desteğine rağmen bir başarı elde edilemedi. Bunun en başta gelen sebeplerinden birisi bölgede Müslümanların oluşturabileceği bir isyan dalgasının Osmanlı ordusunun işine yarayacağını fark eden İngiliz ordusunun, askerî gücünü ciddi manada arttırmasıdır. Lojistik ve asker sayısında ciddi bir üstünlük elde eden İngilizler hem Senusi saldırılarını hem de Osmanlı ordusunun harekâtını püskürtmeyi başarmışlardır.

Süveyş Kanalı Harekâtı, İttihad-ı İslam açısından tıpkı Trablusgarp'ta olduğu gibi direkt bir başarı getirdi demek zor görünmekle birlikte, Senusi yardımı ve Osmanlı ordusunda savaşa katılan gönüllü Arap birliklerinden de anlaşılacağı üzere İslam; Müslüman kitleyi harekete geçirmesi noktasında önemli bir dinamik olarak yine karşımıza çıkmaktadır. Bunun farkında olan İTC ise bu dinamiği kullanmak için savaş boyunca elinden gelen çabayı ortaya koymuştur.

Fakat Cemal Paşa'nın Suriye valiliği bölgedeki dengeleri değiştirmiş, daha önce hâkim olan anlayışları alt üst etmeye sebep olmuştur. Özellikle sürgünler meselesi ve mübadele, bir nevi Ermeni Tehciri meselesinde karşılaşılan siyaset tarzı ile götürülmüş, bu da bölgede bulunan halkın devlete olan bakış açısını zedelemiştir. Milliyetçi Araplar için ise bu süreç, İTC hükümeti özelinde devlete karşı bir eleştiri unsuru olarak canlılık kazanmıştır. Bu eleştiriler, Cemal Paşa'nın politikaları ile mücadele etmesine rağmen Emir Şekib Bey'inde hedefe alınmasına sebep olmuştur.

Bu sebeplerden ötürü İTC ve Emir Şekib Bey açısından Cemal Paşa'nın Suriye valiliği bir kırılma noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kırılma devletin bu bölgeyi kaybetmeden önce yaşadığı en son önemli olaydır.

3.4. Emir Şekib Arslan'ın Arap Adem-i Merkeziyetçilere Yönelik Eleştirileri ve İslam Birliği Müdafaası

Emir Şekib Bey için emperyalizm kadar tehlikeli olan bir başka husus da Osmanlı Devleti'ne zarar veren içerdeki faktörlerdi. Bu zararlı faktörlerin başında da kendi coğrafyasında var olan adem-i merkeziyetçi Arapları görmekteydi. Daha öncede belirttiğimiz gibi Emir Şekib Bey için devletin zarar görmesi hem Araplara hem de diğer Müslümanlara büyük zararlar verecektir. Bunun için Arap olsun Türk olsun devlet coğrafyasında yaşayan bütün Müslümanların bir ve beraber olması bir zaruretlerdir.

Kendi dönemi içerisinde ortaya çıkan Arap uyanışına mesafeli olan Emir Şekib Bey, Osmanlı Devleti'nin safında bu harekete karşı mücadelede etmiştir. Onun eleştirilerinin odak noktası Avrupalı

⁷⁵ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 113.

⁷⁶ Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, s. 88.

⁷⁷ Kadir Özköse, *agm*, s. 32.

⁷⁸ Nevzat Artuç, *age*, s. 145.

emperyalistlerin adem-i merkezîyet çıkarına olmasıydı. Emir Şekib Bey'e göre Haçlı Seferleri bitmemiştir, devam etmektedir; özellikle Balkan Savaşı'nda yaşanan kıyım ve tecavüzler bunun en net örneğidir. Hal böyleyken Arap milliyetçiliğini savunmak İslam dünyasının tamamını tehlikeye atmaktır. Bu durumu Emir Şekib Bey şu ifadelerle dile getirmekte;

“En baştan beri Arap milliyetçiliğine soyundunuz. İslam'ın nehyettiği cahiliye adetine geri döndünüz. Yazıp çizdiklerinizle Arapları, Türk kardeşlerimize nefret duymaya teşvik ettiniz. Bir taraftan da Arap milliyetçiliğini yücelterek, İslam birliğini zedeleyecek teşebbüslere göz yumdunuz.”⁷⁹

Adem-i merkezîyetçi Araplara İslam birliğini zedeledikleri için tepki gösteren Emir Şekib Bey, onların Arap coğrafyasının ıslahı talebine ise; ıslahın ve imarın gerekli olduğunu, lakin imparatorluğun bir Haçlı Seferi ile karşı karşıya bulunduğunu belirterek karşılık veriyordu. Emir Şekib Bey, devletin toparlanmasına emperyalizmin müsaade etmediği hususu üzerinde duruyor ve ısrarla şu tezini ortaya koyuyordu;

“Bütün zayıflıklarına rağmen, ellerinde silah, başlarında Osmanoğulları var olduğu müddetçe Müslümanlar, dinlerini, ırzlarını, devletlerini koruyacaklardır. Her ne kadar Avrupa, bizim yok olmamız için elinden geleni yapsa da kendi ülkelerinde çıkabilecek iç problemler bunu engelleyebilecektir.”⁸⁰

Haliyle Osmanlı Devleti'nin varlığının elzem olduğuna inanan Emir Şekib Bey'in adem-i merkezîyetçi Araplara müsamaha göstermesi veya onların taleplerini mantıklı karşılması mümkün değildi. Çünkü ayrılmayı isteyen Araplar eninde sonunda emperyalist işgallerle karşı karşıya gelecekti. Bu iddialara karşı ise Paris Arap Kongresi'ni düzenleyen Selam Ali Selam gibi önde gelen Araplar; “Bizim Osmanlı Devleti'ne karşı Fransız yönetimini veya herhangi başka bir yönetimi kabul etmemiz söz konusu değildir.”⁸¹ diyerek cevap veriyordu. Fakat bu tür açıklamalar Emir Şekib Bey için pek bir anlam ifade etmiyordu. Çünkü yaşanan acı tecrübelerin Arap coğrafyasında da yaşanması tehlikesi onu fazlasıyla korkutuyordu.

Emir Şekib Bey'in adem-i merkezîyetçi Araplara yönelttiği bir başka eleştiri de onların ortaya koydukları itirazların sebeplerinin İTC'ye, özellikle de Enver Paşa'ya olan kinlerinden ileri gelmesidir. Hatta Edirne'nin işgalden kurtarılmasına adem-imerkezîyetçi Arapların sevinemediğini, çünkü Enver Paşa ve İTC'nin itibarının İslam dünyasında artmasının kendilerinin çıkarlarını zedelediğini iddia etmektedir.⁸²

Emir Şekib Bey bu eleştirilerine karşı, hayatını mücadelesine adanmış İslam birliği siyasetinin neden mühim olduğunu şöyle açıklıyor;

“Bazı Avrupalı yazarlar, İslam'ın geleceği konusunda uyarılarda bulunup, Panislamizm olarak isimlendirdikleri İslam birliğinin ne denli tehlikeli olabileceğine işaret etmektedirler. Öyle ki, imparatorlarından veya siyasetçilerinden birisi, rüyasında Müslümanların birleştiğini görse korku içinde yatağından sıçrayacaktır. Bugünkü durumda İngiltere sömürgelerinde yüz yirmi milyon, Fransa sömürgelerinde yaklaşık kırk milyon, Rus sömürgelerinde otuz milyon, Hollanda sömürgelerinde ise otuz beş milyon Müslüman bulunmaktadır. Bunun gibi Bosna ve Balkanlardaki Müslüman nüfus, Almanya'nın kontrolündeki Afrika, İtalya'nın ele geçirmeye çalıştığı Trablus ve İspanya'nın yönetimindeki Mağrip toprakları da buna dahildir.”⁸³

Emir Şekib Bey'in belirttiği üzere Müslümanların sömürgelerdeki nüfusu büyük bir güç teşkil etmektedir. Bu gücün İslam birliği ile harekete geçirilmesi ve düşmanı çekip atma mücadelesi ile sömürgecilik çağının sonu getirilebilir, İslam eski altın çağına tekrar kavuşabilirdi. Aslında baktığımız zaman bu fikir daha önce de belirttiğimiz gibi Sultan II. Abdülhamid'in ortaya koyduğu siyasetin bir benzeri olmakla birlikte, Emir Şekib'in İTC kimliği ve II. Abdülhamid'e olan mesafesini göz önüne alacak olursak, asıl etkilendiği isimlerin Efgani ve Abduh olduğu gözükmektedir. O da hocaları gibi bütün bir İslam dünyasının ayaklanması ile emperyalist işgallerin son bulacağına inanmaktaydı. Lakin

⁷⁹ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 49.

⁸⁰ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 56.

⁸¹ Selim Ali Selam, *Beyrut Şehrinin Anıları*, çev. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2009, s. 129.

⁸² Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 33.

⁸³ Emir Şekib Arslan, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, s. 42.

onu diğer isimlerden ayıran en önemli özelliği,Emir Şekib'in fikirlerini Osmanlı Devleti bünyesinde ve İTC çatısı altında gerçekleştirebileceğine olan yüksek inancıdır. Emir Şekib Bey devletin ayakta kalması için son ana kadar mücadele etmiştir; fakat yaşanan tarihî süreç kendisinin ve içinde bulunduğu fırkanın başarısızlığı ile sonuçlanmış, böylece devlet yıkılmıştır. Fakat o, devletin yıkılmasından sonrada fikrî mücadelesine devam etmiş, vefat ettiği güne kadar İslam birliğini savunmuştur.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Klasik Çağda yeryüzündeki Müslüman toplumların büyük bölümünün yegâne koruyucusu ve kollayıcısı sıfatına sahipti. Fakat sömürgecilik hareketlerinin başlaması ve devlet içerisinde yaşanan iç ve dış karışıklıklardan ötürü, yenileşme çağında devlet gücünü kaybetmeye başladı. Bu durumun akabinde Asya ve Afrika'da bulunan Müslümanların yaşadığı topraklar tek tek sömürge haline getirildi. Ardı ardına yaşanan toprak kayıpları ve devletin içinde bulunduğu kriz birtakım arayışlara yol açtı. Bu arayışlar öncelikli olarak, devletin gücünü toparlaması, devletin ayakta tutulması, Müslüman toplumların haklarının korunması, işgal ve sömürgeye karşı konulması gibi problemlere yönelik çabalar şeklinde ortaya çıktı.

Bu dönemde karşımıza çıkan arayışlar İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık gibi fikirler etrafında sistematik hale getirildi. Bu çalışmada incelediğimiz Emir Şekib Arslan ise şahsiyeti ve fikriyatı ile karşımıza İslamcılığın bir müdafisi olarak çıkmaktadır. Emir Şekib Arslan, Arap uyanışı neslinin, yetişmiş önemli ediplerinden birisidir. Döneminde bulunan isimlerin Arap milliyetçiliğine yöneldiği bir süreçte İslamcılığı benimsemiştir. Onun İslamcılığında daha ilginç olan ise üyesi olduğu ve uğrunda mücadele ettiği grubun İttihat ve Terakki Cemiyeti olmasıdır. Dönemin şartları açısından bakıldığında Arap mütefekkirlerinin birçoğunun İTC ile arasına mesafe koymasına karşın o, İTC'nin yıkıldığı son güne kadar cemiyetin savunucusu olmuştur.

Emir Şekib Arslan'ın kısa biyografisi üzerinden incelediğimiz İttihat ve Terakki'nin İslamcı politikalarına değinecek olursak, karşımıza Kafkas Müslümanlarına yardım edilmesi ile başlayan bir İslam birliği serüveni ortaya çıkmaktadır. Modern çağın başlangıcında dinî bir motivasyon ile toplulukların bir araya getirilmesi her ne kadar ütopyik bir fikir olarak düşünülse de bu durumun İslam dünyası için böyle olmadığı hem Sultan II. Abdülhamid dönemi politikaları ile hem de İttihat ve Terakki dönemi politikaları ile görülmektedir.

Bunlardan en önemlisi İTC'nin Enver Paşa komutasında idare ettiği Trablusgarp Savaşı'nda yaşananlardır. Bu savaş hem İTC'nin hem de Emir Şekib Bey'in İslam birliği fikrinin önemli bir deneyimi olmuş ve İslamcılığın sahada olan karşılığının net bir şekilde test edilmesi sağlanmıştır.

Trablusgarp'ta yaşananlar İslam birliği için bir motive kaynağı olurken, Emir Şekib Arslan'ın fikir dünyasında bütün İslam dünyasının topyekûn bir araya gelmesi ile sömürgeci işgallere karşı koyabileceği fikrini sağlamlaştırmıştır.

Trablusgarp Savaşı'nın yanı sıra Balkanlarda patlak veren savaşların da İslamcılığın önemini arttırdığı görülmüştür. Balkan Savaşları, gayrimüslim tebaanın devletten kopuşunu getirmesiyle birlikte Osmanlıcılık fikrinin zayıflamasına, bunun yerine devletin genel nüfusunu teşkil eden Müslüman tebaanın bir arada tutulabilmesi için İslamcılık fikrinin zaruret haline gelmesine sebep olmuştur.

1913 Babıali baskını ile iktidarı tamamen ele geçiren İTC, devleti toparlamak amacıyla çalışmaya başlamış, fakat hem devlet tecrübelerinin zayıf olması hem de iktidara geldiklerinde karşılaştıkları büyük problemler sebebi ile vaat ettikleri kurtarıcı politikalarını tam manasıyla uygulama fırsatı bulamamışlardır. Üstüne üstlük birde I. Dünya Savaşı'nın çıkması, durumu daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Bu süreçte Suriye valisi olarak atanan Cemal Paşa, elindeki olağanüstü yetkilerle Arap milliyetçiliğini yok etme gayretine girişmiş, bunun için bir baskı idaresi ortaya koymuştur. İşte bu dönemde hem Emir Şekib Arslan'ın hem de İTC'nin ortaya koyduğu İslam birliği siyaseti ciddi yara almıştır.

Emir Şekib Arslan her ne kadar ayrılıkçı Araplara karşı hem fikrî hem de siyasi mücadele verdiyse de savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin uğradığı akıbet malumdur. Genel olarak Emir Şekib Arslan'ın İTC kadrolarında verdiği mücadeleyi değerlendirecek olursak: Her ne kadar Emir Şekib Arslan'ın

zihninde kurduğu, Osmanlı Devleti'nin umdesinde İslam'ın eski altın çağına tekrar döndürülmesi hayali başarısız olsa da dönemin genel siyasetinde İslam, kitlelerin harekete geçirilmesinde ve sömürgeciliğe karşı konulmasında önemli bir motivasyon kaynağı olarak gözükmektedir.

Bu süreçten sonra soğuk savaşın ortasında dahi İslam İşbirliği Teşkilatı gibi, dinî bir motivasyonla uluslararası bir teşkilat kurulması başarılabilmiştir. Bu süreci ve yaşanan olayları göz önüne aldığımızda hem Emir Şekib Bey'in hem de İTC'nin ortaya koyduğu İslam birliği siyasetinin, nihai çözüm getirmemiş olmasına rağmen, günümüz şartlarında bile İslam dünyasında belirlenen siyasal dil, söylem ve siyaseti göz önüne aldığımızda canlılığını ve motivasyon enerjisini hala koruduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki*, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1971.

AKALIN, Durmuş, *Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

ARTUÇ, Nevzat, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı Senusi İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

CLEVELAND, William, *Batı'ya Karşı İslam Emir Şekib Arslan'ın Mücadelesi*, Çev: Selahattin Ayaz, Ekin Yayınları, İstanbul 2017.

_____, *Modern Orta Doğu Tarihi*, Çev: Mehmet Harmancı, agora kitaplığı, İstanbul 2008.

ÇELEBİ, Mevlüt, "Uşi Antlaşması'dan Sonra İtalya'nın Türkiye Siyaseti", Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları Bildiriler, Edit. Prof. Dr. Mehmet Ersan, Dr. Nuri Karakaş, TTK Yayını, Ankara 2013.

DURMUŞ, İsmail, "Mektup", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 29, İstanbul 2004, s.14-16.

Enver Paşa, "*Beyanname*", Sırâtımüstakîm, Edt.Ertuğrul Düzdağ, Cilt 7, 167. Sayı 25, İstanbul Zilka'de 1329 -16 Kasım 1911.

Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, Çev: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Osmanlı'da Ayrılık Yanlısı Araplara Sesleniş*, Çev: Meryem Solmaz, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016.

_____, *Şehit Suriye*, Çev: Muhammed Recai Gündüz, yarın yayınları, İstanbul 2014.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

GÜNEŞ, Gönül, "*Teşkilat-I Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XXIX, S.85, Mart 2013, s.102-130.

HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, "BEYÂN", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.6, İstanbul 1992, s.22-23.

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul 1989.

HÜLAGÜ, Metin, *Pan-İslamizm Osmanlı'nın Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006.

İNCE, Muhammed Yasir, *Şekib Arslan'ın Hayatı Eserleri ve Divanındaki Methiyeler*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

KARPAT, Kemal, *Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi*, X. Türk Tarih Kongresi, IV. Cilt, 22-26 Eylül 1986 Ankara.

KARPAT, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul 2009.

KAYALI, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık*, Çev: Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

KERİMOĞLU, Hasan Taner, "Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yaptıkları Yardımlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 2, Kış 2012, s.161-181.

KILIÇ, Hulusi, "EMİR ŞEKİB ARSLAN", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.151-153.

KOLOĞLU, Orhan, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları (1911-12)*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1979.

KURAN, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirler 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1992.

ÖZDEMİR, Salih Emre, "II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam Siyasetinde Tarikatların Rolü: Senusi Tarikatı Örneği", (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018.

ÖZKÖSE, Kadir, "Osmanlı Devleti İle Senüsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2013, s. 12-39.

Said Halim Paşa, *Buhranımız ve Son Eserleri*, Der. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1991.

SELAM, Selim Ali, *Beyrut Şehreminin Anıları*, Çev: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2009.

SEMİZ, Yaşar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, 2014, s. 218-244.

SEVİL, Hülya Küçük, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi(1908-1914)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

SHAW, Stanford, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e Yayınları, C. 2, İstanbul, 2017.

SIRMA, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.

TANIYICI, Şaban-KAHRAMAN, Selçuk, "II. Abdülhamid'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam", *Medeniyet ve Toplum*, Cilt 1, Sayı 2, Güz 2017, s. 1-25.

TAŞPINAR, Halil, "Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt VII, Aralık 2003, s.261-289.

TÜRKEL, Rifat, "Etkileri Açısından Vehhâbilik (Suûdi Arabistan Dışı Ülkeler Örneği)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, V. 6, I. 8, October 2013, s. 700-718.

TÜRKÖNE, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

TOPRAK, Seydi Vakkas, “*Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketlerine Etkisi*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 27, S. 2, Elazığ 2017, s. 297-310.

TURAN, Tufan-Turan, Esin Tüylü, “*Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri*”, Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, Sayı 19, Güz 2011, s. 196-211.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 269-276

Geliş Tarihi–Received Date: 14.02.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.07.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
GENEL HATLARIYLA KAÇAR-KAŞKAY İLİŞKİLERİ
ZÜHRE NUR PEHLİVAN*

ÖZET

Kaçarlar dönemi, bilindiği üzere 1795 ile 1925 arasındaki süreci kapsamaktadır. Söz konusu zaman dilimlerinde Kaçar yönetiminin bünyesinde, birçok Türk topluluğu aktif rol oynamıştır. Bu topluluklardan biri de Kaşkaylardır. Türkçe literatürlerde tarihsel seyir içerisinde Kaçarlar ile Kaşkaylar arasındaki ilişkilerin nasıl seyrettiği hususunda sığ ve yetersiz malumatlar mevcuttur. Melik Mansur Han'ın "*Hatırat-ı Melik Mansur Han Kaşkayı*" adlı kitabında rastladığımız bilgiler bizi iki Türk topluluğun ilişkileri hakkında çalışmaya sevk etti. Melik Mansur Han, Savletü't Devle'nin oğludur. Melik Mansur Han yaşanan olayların canlı tanığı olup dönemin siyasi olaylarına ışık tutmuştur. Eserinde Kaçar-Kaşkay temaslarından söz etmektedir. Çalışmamızı bu eserden mülhem alarak diğer literatürlerle de besleyerek Kaçar-Kaşkay ilişkilerine ışık tutmak amacıyla oluşturduk. Çalışmamız "Kaşkaylar ve Kaçarlar arasındaki ilişkiler ne zaman başladı?, Kaçarlar hakimiyetleri döneminde Kaşkaylara karşı nasıl bir politika takip ettiler?, İki Türk topluluk arasında temaslar kurulurken milli kimlik baz alınmış mıdır?" gibi sorulara yanıt aramaktadır. Rıza Şah Pehlevi döneminde Kaşkaylara karşı yürütülen politikalarından biri olan göç ettirme ve zorunlu iskân politikasının Kaçarlar döneminde de uygulandığını tespit ettik. Kaçarlarla Kaşkaylar arasındaki ilişkilerin günümüzde ne boyutta olduğuna ve herhangi bir siyasi temasta bulunulup bulunulmadığına dair herhangi bir malumata ulaşamadık. Bu durumun en önemli etkenlerden birinin Kaçarların son dönemine ait bilgilerin muğlak ve sığ düzeyde olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bunu Kaçarların Rıza Şah Pehlevi'nin iktidar sürecinin akabinde adlarından çok söz edilememesine ve merkezi hükümet tarafından dağıtılmasına bağlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kaçarlar, Kaşkaylar, Savletü't Devle, Melik Mansur Han.

QAJAR-QASHQAI RELATIONS WITH GENERAL LINES

ABSTRACT

It is known that the period of Qajars covers the period between 1795 and 1925. During this period, many Turkish communities played an active role in the management of Qajar. One of these communities is Qashqai's. In Turkish literature, there are shallow and inadequate information about how the relations between Qajar's and Qashqai's in historical course are observed. The information that we found in his book Malik Nasir Han's "Remembrance Malik Mansour Khan Qashqai" prompted us to work on the relations of two Turkish communities. Malik Mansour Khan is the son of Sawlat-ed Dowleh. Malik Mansour Khan was a living witness of the events and shed light on the political events of the period. In his work, talks about Qajar's and Qashqai's contacts. We created our work in order to shed light on the relationship of Qajar's and Qashqai's by feeding other literature with this literature. Our study is looking answers to questions such as "When did the relations between Qashqai's and Qajar's started? How did they pursue a policy against Qashqai's during the period of Qajar's domination? Has the national identity been followed while the contacts between the two Turkish communities have been established?" We determined that, the policy of immigration and compulsory resettlement, which is one of the policies applied to the Qashqai's, in the period of Reza Shah Pahlavi, was also applied during the Qajar period. We could not reach any information as to whether or not the relations between the Qajar's and Qashqai's were at present and whether there was any political contact. We think that one of the most important factors of this situation is that the information about the last period of Qajar's is at a vague and shallow level. We attribute this to the fact that the Qajars, after the ruling process of Reza Shah Pahlavi, could not speak much of their names and were distributed by the central government.

Key Words: Qajar's, Qashqai's, Sawlat-ed Dowleh, Malik Mansour Khan.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: znurpeh@hotmail.com

GİRİŞ

Geçmişten günümüze büyük medeniyetlerin kurulmasına imza atan Türklerin yaşadığı coğrafya; Çin Seddi'nden başlayarak Tuna boylarına, Sibiry'a'dan Hint Okyanusu ve Büyük Sahra çölüne kadar ulaşan kısmı ihtiva etmekteydi. Türklerin yaşam yurdu haline getirdiği bir coğrafya da İran sahasıdır. İran sahasını birçok Türk Devleti hakimiyet altına aldı. İran'da Türk hakimiyeti özellikle de Türkmen oymaklarından beslenerek kurulan Safevi Devleti'yle asıl hüviyetine kavuştu. Safevi Devleti'nin zayıflayıp yıkılmasının ardından Rıza Şah Pehlevi, Fars yönetimi kuruncaya kadar İran'a çeşitli hanedanlıklar hâkim oldu. Bu hanedanlıklardan biri İran'da yaşayan önemli topluluklardan biri olan Kaçarlardır. Kaçarlar, 1795 yılında iktidarı ellerine alıp hakimiyet süreçlerini 1925 yılına kadar devam ettirebilmişlerdi. Kaçarlar, iktidarı boyunca çalkantılı süreç içerisinde inişli çıkışlı bir politika takip ettiler. Bu dönem içerisinde çok fazla başarılı bir yönetim sergileyemediler. Gösterdikleri politik zayıflıklar, zafiyetler zaman zaman devlet içerisindeki kabile oluşumlarının güçlenmesine yol açtı. Bu durum halk nezdinde tepki ile karşılaşmaktayken kabileler ise kendi güçlerini arttırabilmek adına Kaçar yönetiminin zayıflığından yararlandılar. Bu kabileler içerisinde büyük nüfuza ve güce sahip olan ve son derece önem teşkil eden Kaşkaylar, Kaçarların zafiyetlerinden yararlanarak siyasi konjonktürleri iyi takip edebildiler. Bu bağlamda güçlerini ve nüfuzlarını arttırdıklarını söyleyebiliriz. Çalışmamızı Kaşkaylar ile Kaçarlar arasındaki ilişkilerin tarihsel süreç içerisinde nasıl cereyan ettiği, aralarındaki ilişkilerde milli birlik, dayanışma gibi unsurların temel alınıp alınmadığı sorularından yola çıkarak siyasi temelli bir perspektifle oluşturduk. Amacımız İran'da ikamet eden ve uzun süre İran'ın egemenliğini ellerinde tutan Kaçarlar ile söz konusu bölgede önemli güç ve nüfuz sahibi Kaşkayların siyasi temaslarını ve ilişkilerini ortaya koymaktır. Türkiye literatürlerinde Kaşkay-Kaçar ilişkilerine yönelik kaynak bulunmamakla birlikte, aradaki ilişkiler kısmi şekilde geçmektedir.

Kaçar Kaşkay İlişkilerine Genel Bir Bakış

Kaşkayların İran'a geldikleri tarih hakkında çeşitli ihtilaflar vardır. Bazıları İslamiyet'ten evvel, bazıları Türk soylu kabileler İran'a ulaştıkları zaman, bazıları da Selçuklular zamanında geldiklerini ifade etmektedirler.¹ Bazı kaynaklara göre Kaşkayların İran'a geliş tarihleri XI ve XII. yüzyıllara tekabül etmektedir.² Safeviler döneminde Kaşkayların idari bir düzene sahip olması elde edilen malumat arasındadır.³ Rüstemü't Tevârih, Şah Hüseyin devrinde Kaşkayların reisi olan Hamid Beg-i Kaşkai'nin devlet ricalinde mühim bir kişilik olduğu bilgisini vermektedir. Nadir Şah döneminde Cani Muhammed Ağa'nın oğullarından İsmail Han ve Hasan Han, Şah'ın gerçekleştirdiği sefere katılarak mühim roller üstlenmişlerdir.⁴ Kaşkaylar Safeviler döneminden itibaren ufak çaplı da olsa idari bir düzene sahipti.⁵ Kaşkayların konfederasyon şeklinde vücut bulmalarının Zendiye döneminde olduğu kabul edilmektedir.⁶ Kaşkayların ilk ilbeyinin Zendiye döneminde atandığına dair malumatlar söz konusudur.⁷ Rüstemü't Tevârih adlı eserde, Şah Hüseyin devrinde Kaşkayların reisi Hamid Beg-i Kaşkai'nin devlet bünyesinde mühim bir yere sahip olup önemli hizmetlerde bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Cani Muhammed Ağa'nın oğullarından İsmail Han ve Hasan Han, Nadir Şah döneminde gerçekleştirilen seferlerde önemli roller üstlenmiştir.⁸ İsmail Han ve Hasan Han'ın yaşadığı dönem bazı kaynaklarda, Kerim Han Zend devri olarak geçmektedir.⁹ Zendiye döneminin sonlarına doğru öldürülmüşlerdir. Ölüm sebepleri hakkında net bir malumata ulaşılmamıştır.¹⁰ Oberling ise mevcut anlaşmazlığın Nadir Şah'ın zamanında zuhur ettiğini ifade etmektedir.¹¹

Çalışmamız için önem teşkil eden Kaçar-Kaşkay ilişkileri Kaçarların hakimiyet sürecinde olduğu devirdir. Kaşkayların, Kaçarlar zamanında da Fars ve İsfahan'ın yönetiminde söz sahibi olduğu bilinmektedir.¹² Kaşkaylar, Kaçar iktidarı boyunca özerk bir yapıda hayatlarını idame ettirmişler ve kendi önemlerini arttırmışlardır. Bu nedenle İran'ın kuzeyinden ve batısından birçok topluluk Kaşkayların bünyesine eklenmiştir. Bilhassa başkentin Tahran'a nakledilmesiyle birlikte Kaşkaylar kendi kudretlerini ve ehemmiyetlerini daha fazla

¹ Nasır İrci, *İl-i Kaşkayî Der Ceng-i Cihan-ı Evvel*, Tahran 1380 (2002), s. 4.

² Manouchehr Shiva, "The Qashqai Turks of Fars, Southern Iran", *Qashqai. Net*, 2015, s. 1.

³ Menuçehr-i Kiyani, *Şakayık Aşkayla Göç Kaşkaylarda Sanat*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2014, s. 8.

⁴ Şenay Yanar, "Kaşkay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar", *Vakanüvist Dergisi*, S. 1, Güz 2016, s. 164-165.

⁵ Menuçehr-i Kiyani, *Şakayık Aşkayla Göç Kaşkaylarda Sanat*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2014, s. 8.

⁶ Vahid Rashidvash, "Iranian People: Iranian Ethnic Groups", *Center for Promoting Ideas*, s. 222.

⁷ Lois Beck, "Tribe and State in Revolutionary Iran: The Return of the Qashqai Khans", *Iranian Studies*, C. XIII, S. 1-4, 1980, s. 217-218.

⁸ Şenay Yanar, *age*, s. 164-165.

⁹ İsmail Arabacı, *Türkler*, Ankara 2005, s. 174.

¹⁰ Faruk Sümer, "İran'da Yaşayan Türk Oymakları Kaşkaylar", *Türk Kültürü*, S. 120, Ekim 1972, s. 1240.

¹¹ Pierre Oberling, *The Qashqai Nomads of Fars*, Paris, 1974, s. 36.

¹² Kiyani, *age*, s. 7.

arttırma imkânı bulmuşlardır.¹³ Kaçar iktidarı boyunca büyük konfederasyonun muhtevasını oluşturanlar arasında; Kaşkaylar, Bahtiyariler ve Hamseler vardı. Yetkililer, söz konusu boyların sağlamlaştırılmasını teşvik edici bir politika takip etmişlerdir. 1861-1862 tarihlerinde çıkan Hamse konfederasyonu Kavam el Mülk'ün yönetimine verilmiştir. Hamse konfederasyonunun kurulmasındaki amaçlardan biri Kaşkayların gücünü ve nüfuzunu kontrol altına alabilmektir.¹⁴ Yerel kaynaklara göre Kaşkayların adından ilk bahsedilmeye başlanan devir, Cani Ağa Kaşkayı dönemine tekabül etmektedir. Şah Abbas zamanında bu boya siyasi yetkiler verildi.¹⁵ Cani Ağa, Kaşkay uruklarını kendi çerçevesinde birleştirdi.¹⁶ Kaçar hükümdarı Ağa Muhammed Kaçar zamanında Kaşkayların bir kısmı Mazenderan'a, bir kısmı ise Bahtiyari bölgesine sürüldü. Kaşkaylardan bazı gruplar merkezi hükümet ile çatışmaya girdi.¹⁷ 1788 yılında Ağa Muhammed Han, Zend hakimiyetine son vermek ve güçlü olarak gördükleri Kaşkayları etkisiz hale getirmek için saldırılar planladı. Kaşkaylar saldırının gerçekleşeceğine dair bilgiyi alarak dağlara çekildiler.¹⁸ 1794'te Ağa Muhammed, hâkim güç haline gelip Kaçar Hanedanlığını kurdu. Bu durumdan endişelenen Cani Han (Can Muhammed Han) efradını da yanına alarak Zagros dağlarında gizlendi. Bu gizleniş 1797 tarihine yani Ağa Muhammed'in öldürülüşüne kadar sürdü.¹⁹ Söz konusu dönemde başkent'in Tahran'a taşınması Kaşkaylar açısından müspet bir durum oluşturdu. Onlar Fars bölgesinde egemen ve etkili güç haline geldiler.²⁰ Hâkim güçleri ve nüfuzları dolayısıyla Kaşkayların bünyesine Ebiverdi, Afşar, İnanlı, Baharlı, Halaçlar ve Nefer gibi Türk toplulukları da katıldı.²¹

Kaşkaylar ile Zendliler arasındaki samimi ilişki Kaçarlar dönemine menfi şekilde sirayet etmiştir. Bu ilişki Kaşkayları, Kaçarların hedefi haline getirdi.²² Kaçarların Kaşkaylar üzerindeki baskılarına rağmen onlar belli bir pozisyonda yaşamlarını idame ettirmişlerdir.²³ Feth Ali Şah; Cani Ağa'yı, ilhanlık²⁴ görevine tayin etti. İlhanlık vazifesi, Kaşkayların varlığına siyasi bir hüviyet eklemiştir.²⁵ Oğlu Muhammed Hasan'a ise "ilbeyi" unvanı verildi. İlhan isminin daha önce söylenmediği bilinmektedir. Daha önceki tarihlerde Horasan'da bulunan en büyük beylere ilhan denildiğine rastlanılmıştır.²⁶ Bu bağlamda Kaşkayların bu dönem itibarıyla sistemli bir şekilde teşkilatlanmaya başladıklarını söyleyebiliriz.²⁷ Bunun yanı sıra Feth Ali Şah döneminde Kaşkaylardan asker olarak ülkenin korunması için istifade edilmiştir.²⁸ Cani Han'ın yetkisi sadece Kaşkay eli ile sınırlandırılmamış aynı zamanda bütün Fars elinin de ilhanı olmuştur. Söz konusu dönemde Fars elleri Kaşkay hanları ve Kıvamilerin yönetiminde olmak üzere iki kısımdı. Feth Ali Şah'ın İsfahan'a gezisi söz konusudur. Bu gezi sırasında kendisine Kaşkay ilhanı destekte bulundu. Kaşkaylar bu dönemde Fars elinin yönetiminde olan Muşir-ul Mülk eli rekabet halindeydi. Kaşkaylar ona karşı Kıvamilerle birleştiler. Muşir-ul Mülk'ün gücünü arttırmaya Kaşkay illerinin tümü Kirman'a göç ettirildi. Ancak Muşir-ul Mülk'ün atılmasının akabinde geri döndüler. Cani Ağa'nın oğullarından olan Muhammed Kulu Han, Kaşkayların yeniden güçlenmesi adına çaba sarf etti. Yapılanma bakımından önemli başarılar sağlandı.²⁹ Muhammed Kulu Han Kaçar müteveli heyetinden izin almadan Fars'a gidip isyan girişiminde bulunsada neticesiz kaldı.³⁰ Muhammed Şah'ın ölümünün akabinde Şiraz'ın bir süre Kaşkay muhasarası altında kaldığı bilinmektedir.³¹ İlk olarak Rıza Şah Pehlevi zamanında uygulandığı sanılan Kaşkaylara karşı uygulanan yerleşik hayata geçirme politikasının başlangıç tarihi 1870'li yıllara yani Kaçarların hâkim olduğu sürece indirgenebilmektedir. Kaşkaylar verimsiz çorak topraklara yerleştirilirken, verimli araziler Farslara pay edilmiştir. Bu minvalde Kaçarların Fars ekolünün izinden gittikleri söylenebilir. Söz konusu politikalar neticesinde Kaşkaylar, hem ekonomik anlamda hem de yaşam kalitesi bakımından büyük zarar görmüşlerdir.³² Nasreddin Şah'ın 1851 yılında İsfahan'a gerçekleştirdiği gezi sırasında Kaşkay elinin önderliği Şah'ın resmi olarak onayından geçti.³³ Muhammed Ali Han döneminde Savletü't Devle

¹³ Menuçehr-i Kiyani, *Siyah Çadurha, Tahkik-i Der Zendegi Merdum-u İl-i Kaşkayı*, Tahran, 1371 (1993), s. 149.

¹⁴ Mohammad Reza Djalili, Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 39-40.

¹⁵ Lois Beck, *The Qashqa'i of Iran*, World of Islam Festival 1976 Whitworth Art Gallery University of Manchester, Manchester 1976, s. 11.

¹⁶ Cengiz Orhonlu, "Kaşkaylar", *Türk Kültürü*, Ankara 1967, s. 422.

¹⁷ Babek Cavanşir, Kaşkay Türklerinin Tarihi, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 69-71.

¹⁸ Mehlika Üstündağ, "Zendler Döneminde Kaşkay Türkleri", *İraniyat Dergisi*, s. 54.

¹⁹ Yanar, *agm*, s. 165.

²⁰ Beck, a.g.e., s. 12.

²¹ Cavanşir, *agt*, s. 69-71.

²² Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2010, s. 70.

²³ Cavanşir, *agt*, s. 69.

²⁴ Kaşkaylarda mutlak kudreti temsil etmektedir. Kaşkaylar; süvarilik, nişanlılık, adil karar verme yetisi ve güç hususunda ön plana çıkan ismi ilhan olarak seçerler. Bakınız; Alper Aksoy, "Kaşkay Türkleri", *Milli Eğitim ve Kültür, Esir Türkler Özel Sayısı*, Haziran-Temmuz-Ağustos 1980, s. 10.

²⁵ Hüseyin Ciddi (Bayat), *Peyvestegi-i Kavmi ve Tarihi-i Oğuz-İlha-i Kaşkayı-i İran, Kabile-i (Kayı-Kaşkayı)*, Şiraz, 1378 (2000), s. 41.

²⁶ Mirza Hasan Fesai, *Farsname-i Nasiri*, C. 1, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1378 (2000), s. 719.

²⁷ Meşkure Yılmaz, "İran Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 173, İstanbul Mart-Nisan 2008, s. 64-65.

²⁸ Menuçehr-i Kiyani, Tahran, 1371 (1993), s. 169.

²⁹ Cavanşir, *agt*, s. 71-73.

³⁰ Ciddi (Bayat), *age*, s. 43.

³¹ Oberling, *age*, s. 56.

³² Behçet Kemal Yeşilbursa, "Kaşkaylarda Uygulanan Toprak Reformları ve Esasları", *Türk Kültürü*, S. 314, Haziran 1989, s. 356.

³³ Cavanşir, 2001, s. 75.

GENEL HATLARIYLA KAÇAR-KAŞKAY İLİŞKİLERİ

ile iyi ilişkiler ve temaslar kurulsa da çok uzun süreçli olmadı. Hatta Savletü't Devle'nin Muhammed Ali Han'a karşı saldırıları söz konusudur. Muhammed Ali'nin Savletü't Devle'nin gücünü zayıflattığı da söylenebilir.³⁴ Muhammed Ali Han'ın akabinde kardeşi Muhammed Kulu Han resmi olarak ilhanlığa atandı. Söz konusu dönemde İngiliz saldırıları mevcuttur. Kaşkaylar İngiliz saldırılarına karşı merkezi hükümetle ortak hareket ederek önemli başarılar elde ettiler.³⁵ Muhammed Kulu Han'ın akabinde ilhanlık görevini XIX. yüzyılın en önemli ilhanlarından biri olan Sultan Muhammed üstlenmiştir.³⁶

Kaşkayların XIX. yüzyıl itibarıyla güçlerini toparlayarak organize hale geldikleri söylenebilir.³⁷ 1905-1911 yıllarında zuhur eden Meşrutiyet döneminde Kaşkaylar merkezi hükümete yani Kaçar yönetimine karşı olmayı tercih etmişlerdir. Kaşkaylar Meşrutiyetçilere karşı müspet bir tutum sergilemişlerdir. Bu durumun bir nedeni İngilizlerin Kaşkaylar üzerindeki yoğun baskıları ve mevcut baskıdan bunalmalarıdır.³⁸ Meşrutiyet idaresi kurulduktan sonra Kaşkayları mecliste temsil eden isim olarak Hacı Kerim Han karşımıza çıkmaktadır.³⁹ Savletü't Devle gibi hanlar, Meşrutiyet hareketini sınırları genişletmek için önemli bir adım olarak gördü.⁴⁰ Savletü't Devle Meşrutiyet döneminde nüfuzunu arttırarak rakipleri karşısında üstünlük kurdu. Bunun yanı sıra rakiplerinin gücünün azalması da Savletü't Devle'nin parlamasında etkili olmuştur. Kaşkayların rakipleri bu zaman dilimlerinde Kaçar hanedanının eski sistemine bağlıydılar. Savletü't Devle ise Meşrutiyet güçlerini korumasıyla başarı sağlayabildi.⁴¹ Savlet-üd Devle, Fars'tan Basra Körfezine kadar uzanan ticaret yollarını ele geçirebilmiştir. Savlet-üd Devle o kadar geniş imtiyaza sahip oldu ki kendi boyuna vergi koyacak kadar geniş düzeyde etki sahibi oldu.⁴² Siyasi, askeri ve ekonomik nedenlerden dolayı bozulan birliği Savlet-üd Devle yeniden tesis etmiştir.⁴³

Kavimler genellikle Kaçarların despot tarzı yönetimine bağlıydı. Ancak Savletü't Devle onlardan farklı bir tutum sergileyerek uygun bir başarı yakaladı.⁴⁴ Kaşkayların başında bulunan ve önemli şöret yakalayan Savlet-üd Devle, Güney İran'ın önemli asilzadelerinden biriydi.⁴⁵ Kaşkayları, içerisinde buldukları karmaşa ve buhrandan kurtararak göçebe bir bünye dahilinde yeniden teşkilatlandırmıştır.⁴⁶ 1912'li tarihlerde yani Kaçarların hüküm sürdüğü zaman dilimlerinde ekonomik bir buhran yaşandı. Merkezi hükümetin bu zor durumundan yararlanan Savlet-üd Devle, gücünü ve nüfuzunu arttırdı. Fars'tan Basra körfezine kadar ulaşan ticaret merkezlerini ele geçirmiştir. Britanya'nın Körfez'deki Siyasal Temsilciliği; Kaşkayların gücü ve nüfuzuna dair "Fars'taki en büyük makam sahiplerinden biri Kaşkaylar kendi kabilesine vergi koyabilecek düzeyde güç sahibidir" açıklamasında bulunmuştur.⁴⁷ Kaçarlar döneminde en zor zamanlarında savaşlarda, İngilizlerle olan mücadelelerde devlet onların gücüne başvurmuştur.⁴⁸

Kaçar hükümdarlarından biri olan Ahmed Şah'ın tahta geçmesinden kısa süre sonra I. Dünya Savaşı patlak verdi. İngiliz ve Rus kuvvetleri İran topraklarını işgal etmiş bulunmaktaydı. İngilizlere karşı yapılan savaşta mücadele verenler arasında Kaşkayların da olduğunu görmekteyiz.⁴⁹ Kaşkaylar savaşta İngilizlerin karşısında yer alarak Osmanlı Devleti'ne yardımda bulundular.⁵⁰ İngilizler Kaşkayların merkezini ele geçirecek Kaşkayları devre dışı bırakmak istemişlerdir. Ancak Kaşkaylar, İngilizlere büyük bir zayıf verdirerek Şiraz-Kazerun karayolunu, Şiraz'ın batı kısmını, güney ve güney batı bölgelerini ele geçirmeyi başarmışlardır. 1918 yılında İngilizler Kaşkaylara saldırı düzenleseler de Savle'üd-Devle'nin üvey kardeşi Ali Han Salar Haşmet öncülüğündeki Kaşkay birlikleri, onlara karşı başarı sağlamışlardır. Sovletu's-Saltaneh adlı bölge komutanı, Savle'üd-Devle'nin amcasının oğlu ve Abade'nin eski yöneticisi olan Muhammed Ali Kaşkayı'ye Abade'nin fethi için yardım edecekti. Muhammed Ali Han Kaşkayı'nın Güney Polisi'ne saldırmaya hazırlandığı sırada veba

³⁴ Mohammad Mahdi Moradi Khalaj, Mostafa Namdari Monfared, "Taamülat ve Tekabülat Savletü't Devle Kaşkayı ve Jandarmeri Fars Der Ostani ve Nohostin Salha-yı Ceng-i Cihan-ı Evvel, (1911-1912)", *Biannual Research Journal of Iran Local Histories*, 2016, s. 83.

³⁵ Cavanşir, *agt*, s. 75.

³⁶ Faruk Sümer, "Kaşkay", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul, 2002, s. 21.

³⁷ Vahid Rashidvash, "Iranian People: Iranian Ethnic Groups", *International Journal of Humanities and Social Science*, C. 3, S. 15, Ağustos 2013, s. 222.

³⁸ Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s. 333-334.

³⁹ Sümer, *agm*, s. 1240.

⁴⁰ Cefer Eyvezi Yadıkırı (Ayvazoğlu Yadıkırlı), *Mezun Qasqayı Şiirleri*, s. xix.

⁴¹ Nasır İrci, *İl-i Kaşkay, Der Cihan-ı Ceng-i Evvel*, 1329 (1950), s. 11.

⁴² Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017, s. 74.

⁴³ Ali Temizel, "Kaşkay Türklerinde Kültürel Hayat", *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 153.

⁴⁴ Nasır İrci, *İl-i Kaşkayı Der Ceng-i Cihan-ı Evvel*, Tahran, 1380 (2002), s. 11.

⁴⁵ Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 42.

⁴⁶ Aksoy, *agm*, s. 13.

⁴⁷ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 75.

⁴⁸ Menuçehr-i Kiyani, Tahran, 1371 (1993) s. 168.

⁴⁹ Djalili, Kellner, *age*, s. 52.

⁵⁰ Kafkasyalı, *age*, s. 76.

hastalığı yayıldı. Muhammed Ali Han Kaşkayı ve birçok insan bu hastalıktan dolayı öldü. Bu nedenle Kaşkaylar, Abede'den çekilmek zorunda kaldılar.⁵¹

Rıza Şah'ın tahtı ele geçirip Kaçar Hanı Ahmed Şah'ı uzaklaştırırken Nasır Han ve babası Savletü't Devle onun yanına gittiler. Nasır Han anılarında, Ahmed Han'ın yanına girişlerinin, selamlamaların ve aradaki dostane ilişkinin portresini çizmiştir. Savletü't Devle ile Ahmed Şah'ın konuşmalarından bilhassa Rıza Şah'ın iktidarı meselesi hakkındaki malumatlar dikkatimizi çekmiştir. Savletü't Devle Rıza Şah'ın iktidarından ve karakterinden duyduğu endişeyi dile getirmektedir. Tehlikenin bertaraf edilmesi için birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir. Ancak Ahmed Şah memleketin müzakerelerle boğuştuğunu ifade ederek Rıza Şah'ın yerine ondan daha iyi birinin gelmeme ihtimalini öne sürerek teklifi reddetti. Savletü't Devle bu konuda mücadeleci tavır takınırken Ahmed Şah ise teslimiyetçi bir şema çizmektedir. Ahmed Şah'ın teslimiyetçi politikasındaki bir sebebin memleketin içinde bulunduğu buhranın daha da karmaşık bir hal alabileceği endişesidir. Bir diğer nedenin de Ahmed Şah'ın mücadeleci karakter ve iktidar vasfının niteliklerini taşımamasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.⁵² 1920'li tarihlerde Musaddık ile Savletü't Devle'nin temasları oldu. Musaddık⁵³ Kaşkay ilhanına karşı özel bir ilgi ve alaka gösterdi.⁵⁴ Bu bilgiden yola çıkarak Ahmed Şah ile Savletü't Devle'nin konuşmasındaki iş birliği teklifinin Savletü't Devle tarafından gelmesi dikkatimizi çekti. Bunun çeşitli sebeplerden kaynaklanabileceğini düşünmekteyiz. Birinci ihtimal Musaddık'ı iktidar için uygun aday olarak görmüş olabileceği, ikinci ihtimal Savletü't Devle'nin bu teklifi kendisinin iktidara geçebilmek adına yaptığı düşüncesi, üçüncü ihtimal ise Rıza Şah iktidarının kendi ilhanlığının akıbeti açısından tehlike arz ettiği korkusu. Savletü't Devle'nin bu hareketi niye yaptığı muğlak olarak kalmıştır. Söz konusu ihtimaller, üzerinde düşündürten ancak yanıtına ulaşamadığımız sorunsalları teşkil etmektedir. Daha sonraki tarihlerde Musaddık zamanında Kaşkayların altın çağını yaşaması ikinci ihtimalin, Rıza Şah Pehlevi döneminde ilhanlığının elinden alınıp hapse atılması da üçüncü ihtimalin bize olanaklı gözükmesinde etkili oldu. Ancak bu husus üzerine araştırmalarımız neticesinden herhangi net ve kesin bir sonuç elde edemedik.

Rıza Şah Kaçar hanedanlığını devirerek başa geçti. Ahmed Şah⁵⁵ sebebi belli olmayan nedenlerle Avrupa'ya gönderildi.⁵⁶ Ahmed Şah memlekettten ayrılırken yolcu edenler arasında Savletü't Devle de bulunmaktadır.⁵⁷ Ahmed Şah'ın zayıf bir karakter taşıdığını gören Savletü't Devle, Rıza Şah'a yanaştı. Rıza Şah'a karşı müspet ve itaatkâr tutum takındı. Ancak Rıza Şah onu her zaman rakip olarak gördüğü için menfi politikalar sergiledi.⁵⁸ Savletü't Devle ve oğlu Nasır Han meclise girse de Rıza Şah daha sonra onları bertaraf ederek zindana attı.⁵⁹

SONUÇ

Kaçar iktidarı, idari kabiliyet bakımından zayıf bir karaktere sahiptir. Bu da tabii olarak yönetimde, siyasette, ekonomide ve sosyal hayatta aksamalara neden olmuştur. Bu aksamalar, devlet içerisindeki kabileleri zaman zaman harekete geçirmiştir. Kaçar yönetimi daha sonra zuhur edecek Pehleviler iktidarı gibi merkezîyetçi bir yapı takip etmediğinden dolayı söz konusu dönemde kabileler daha rahat ve serbest bir siyaset gütmüşlerdir. Kaçar iktidarının olduğu süreçte belirgin bir şekilde göze çarpan en önemli kabilelerden biri de Kaşkaylardır. Kaşkaylar Türk özelliklerini büyük ölçüde koruyabilen bir kabilelerdir. Kaçar yönetiminde ise tedricen Farslaşma hareketleri görülmekle birlikte onların tam anlamıyla Farslaştığını söylemek mümkün değildir.

Kaçar-Kaşkay ilişkilerine bakıldığında, münasebetlerin çıkar odaklı olduğu, Türk kimliği ve milliyetçilik mefhumu ile hareket edilmediği sonucuna varıldı. Dönemin siyasi konjonktürü ve çıkar ilişkileri çerçevesindeki ilişkiler inişli çıkışlı şekilde devam etmiştir. Kaçarlar döneminde yönetici yönetilen şeklinde ilişkiler söz konusudur. Kaçarlar gerekli gördüğünde tabiiyeti altındaki Kaşkayların gücüne de başvurmuştur. Kaşkayların, Kaçarların iktidar boşluklarından yararlanarak zaman zaman önemli boyutlarda başarılar elde ettiği

⁵¹ Ali Temizel, "Birinci Dünya Savaşında İran'da Kaşkay Türklerinin Mücadelesi", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1, Aralık 2017, s. 93-95.

⁵² Melik Nasır Han, *Hatırat-ı Melik Nasır Han Kaşkayı*, haz. Kaveh Bayat, Mansur Nasiri Tayibi, Namek Yayınları, Tahran 1393 (2015), s. 173-174.

⁵³ Merkezi yönetime karşı mücadele verirken Kaşkaylardan destek görmüştür. Kaşkay hanlarının Musaddık'a karşı bir sempatisi olduğu söylenebilir. Bakınız; Alp Buğdaycı, "Fars'ın Türkleri Kaşkaylar", *Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi Atlas*, S. 137, Ağustos 2004, s. 61-63. İktidarının sona ermesine, Kaşkayların tepkili yaklaştığı bilinmektedir. Bunu yanı sıra Kaşkaylar onun serbest bırakılması için teşebbüste bulunmuşlardır. Bakınız; Hakan Boz, "İran'ın Unutulan Türkleri: Kaşgaylar", *Yeni Türkiye* 54, Türk Dünyası Özel Sayısı II, S. 53-54, Yıl 9, Eylül-Ekim 2013, s. 2240.

⁵⁴ Aygün Attar, *age*, s. 336.

⁵⁵ Avrupa'ya gönderildikten 3 sene sonra Paris'in hastanelerinden birinde vefat etti. Cenazesi vasiyeti gereği Irak'a sevk edildi. Kerbelâ'da babasının türbesinin yanında toprağa verildi. Bakınız; Reza Dehkani, *Tarih-i Merdum-u İran Der Devreyi Kaçar*, 1392 (2014), s. 77.

⁵⁶ John Foran, *Mukavemeti Şekenende, Tarih-i Tahvilat-ı İctimai İran, Ez Safevîyye ta Salha-yı Pes ez İnkılab-ı İslam*, çev. Ahmad Tadayyon, 1376 (1998), s. 306.

⁵⁷ Nasır Han, *age*, s. 173-174.

⁵⁸ Yalıkur, *age*, s. xxi

⁵⁹ Ali A. Ansari, *Modern Iran Since 1921, The Pahlavis and After*, 2003, s. 50.

GENEL HATLARIYLA KAÇAR-KAŞKAY İLİŞKİLERİ

görülmektedir. Rıza Pehlevi döneminde Kaşkay Kaçar ilişkilerinin mevcudiyeti hakkında herhangi bir malumata ulaşılamadı. Akabindeki tarihlerde de aynı belirsizlikler güncelliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

ABRAHAMIAN, Ervand, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

AKHDAM, Akbar A., “Göç ve Yol: Modern Çağın Oğuz Göçebeleri Kaşkaylar”, *CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyumu*, Uşak, 14-17 Nisan 2011.

AKSOY, Alper, “Kaşgay Türkleri”, *Milli Eğitim ve Kültür (Esir Türkler Özel Sayısı)*, S. 7, Haziran, Temmuz, Ağustos 1980.

ANSARİ, Ali A., *Modern Iran Since 1921, The Pahlavis and After*, 2003.

ARABACI, İsmail, *Türkler*, Ankara 2005.

ATTAR, Aygün, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006.

BECK, Lois, *The Qashqa'i of Iran*, World of Islam Festival 1976 Whitworth Art Gallery University of Manchester, Manchester 1976.

BECK, Lois, “Tribe and State in Revolutionary Iran: The Return of the Qashqa'i Khans”, *Iranian Studies*, C. XIII, S. 1-4, 1980.

BOZ, Hakan, “İran'ın Unutulan Türkleri: Kaşgaylar”, *Yeni Türkiye 54 Türk Dünyası Özel Sayısı II*, S. 53-54, Eylül-Ekim 2013.

BUĞDAYCI, Alp, “Fars'ın Türkleri Kaşkaylar”, *Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi Atlas*, S. 137, Ağustos 2004.

CAVANŞİR, Babek, Kaşkay Türklerinin Tarihi, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

CİDDİ (BAYAT), Hüseyin, *Peyvestegi-i Kavmi ve Tarihi-i Oğuz-İlha-i Kaşkayi-i İran, Kabile-i (Kayı-Kaşkayi)*, Şiraz, 1378 (2000).

DEHKANİ, Reza, *Tarih-i Merdum-u İran Der Devreyi Kaçar*, 1392 (2014).

DJALİLİ, Mohammad Reza, KELLNER, Thierry, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

FESAİ, Mirza Hasan, *Farsname-i Nasiri*, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, C. 1, Tahran 1378 (2000).

FORAN, John, *Mukavemeti Şekenende, Tarih-i Tahvilat-ı İctimai İran, Ez Safeviyye ta Salha-yı Pes ez İnkılab-ı İslam*, çev. Ahmad Tadayyon, 1376 (1998).

İREÇİ, Nasır, *İl-i Kaşkay, Der Cihan-ı Ceng-i Evvel*, 1329 (1950).

KAFKASYALI, Ali, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2010.

KHALAJ, Mohammad Mahdi Moradi, MONFARED, Mostafa Namdari, “Taamülat ve Tekabülat Savletü't Devle Kaşkayi ve Jandarmeri Fars Der Ostani ve Nohostin Salha-yı Ceng-i Cihan-ı Evvel, (1911-1912)”, *Biannual Research Journal of, Iran Local Histories*, 2016.

KİYANİ, Menuçehr-i, *Siyah Çadurha Tahkik-i Merdum-u İl-i Kaşkayi*, Tahran, 1371 (1993).

_____, Menuçehr-i, *Şakayık Aşkıyla Göç Kaşkaylarda Sanat*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2014.

NASIR HAN, Melik, *Hatırat-ı Melik Nasır Han Kaşkayi*, haz. Kaveh Bayat, Mansur Nasiri Tayibi, Namek Yayınları, Tahran 1393 (2015).

OBERLİNG, Pierre, *The Qashqa'ı Nomads of Fars*, Paris 1974.

ORHONLU, Cengiz, "Kaşgaylar", *Türk Kültürü*, Ankara 1967.

RASHİDVASH, Vahid, "Iranian People: Iranian Ethnic Groups", *International Journal of Humanities and Social Science*, C. 3, S. 15, Ağustos 2013.

RESULZADE, Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.

SHİVA, Manouchehr, "The Qashqai Turks of Fars, Southern Iran", *Qashqai. Net*, 2015.

SÜMER, Faruk Sümer, "İran'da Yaşayan Türk Oymakları Kaşgaylar", *Türk Kültürü*, S. 129, Ekim 1972, s. 1240.

_____, "Kaşgay", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul 2002.

TEMİZEL, Ali, "Birinci Dünya Savaşında İran'da Kaşgay Türklerinin Mücadelesi", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1, Aralık 2017.

_____, "Kaşgay Türklerinde Kültürel Hayat", *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*.

ÜSTÜNDAĞ, Mehlika, "Zendler Döneminde Kaşgay Türkleri", *İraniyat Dergisi*.

YADIKURI (AYVAZOĞLU YADIKURI), Cefer Eyvezi, *Mezun Qasqayı Şiirleri*.

YANAR, Şenay, "Kaşgay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar", *Vakantivist Dergisi*, S. 1, Güz 2016.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, "Kaşgaylarda Uygulanan Toprak Reformları ve Esasları", *Türk Kültürü*, S. 314, Haziran 1989.

YILMAZ, Meşkure, "İran Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 173, İstanbul Mart-Nisan 2008.

GENEL HATLARIYLA KAÇAR-KAŞKAY İLİŞKİLERİ

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 277-286

Geliş Tarihi–Received Date: 16.05.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 26.06.2019

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ*

OLGA İGOREVNA KULİKOVA**

Çev. AHMET KARADENİZ***

ÖZET

Orta Çağ Arap-Fars kaynaklarından anlaşıldığına göre Hazar-Rus politik ilişkileri genellikle dostane bir karakter taşımıştır. Eski Ruslar, Hazarlarla askeri bağlarının gelişmesiyle birlikte transit ticarete aktif bir şekilde kağanlığın topraklarını kullanmışlardır. Hazarlar, Rusların ortaya çıkmasıyla birlikte Hazar sahasındaki hakimiyet mücadelelerinde yararlanabilecekleri bir müttefik elde etmişlerdir. Arap-Fars kaynaklarında bu bölgedeki Müslüman devletlere yapılan beş Rus baskından bahsedilmektedir. Birçok yazar, Hazarların izni olmadan Rusların Hazar denizine girmelerinin mümkün olamayacağını, dolayısıyla da bu baskınlar esnasında iki taraf arasında bir ittifakın söz konusu olabileceğini iddia etmektedir. Mesudi de Rusların Hazar denizine girebilmek için verecekleri izne karşılık söz konusu sahadan elde edilecek ganimetin yarısının Türklere vaat edildiğinden bahseder ve Hazar Bek'in Rusların bu teklifini geri çevirecek kudretinin olmadığını ekler. Sonuç olarak Ruslar bu baskınlardan oldukça fazla ganimet elde etmişler ve daha önemlisi uluslararası ticarete üst düzey bir yer edinmeyi başarmışlardır. Rusların bu baskınlarını Bizans-Rus ilişkileriyle bir arada değerlendiren tarihçiler de vardır. Onların iddiasına göre, Ruslar, Bizans'a yaptığı her saldırıdan sonra yaptıkları masrafları karşılamak için Hazar bölgesine yönelmişlerdir. Bunların yanı sıra, Hazar kağanının Müslümanlardan oluşan paralı askerleri dindaşlarıyla savaşmayı reddederdi. Böyle durumlarda ortaya çıkacak sorunu önlemek için Rusların da paralı askerler olarak kiralandığı iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hazar-Rus siyasi ilişkileri, Eski Rus, Hazar Kağanlığı, Arap-Fars Orta Çağ Kaynakları, Siyasi ilişkiler.

KHAZAR-RUSSIAN POLITICAL RELATIONS ACORDING TO ARAB-PERSIAN MEDIEVAL SOURCES

ABSTRACT

The Khazar-Russian political relations mostly had the allied character as it follows from the Arab-Persian medieval sources. Ancient Rus, with the development of military ties with the Khazar Khaganate, used to actively increase her participation in the transit trade through the Khaganate's territory. With the emergence of the Russians, the Khazars gained an ally in which they could take advantage of the domination of the Caspian area. Arab-Persian sources mention five Russian raids on Muslim states in this region. Many authors claim that without the permission of the Khazars, Russians would not be able to enter the Caspian Sea, so an alliance between the two sides could be involved during these raids. Mesudi says, the Russians to get permission to enter the Caspian Sea said that they told the Khazars that they would give them half the booty to be obtained and, he adds that Khazar Bek had no power to refuse this offer from the Russians. As a result, the Russians gained a lot of booty from these raids and, more importantly, they managed to get a high level of international trade. There are also historians who evaluated the attacks of the Russians together with the Byzantine-Russian relations. According to their claim, the Russians were directed to the Caspian region to cover the costs incurred after each attack on Byzantium. In addition, the mercenaries of the Khazar Khan, consisting of Muslims, refused to fight

*Olga İgorevna KULİKOVA, Хазаро-русские политические отношения по данным средневековых арабо-персидских источников, ВЕСТНИК Дагъистан Билим Меркези. 2017, No: 64. s. 36–44.

**Dağıştan bilim merkezi; Tarih, Arkeoloji, Etnografya Enstitüsü.

***Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-posta: krdenizz@gmail.com

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ

with the same religion as them. In such cases, to avoid problems that may arise it is claimed that the Russians were hired as mercenaries.

Key Words: Khazar-Russian political relations; Ancient Rus; Khazar Khaganate; Arab-Persian medieval sources; political relations.

GİRİŞ

İ.G. Semenov'un hipotezine göre Sargis Tmoghveli'nin (12. yüzyıl) "Dilariani" adlı şiiri Hazarların kahramanlık destanlarından oluşmuştur.¹ Ayrıca söz konusu şiirde Hazar-Rus politik ilişkilerinin izlerine raslamak da mümkündür. Semenov'un görüşüne göre ilgili yerlerde eski Rusya, "Kuzeyin Beyaz Ülkesi" adıyla anılmakta ve üstelik Hazarların kendisiyle eşit haklara sahip bir müttefiki olarak resmedilmektedir. Dilariani'de bahsedilen ilişkiler başka verilerle de desteklenmektedir. Orta Çağ Arap-Fars coğrafya metinleri ve ansiklopedik eserleri bu konunun başlıca kaynaklarıdır.

Bu makalenin adanmış olduğu konunun çok derin bir çalışılma geçmişi vardır. A.Y. Gorkavi tarafından yapılan çalışmayı bu araştırmanın temeli olarak düşünmek mümkündür. Rusların Hazar bölgesindeki Müslüman ülkelere yaptığı baskınlar hakkında Orta Çağ Arap-Fars ve Yahudi yazarlarının sunduğu bilgiler ilk olarak onun tarafından geniş bir şekilde tanıtılmıştır.² Daha sonra aynı konuda B. A. Darnom'un Arap ve Fars kaynaklarını esaslı bir şekilde analiz ederek yaptığı yeni ve çok önemli bir çalışma yayınlanmıştır.³ Bu alandaki bilimsel verilerin gelişmesinde D. A. Hvolson⁴ ve F. Vestberg'in çalışmalarının büyük bir değeri vardır.⁵

Daha sonra A. Y. Yakubovski tarafından İbn Miskeveyh'in (11. yüzyıl) yazdıklarından Rusların Berdaa'ya yaptıkları baskınlarla ilgili olan kısımların tercümesi yapılarak yayımlanmıştır. Onun çalışmalarında 9-10. yüzyıllardaki Hazar-Rus ilişkileri bütün yönleriyle detaylı bir şekilde araştırılmıştır.⁶

Bir süre sonra da Orta Çağ Arap-Fars kaynaklarının yeni bir tercümesi V.V. Bartold tarafından yayınlanmıştır. Söz konusu çalışma 10. yüzyıla ait anonim Fars coğrafya metni Hududü'l-Alem (Dünyanın sınırları) adlı eserin ve ayrıca 11. yüzyılda Gerdizi'nin Kafkas halkları, Hazarlar ve Ruslar hakkında yazdıklarının bir özetidir.⁷

V. F. Minorsky'nin yaptığı "Şirvan ve Derbent Tarihi Tercümesi" (Tarih el-bab) ve 10. yüzyıl anonim Fars coğrafya metni Hududü'l-Alem'in tercümesinde bu alanda değerli bir role sahiptir.⁸ Bu yayınlar bilinen materyallerle ve mekansal yorumlarla uyumaktadır.

Rus-Hazar ve Rus-Kafkasya politik ilişkilerinin anlaşılmasında H. Y. Polovoy'un çalışmaları çok kıymetlidir.⁹ Ayrıca verilerin gelişmesinde B. H. Zahoder'in çalışmalarını gözardı etmek de mümkün değildir.¹⁰

¹İ.G. Semenov, Hazarskoe Epiçeskoe Skazanie v Pererabotkah Gruzinskih Avtorov XII veka // *İstoriko-Kulturnie i Ekonomičeskie Sveyezi Harodov Kavkaza: Proşloe, Nastoyşii, Buduşii: Tez.Dokl. Mejdunar. Nauç. Konf., Posvyaş. 80-letiyu İn-ta İstorii, Arheologii i Etnografii DNS RAN*, g. Mahaçkala, 7-8 Oktobra 2004 g. Mahaçkala, 2004 g. s.70-73; Yivo je. "Dilariani" Sagrisa Tmoghveli(XII v.)- Kak Tvorçeskaya Pererabotka Hazarskogo Epiçeskogo Skazaniya// *Materialı Mejdunar. Konf. "Arheologiya, Etnologiya, Folkloristika Kavkaza,"* Tbilisi 2004, s.115-116.

²A.Y. Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slovyanih i Russah*, SPB.,1870, s.200; Yivo je. *Skazaniya Yevreyskih Pisateley o Hazarah i Hazarskom Çarstve* // Tr. Vostoçnovno Otd. Rus. Arheol. O-va. Vıp. 17. SPB.,1874 s.72.

³B.Dorn Kaspiy, *O Pohodax Ruskix v Tabaristan, s Dopolnitelnumi Svideniyami o Drugix Habegah ih na Pribrejya Kaspiyskogo Morya*.SPB., Tip. İmper. Akad. Nauk, 1875 s. 718.

⁴D.A. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omara İbn Dasta*. SPB.,1869 s.199.

⁵F. Vestberg, K Analizu Vostoçnih İstoçnikov o Vostoçnoy Yevrope // *Jurnal Ministerctva Narodnogo Proveşeniya*, 1908. Novaya Seriya. Ç. XIII (Fevral), s. 364-412; Ç. XIV (Mart). s. 1-52.

⁶A.Y. Yakubovskiy,İbn Miskaveyh opohode Rusov v Berdaa v 332g-943/4g.*Bizantiyskiy Vremennik* (Dalee VV), 1926, T.24, s. 63-92; Yakubovskiy, O Russko-Hazarskih i Russko-Hazarskih Otnoşeniyah v IX-X v.v. // *İzv.AN. SSSR. Ser. İstoričeskaya*, 1946. T. III, No 5, http://annales.info/sbo/contens/an.htm#ian_istfil, 21.06.2019.. s. 20.

⁷Hudud el-Alem /rukop.Tumanskogo; s vv.ed. i ukaz, V. Bartolda L.,1930; V.V. Bartold, *İzveçenie iz Soçineniya Gardizi./ Prilojenie k "Otçetu o poezdke v Srednyuyu Aziyu s Nauçnoy Selyu"* // V.V. Bartold, Soçineniya, T. 8. M., 1973. s. 14; yivo je. Arabskiye İzvestiya o Ruskax // *V.V. Bartold, Soçineniya*, T. II, ç. I. M., 1963. s. 72.

⁸V.F. Minorskiy, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*. Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd., 1958; V.F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov. M.: İzd-vo vocr. lit., 1963. s.45; Minorsky V., Hudūd al-'Ālam: The Regions of the World, a Persian geography 372 AH – 982 AD*. London, 1937. s. 57.

⁹N.Y. Polovoy, O Date Vtorogo Poxoda İgorya na Grekov i Poxode Russkih na Berdaa // *VV. 1958. T. 14. s. 138-147; Yivo je., O Russko-Hazarskih Otnoşeniyah v 40-x gg. X v. // Zap. Odes. Ar-heol o-va. T. 1 (34). 1960; Yivo je., K Voprosu o Pervom Pohode İgorya Protiv Bizantii(Sravni-Telny Analiz Russkih i Bizantiyskix İstoçnikov)// *VV. 1961. T. 18. s. 85-104; Yivo je., O Marşute Poxode Russkih na Berdaa // Tam je. T. 20. s. 90-105.**

Bu konu M. İ. Artamanov'un çalışmalarında da etraflıca araştırılmıştır.¹¹ Ayrıca Eski Rusların dış ilişkilerinin tarihinin V. T. Paşuto'nun monografisinde önemli bir yeri vardır.¹²

A. P. Novosel'sev'in birçok Arap ve İran kaynağından yaptığı çeviriler Hazar-Rus politik ilişkileri çalışmalarında büyük rol oynadılar ve Eski Ruslar ve Kafkasya ülkelerinin tarihinin problemleri konusuna dayanak oldular.¹³

Eski Rus arkeolojik eserlerinin ve Saltova-Mayaska arkeolojik kültürünün yorumlanması konusunda S. A. Plotneva'nın çok sayıda makale ve monografisi vardır.¹⁴

T. M. Kalinina Eski Rusların Kafkas ülkeleriyle ticari ve politik bağlantılarını detaylı bir şekilde incelemiştir.¹⁵ İ. G. Kanavalava da çok sayıda önemli araştırmasıyla bu konuya katkıda bulunmuştur.¹⁶

Belirtilen konu A. N. Saharov'un çeşitli makaleler ve monografilerinde de etraflıca incelenmektedir¹⁷ (Onun başka çalışmaları da vardır).¹⁸ Bu probleme İ. G. Semenov da çeşitli makalelerinde öneriler ve yorumlar sunmuştur.¹⁹

¹⁰B.N. Zahoder, İz İstorii Bitovaniya Teksta s Drevneysim Upominaniem İmeni "Rus" v s Arabskoy Pismennosti// *Kratkiye Soobşeniya İnstituta Vostokovedeniya*, 1956. Vip. XXII. s. 7–12; Yivo je. Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostočnoy Yevrope. T. 1. Gorgan i Povolje v IX–X vv.M.: İzd-vo vost lit., 1962. s. 91; Yivo je. Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostočnoy Yevrope. T. 2. Bulgari, Madyari, Harodi Severa, Peçeneği, Rusi, Slavyane/ *AN SSSR, In-m Narodov Azii. M.: Nauka*, 1967. s. 67.

¹¹M.İ.Artamanov, *Istoriya Hazar. L.*, 1962. s.523; Yivo je. Voevoda Sveneld// *Kultura Drevney Rusi. M.*, 1966, s. 30–35.

¹²V.T.Paşuto, *Vneşnaya politika Drevney Rusi. M.*, 1968, s.479.

¹³A.P.Novosel'sev, *Vostoçhie İstoçniki o Slavyanah Rusi VI–IX vv.* //A.P. Novosel'sev, V.T.Paşuto, L.V.Çerepnin, VP.Şuşarin, Y.H.Şapov, *Drevne Russkoe Gosudarstvo i Yivo Mejdunarodnoe Znaçenie/ Pod red. V.T.Paşut i L.V.Çerepnina.* M.: Nauka, 1965. s. 355–419; Yivo je. *Genezis Feodalizma v Stranah Zakavkazya: (Opat Svravnitel -İstoriçeskogo issledovaniya).* M., 1980. s.288.; Yivo je. Arabskiy Geograf IX v. İbn Hurdazbih O Vostočnoy Yevrope // *İssledo-Vaniya po İstorii i İstoriografii Feodalizma k 100-Letiyyu B.D. Grekova. M.: Nauka*, 1982, s.120–127; Yivo je. K Voprosu ob Odnom iz Drevneysih Titulov Russkogo Knyazyaz // *İstoriya SSSR. 1982. No: 4.* s. 150–159; Yivo je. 1998 g. M.: *İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura"*, 2002, s. 13 (sm. takje: Vİ. 1989. No 2, s.45); Yivo je. *Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Pol v İstorii Vostočnoy Yevropi i Kavkaza* M.: Nauka, 1990, s.266; Yivo je. Obrazovanie Drevne Russkogo Gosudarstva i Perviy yivo Pravitel // *Voprosi İstorii (dalee – Vİ).* 1991, No 2–3, s 3–20; Yivo je. Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Pol v İstorii Zapadnoy Yevrazii// *Slavyane i İx Sosedi, Vip.10, Slavyane i Koçevoy Mir. M.: Nauka*, 2001, s.59–72.

¹⁴S.A. Pletnova, *Hazari*, M., 1976; M., 1986, s. 13; Yivo je., Saltovo-Mayatskaya Kultura// *Stepi Yevrazii v Epohu Srednivekovyaya, M.*, 1981, s.33; Yivo je., Zakomernosti Razvitiya Koçevniçeskikh Obşestv v Epohu Srednivekovyaya // *Vİ. 1981, No 6.*, s.16; Yivo je., *Sarkel i "Şelkoviy Put"*, *Voronej*, 1996, s.56; Yivo je., Oçerki Hazarskoy Arheologii / *Nauç. Red. i Poslesl, V.Y. Petruhina, Moskva; İerusalim: Geşarim, 1997 (5757)*, s.81; Yivo je., Koçevniki v Tamatarhe// *Roc. Arheologiya 2001, No 2*, s.97–107.

¹⁵T.M.Kalinina, *Svedeniya İbn Havkalya o Pohodah o Rusi Vremen Svyatoslava// Drevneysie Gosudarstva na Territorii SSSR, Materiali i İssledovaniya*, 1975, M., 1976, s.90–98; Yivo je., Torgovie Puti Vostočnoy Yevropi IX Veka (Po Dannim İbn Hurdazbiha i İbn al-Fakiha), // *İstoriya SSSR.*, 1986. No: 4. s.68–82; Yivo je., Arabskie İstoçniki VIII–IX vv. o Slavyanah // *Drevneysie Gosudarstva Vostočnoy Yevropi (dalee– DGVE).* 1991 g. M.: *İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura"*, 1994, s.211–224; Yivo je., Zаметki o Torgovle v Vostočnoy Yevrope po Dannim Arabskih IX–X vv. // *DGVE. 1998g., Pamiti A.P. Novosel'seva. M.: İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura"*, 2000, s.106–119; Yivo je., İnterpretatsiya Nekotorih İzvestiy o Slavyanah v "Anonimnoy Zapiske" // *DGVE. 2001g., İstoriçeskaya Pamit i Yivo Voploşeniya, M.: İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura"*, 2003, s.204–216; Yivo je., Vostoçnie İstoçniki o Drevne Ruskoy Gosudarstvennosti (k state K. Tsukermana "Dva Etapa Formirovaniya Drevne Russkogo Gosudarstva") // *Slavyanovedenie*, 2001, No 4, s.15–19; Yivo je., Al-Hazari As-Sakaliba: Kontakt, Konflikt// *Yerei i Slavyane T. 16. Hazari, İerusalim: Geşarim; Moskva Mostu Kultura*, 2005, s.101–110; Yivo je., Vostoçnoevro-Peyskie Praviteli po Dannim Arabo-Persidskih Geografov X v.// *Anfologion, Slavyane i İx Sosedi, Vlast, Obşestvo, Kultura v Slavyanskoy Mire v Srednie veke. K 70-Letiyyu B.N. Flori, Vip. 12. M.*, 2008, s.76–89.

¹⁶İ.G.Kanavalava, Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya// *Vostoçnaya Yevropa v İstoriçeskoy Retrocpektive, K 80-Letiyyu, V.T.Paşuto, M.*, 1999, s.24; Yivo je., Puti Soobşeniya v Vostočnoy Yevrope Po Dannim Srednevekovih Arabo-Persidskih Avtorov//*DGVE 1998g. Pamiti A.P. Novosel'seva/ Otv. Red. T.M. Kalinina, M.: İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura"*, *Ran*, 2000, s.126–133; Yivo je., O Vozmojnih İstoçnikah Zaimstvovaniya Titula "kagan" v Drevney Rusi //*Slavyane i İx Sosedi, Vip.10, Slavyane i Koçevoy Mir. M.: Nauka*, 2001, s.108–135; Yivo je., Slavyane i Turki v Etnogenealogyah Srednivekovih Arabo-Persidskih Avtorov// *Turkologičeskiy Sbornik, 2002, Rossiya i Turkskiy Mir, M.*, 2003, s.281–291; Yivo je., Padenie Hazarii v İstoriçeskoy Pamiti Raznih Narodov // *DGVE, 2001g, İstoriçeskaya pamit i yivo Voploşenie, M.*, 2003, s.171–190; Yivo je., Put Kuptsov-Rusov na Vostok// *Srednivekovyaya Rus, Vip, 6. M.*, 2006, s.9–28; Yivo je., Vxojenje Rusi s sistemu Političeskikh otnoşeniy Hazari, Halifata i Vizantii (IX v.) // *Srednivekovyaya Rus, Vip, 7 / otv. Red., M.M. Gorskiy, M.: İndrik*, 2007. s.7–30; Yivo je., Geografizatsiya Kontaktov(Arabskiy İstoçniki IX – Pervoy Polovini X v. o Rusah) // *Vostoçnaya Yevropa v Drevnosti i Srednevekovye, Transkontinentalie Puti i Lokalnie Puti kak Sotsiokulturniy Fenomen, XX Çeniya Pamiti V.T. Paşuto Moskva, 16–18 Aprelya 2008g.: Materiali Konf. M.*, 2008, s.95–101.

¹⁷A. N. Saharov, *Diplomatiya Drevney Rusi: IX – Pervaya Polovina X v. M.*, 1980, s.383; Yivo je., *Diplomatiya Svyatoslava. İzd.2-e, Dop. M.: Mejdunar. Otnoşeniya*, 1991, s.240.

¹⁸A. N. Saharov, "Vostoçnyy Faktor" i Zapojdenie Drevne Russkoy Diplomatii (IX – Pervaya Polovina X v.) // *İstoriya SSSR. 1980, No: 1*, s.24–44; Yivo je., Vostoçnyy Pohod Svyatoslava i Zapiska Greçeskogo Toparha // *İstoriya SSSR. 1982, No: 3*, s.86–102; Yivo je., Osnovnie Etapi Vneşney Politiki Rusi s Drevneysih Vremen do XV veka// *İstoriya Vneşney Politiki Rossii, Konets XV – XVII vek. M.*, 1999, s.21.

¹⁹İ.G.Semenov, K İnterpretatsii Soobşeniya "Kembicskogo Anonima" o Poxodah Helgu, "Çarya Rusii" // *Yerei i Slavyane. T. 16. Hazari. İerusalim: Geşarim; Moskva: Mostu Kultura*, 2005, s. 326–337; Yivo je. K Voprosu ob Otnoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX –

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ

Verilenlerden anlaşılacağı üzere günümüzde bu konu hakkında çok sayıda çalışma mevcuttur. Birçok çalışmada etraflıca araştırılmış akıcı bir şekilde yorumlanmıştır ama aynı zamanda tam olarak anlaşılabilen problemler de vardır. Özellikle çeşitli süreçlerde Eski Rusların Kafkas uluslarıyla politik ilişkilerinde Hazar kağanlığının rolü hakkında tartışmalar sürmektedir. Bu konuya örnek olarak A. N. Saharov, Eski Rusların dış politikasının gelişiminde Hazarların öneminden şüphe duymaktadır. A. N. Saharov'a göre söz konusu süreçte ana rolü Bizans İmparatorluğu oynamıştır. İ. G. Kanavalava ve diğer araştırmacılar ise 9. yüzyıl ve 10. yüzyılın ilk yarısında Hazarlarla Ruslar arasında ağırlıklı olarak müttefik bir karaktere sahip olan politik ilişkilerinin var olduğunu kanıtıyor. Makale bu ve bununla bağlantılı diğer önemli ilişkileri ortaya çıkarma amacıyla kaleme alınmıştır.

Hazarların aksine Ruslar uzun zamandır savaş ve ticaret gemileri inşa ederek kullanılmaktaydılar. Onlar bu gemilerle Hazar'a giderek çeşitli kıyılara erişebilmişlerdi. Onların Hazar sahasına gelmeleri sadece ticari amaçlarla sınırlı değildi, onlar aynı zamanda yağma yapma amacı da güdüyorlardı. Rusların deniz tarafından Hazar bölgesindeki ülkelere yaptıkları ilk saldırılar yerli halk için daha önce tanık olmadıkları bir durumdu. Bu saldırılar Ruslara önemli maddi kazançlar sağlamakla beraber onları söz konusu bölgede önemli bir siyasi faktör haline de getirmişti.²⁰

Rusların Hazar bölgesine yaptıkları saldırılara tanıklık eden çok sayıda kaynak vardır. Bunlardan en eskileri Orta Çağ Arap-Fars coğrafya ve tarih literatürüdür. Orta Çağ Fars yazarları İbn İsfendiyar, Amoli ve Maraşi Rusların Hazar bölgesine yaptıkları birkaç sefer hakkında bilgiler sunarlar. Rus seferleri hakkında söz konusu yazarların verdiği bilgiler başka kaynaklarda verilen çeşitli bilgilerle nispeten uyuşur.²¹ Bu konunun açıklığa kavuşturulmasında en etkili çalışmayı S. M. Aliyev yapmış görünmektedir.²² Biz konuyu aşağıda ona dayandırarak ele alacağız.

Bu meselenin temel kaynağı İbn İsfendiyar tarafından 1216-1217 yılları arasında yazılan Tabaristan Tarihi'dir.²³ Yazarın naklettiğine göre Ruslar 864 ile 884 yılları arasında Hazar denizinin güneydoğusunda bulunan Abeskun şehrine baskınlar yapmıştır. Ayrıca yazar, Rusların deniz kıyısı boyunca yayılarak birçok yağma ve yıkım faaliyeti gerçekleştirdiğini de ileri sürer; ama söz konusu bölgenin hükümdarı Hasan İbn Zeyd Ruslar üzerine güçlü bir ordu yollayarak onları yenilgiye uğratmıştır. Yazarın verdiği bilgilere göre Ruslar 909 yılında Hazar bölgesine bir baskın daha gerçekleştirmişlerdir. Bu baskının hedefinde de yine Abeskun vardı. Onlar 910 yılında 16 gemiyle şehre gelerek büyük kazançlar elde etmişler. Hazar denizinin güneydoğusunda yer alan Sari şehrini yakıp oradan esirler almışlar ama dönerken Gilyanşah ve Şirvanşah birlikleri tarafından bozguna uğratılmışlardır. Fars yazarlar bu olaydan sonra 911-912 yıllarında düzenlenen bir başka Rus baskınından daha bahsederler. Ruslar Sari ve Abeskun'a yakın şehirlere saldırmışlar ve büyük miktarda ganimetlerle denize dönmüşlerdir. Daha sonra onlardan ayrılan bir grup Hazar denizinin güneybatısındaki Gilyan'a inmişler; fakat orada mağlup olmuşlardır. Kurtulan Ruslar gemiyle Şirvan'a yönelmişler ama Şirvan şahı bu konuda Gilyan şahı tarafından uyarıldığı için pusu kurarak Rusları ağır bir şekilde mağlup edebilmiştir.²⁴

H. Y. Polovoy bu olayların analizini tarafsız bir şekilde kaydetmiştir. Ona göre Ruslar Hazarların bilgisi olmadan İtil'i geçerek Hazar denizine gidemezlerdi. Bu sebeple Rus baskınlarının Hazarların bilgisi dahilinde gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir.²⁵

A. P. Novoselov bu son saldırıları aynı dönemde Kafkasyanın doğu bölgelerinde gerçekleşen olaylarla ilişkilendirmektedir.²⁶ Derbent kroniklerine göre [El-bab Tarihi, Derbent Tarihi 11. yy.] 901 yılında Hazarlar

Pervoy Polovine X Veka// *Slavyanovedenie*, 2010, No: 2., s. 3–11; Yivo je., Struktura Soobşeniya İbn Hurdazbiha o Mejdunarodnix Targovih Marşutah Evreyev- Pazaniya i Kuptsov – Rusov, // *Vestn. Dag. Nauç. Sentra*. 2014, No: 52., s. 68–73.

²⁰O.İ. Kulikova, Otnoşeniya Drevney Rus so Stranami Kavkaza v Pismennih Istočnikah IX–X vv. // *Vİ*. 2014. No: 1., *Vİ*. 2014. No: 1., <http://www.kavkazoved.info/news/2015/06/20/otnoşeniya-drevnej-rusi-so-stranami-kavkaza-v-pismennyh-istočnikah-ix-x-vv.html>, 20.06.2019.

²¹Kalinina, Svedeniya İbn Havkalya o Pohodah Rusi Vremeni Svyatoslava, s.92; Novoselov, Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Rol v İstorii Vostoçnoy Yevropi i Kavkaza, s. 172.

²²S.M. Aliyev, O Datirovke Nabega Rusov, Upomyanutih İbn İsfandiyarom i Amoli // *Vostoçnye Istoçniki po İstorii Yugo-Vostoçnoy i Sentralnoy Yevropi*. *Vip*. 2. M., 1969. s.317.

²³İbn İsfandiyarom, *İstoriya Tabaristana//Drevniyaya Rus v Svete Zarubejnih Istočnikov, Hrestomatiya/ Pod Red. T.N.Cakson, İ.G. Kononovay, A.V. Podosinova, T. III. Vostoçnye Istoçniki, M.: Ruskij Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke*, 2009, s.164–166.

²⁴Aliyev, *age*, s.318.

²⁵Polovoy, O Russko-Hazarskih Otnoşeniyah v 40-x gg. IX v. s. 353; Kanavalava, *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*, s. 114; Semenov, K Voprosu ob Otnoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX – Pervoy Polovine X veka. s. 6.

²⁶Novoselov, *Hazarskoe gosudarstvo i yivo rol v İstorii Vostoçnoy Yevropi i Kavkaza*, s. 213, 214.

kendi hükümdarları K. Sa Ben B. Lcan el – Hazariile birlikte Derbent'e saldırdılar; fakat şehrin emiri I. Muhammet onları püskürttü. (Kaynaklar bu saldırının sebepleri hakkında bilgi sunmuyor.) Daha sonra I. Muhammet ise Şirvan şahı Ali b. Haysam ile birlikte 909 ya da 912 yılında Şandan'a saldırmıştır. Hazar ve Serir hükümdarları tarafından desteklenen Şandanlılar Derbent ve Şirvan ordularına karşı zafer kazanmışlardır.²⁷ Görünüşe göre kendi müttefiklerini desteklemeye çalışan Hazarlar, Müslüman hükümdarların kontrolleri altında bulunan, Hazar denizinin etrafındaki ülkeler üzerine saldırmaları için Rusları organize etmekteydi.

Arap yazar Mesudi (yaklaşık 896-956) Rusların Hazar bölgesine yaptığı bir sonraki sefer hakkında bilgiler sunar. Onun 943-944 yıllarında tamamlanan Murûc ez-Zehap ve Ma'adin el-Cevâhir adlı eserlerinde Ruslar ve Kafkas ülkeleri hakkında oldukça fazla bilgi vardır. Mesudi Hazar bölgesine yapılan Rus seferlerini 912-913 olarak tarihlendirir.²⁸ A. P. Novosel'sev'in araştırmasına göre bu baskın 913-914 yıllarına kadar devam eder.²⁹ B. N. Dorn, V. F. Minorskiy ve Semenov da bu görüşü destekler.³⁰

Mesudi'nin ifadelerine göre 500 Rus gemisi Hazar toprakları üzerinden taşınmıştır. Ruslar Hazar karakoluna gelerek Hazar hükümdarıyla görüşmüşler, yağma yapmak üzere filolarını Hazar denizine geçirmek için izin istemişlerdi. Bu izin karşılığında ise elde edilecek ganimetin yarısını Hazar hükümdarına vermeyi teklif etmişlerdi. Mesudiye göre Hazar hükümdarının bu teklifi reddetmesi mümkün değildi, Ruslara karşı koyamazdı. Onlara Hazar denizine girmeleri için izin vermek zorundaydı. Bundan sonra Ruslar gemilerini Don nehrinden kaldırıp iperle çekerek İtil nehrine taşımışlar ve İtil üzerinden de Hazar denizine girmişlerdir. Onlar orada Müslüman hükümdarların kontrolü altında bulunan Gilyan, Deylem, Tabaristan, Abeskun, Balasakan ve Şirvan gibi neredeyse bütün ülkeleri yağmalamışlardır. Bundan aylar sonra Ruslar yağma için yeniden toplanmış ve İtil'e yönelmişlerdir. Onlar yapılan anlaşma gereği ganimet ve parayı Hazarlara göndermişlerdi; ama bundan hemen sonra Hazar hükümdarının Müslüman askerleri dindaşlarının intikamını almak için Ruslara saldırmaya karar vermişler, İtilli Hıristiyanlar da onlara destek vermişlerdi. Mesudi'nin naklettiğine göre; Hazar Bek'in kendi askerlerini durdurmaya yetecek kudreti yoktu ama aralarındaki anlaşmaya uygun olarak Rusları saldırı hazırlıklarından haberdar etmişti. Buna rağmen üç gün süren çatışmada 30 bin Rus öldürülmüş, onlardan kurtulan 5 bin Rus ise gemilere binerek İtil'in yukarısına doğru yönelmişler ama orada da sırasıyla Burtaslar ve İtil Bulgarları tarafından ele geçirilmişler.³¹

Semenov'un görüşüne göre bütün bu gerçekler Povesti Vremennih Let (Geçmiş yılların hikayesi) ile uyumludur. Bu süreçte Rusya'da Oleg aktif bir kişi olarak görünmektedir. Onun döneminde Hazarlarla Ruslar müttefikler, üstelik aralarındaki bu ittifak oldukça sağlamdı. Semenov, bu ilişkiler sayesinde Rusların Hazar ordusunda muhafızlık hizmetlerinde bulunmuş olabileceklerini varsaymaktadır.³² Bir süre sonra da Knez İgor zamanında buna benzer şekilde Rus askerleri Bizans ordusunda paralı asker olma imkanı yakalamışlardır.³³

Mesudi ve diğer Arap yazarların beyanlarına göre Müslüman paralı askerler (arsiyeler) Hazar muhafızlarının önemli bir kısmını oluşturmaktaydı ve onlar Hazarların Müslümanlar üzerine yapmak istedikleri seferlere katılmayı redd ediyorlardı. Bu durum Hazar Bek'in otoritesini sarsmaktaydı. Bu sebeple Hazarlar Ruslardan asker kiralamaya başlamıştır. İ. G. Konavalava, Hazarlar ve Ruslar arasında askeri ilişkilerin gelişmesini bu sebeplere bağlar. O, Rusların Hazarlara yardım etme olasılığının olduğundan söz eder;³⁴ fakat Hazar ordusunda Rusların kullanılması olayının doğrudan bir Rus yardımını işaret etmeyeceğinden bahsetmek gerekir.

Mesudi'nin kayıtları arasında Hazar Bek'in paralı askerleri hakkında çokça bilgiye rastlamak mümkündür. Onun ifadesine göre; İtil'de Hazar hükümdarının hizmetinde Ruslar ve Slavlar (Sakaliba) bulunurdu. Arap yazarın ifadesine göre Hazar ordusunun bir kısmını oluşturan bu askerler hükümdarın hizmetçisi (abidi) olmuşlardı.³⁵

²⁷Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X–XI vv.*, s.65.

²⁸Mesudi, *Zolote Kopy i Possipi Samotsbetov// Drevniyaya Rus v Svete Zarubejnih İstočnikov.*, s. 114.

²⁹Novosel'sev, *Hazarское Gosudarstvo i Yivo Rol v İstorii Vostočnoy Yevropy i Kavkaza*, s. 213.

³⁰Dorn, *age*, s.302; Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X–XI vv.*, s.84; Semenov, *K voprosu ob Omoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX – Pervoy Polovine X veka*, s.7–8; Bu seferin tarihlendirilmesi hakkında başka bir görüş için bakınız; Aliev, *O Datirovke Nabega Rusov. Upomyanutih Ibn İsfandiyarom i Amoli*, s.321.

³¹Mesudi, *age*, s.115–116.

³²Semenov, *K voprosu ob Omoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX – Pervoy Polovine X veka.*, s.6–7.

³³Paşuto, *Vneşnaya Politika Drevney Rusi*, s.62, 65, 66.

³⁴Kanavalava, *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Omoşeniya*, s.112–113.

³⁵Mesudi, *age*, s.109.

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ

İ. G. Konavalava 916 tarihli Hazar bölgesi kroniklerinin Hazarlarla halifeliğin Azerbaycan valisi Yusuf ibn Abu's Saca'nın müttefik hareket ettiğine dair bilgiler kaydettiğine dikkat çeker. Bu zaman diliminde Hazarlar ile Müslüman yöneticiler arasındaki sorunlar ortadan kalkmıştır.³⁶ Bu durum da Rusların Hazar bölgesine yaptıkları seferlerin durmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak Arap-İran kaynaklarının incelenmesi neticesinde görülüyor ki; IX. yüzyılın son on yılında ve X. yüzyılın ilk yirmi yılında Hazar sahasına beş Rus baskını yapılmıştır. Bunlardan birincisi 864-884 yılları arasında³⁷ ikincisi 909'da, üçüncüsü 910'da, dördüncüsü 911-912'de, beşincisi 914'te gerçekleşmiştir. Bütün bu baskınlar sırasında Ruslar ve Hazarlar müttefik hareket etmişlerdir.

Modern tarihçilikte bir süre Bizans-Rus ilişkilerinin gelişmesiyle Rusların Hazar bölgesine yaptıkları baskınların bir ilişkisinin olduğu görüşü hakimdi. Çünkü Ruslar Bizans'a yaptıkları her saldırıdan sonra askerlerini ganimet elde etmek için Hazar bölgesine yönlendirmekteydi.³⁸ Konavalava'nın ileri sürdüğü bu fikrin güvenilir kaynakları mevcut değildir. Ayrıca Hazar denizinin girişini kontrol altında tutmuş olmalarına rağmen Hazarların diplomasideki etkisi genellikle gözardı edilmiştir.³⁹

Rus-Hazar ilişkileri konusunda İbn Hurdazbih'in beyanlarını hatırlatmamak hata olur. Yazar kıtalar ve milletler arası ticarete Rusların katılması hakkında şu bilgileri sunar:

“Eğer Rus tacirler hakkında konuşulacak olursa, onlar Slavların bir çeşididir. Kenar ülkelerden Rum denizine tavşan derileri, tilki derileri ve kılıçlar getirirler. Malların sahibi getirdikleri bu malların onda birini Rumlara verir. Eğer bu mallar Tanis'a gönderiliyorsa Slav nehri üzerinden gider ve Hazarların Hamlica şehrinin yakınından geçer, mal sahibi malın onda biri kadar vergi verir ve sonra da onlar deniz yoluyla Cürcan'a giderek çeşitli kıyılarda sergilenirler. Bu denizin çevresi 500 fersahdır. Onlar bazen mallarını develer vasıtasıyla Cürcan'dan Bağdat'a taşırlar, ozaman Slav hadım hizmetçiler onlara tercümanlık hizmeti verirler. İddialara göre bütün çalışanları için de ayrıca vergi vermek zorundadırlar.”⁴⁰

Sonuç olarak yazılı kaynaklarda Rusların Hazarlarla kurduğu askerî münasebetlere paralel olarak Hazar bölgesinde Kafkas ülkeleri de dahil olmak üzere transit ticarete aktif bir şekilde katıldığı gözlemlenmektedir. Rusların uluslararası ticarete katılması hakkında İbn Hurdazbih'in yukarıdaki beyanları örnek olarak gösterilebilir. Bu arada Rusların Hazar ticaretinde lider konuma gelmesi de irdelenmektedir. Bu Rusların büyük ihtimalle güney Ruslarıyla köken bakımından bir ilişkilerinin olması söz konusudur; çünkü İbn Hurdazbih'in nakilleri ya 830-840 yıllarına ya da en geç 870 yılına aittir.⁴¹ Kuzey Rusları ise 860 yılında ortaya çıkmıştır.⁴²

Sonuçta belirtmelidir ki; bu makalede gözden geçirilen materyaller Rus-Hazar siyasi ilişkilerinin çoğunlukla müttefiklik ihtiva eden bir karakter taşıdığına tanıklık etmektedir.

³⁶Kanavalava , *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*, s.113–114, 118.

³⁷Konavalava'nın incelemelerine göre bu baskın 875-880'de gerçekleşmiştir. Kanavalava, *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*, s. 113–114, 118.

³⁸Saharov, *Diplometriya Drevney Rusi: IX – Pervaya Polovina X v. s. 182–191, 200; Novosel'sev, Hazarskoe Gosudarstva i Yivo Rol v İstorii Vostoçnoy Yivropi i Kavkaza*, s. 211–219; Novosel'sev *Rus i Gosudarstva Kavkaza i Azii // V.T. Paşuto, Vneşnaya politika Drevney Rusi. M., 1968, s. 99–100; Dudin, Voennie Pohodi Rusov v Tabaristan vo vtoroy polovine IX –naçale X vv. //Vestn. Şev.-Oset. gos. Un-ta im. K.L. Hetagurova, Obşestvennie Nauki, 2012. No: 2. s. 34.*

³⁹Kanavalava , *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*, s. 112.

⁴⁰İbn Hurdazbih, *Kniga Putey i Stran*, Per. S arab., Komment., issled., Ukaz. İ Kartı N. Velihanov, Baku 1986, s.123–124. Bu bölümün Rusçaya tercümesi T.M. Kalinoy ve kısmen İ.G. Kanavalava tarafından yapılmıştır. T. M. Kalinina *Torgovie Puti Vostoçnoy Yevropi IX veka (Po Dannim İbn Hurdazbihi i İbn al-Fakihi)*, s. 71–72; İ.G. Kanavalava, *Put Kuptsov – Rusov na Vostok*, s.15–16. Tekst originala: *Kitab al-Masalik va'l-Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kasim Obaidallah ibn Abdallah İbn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far quae cum versione gallica edidit, indicibus et glossario instruxit M.J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1889 (Bibliotheca geographorum arabicorum. T. VI). R. 16–17.*

⁴¹Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeny O Vostoçnoy Yevrope. T. 2. s. 34; Kanavalava, Put Kuptsov – Rusov na Vostok*, s.12–17.

⁴²Semenov, *Struktura Soobşeniya İbn Hurdazbihi o Mejdunarodnix Targovih Marşutah Evreyev- Pazaniya i Kuptsov – Rusov*, s.34.

KAYNAKÇA

- ALİEV, S.M., “O Datirovke Nabega Rusov, Upomyanutih İbn İsfandiyarom i Amoli”// *Vostoçnie İstoçniki po İstorii Yugo-Vostoçnoy i Sentralnoy Yevropi*. Vip. 2. M., 1969.
- _____, *İstoriya Hazar*. L., 1962.
- _____, “Voevoda Sveneld”// *Kultura Drevney Rusi*. M., 1966, s. 30–35.
- DORN, B. Kaspiy, *O Pohodax Ruskix v Tabaristan, s Dopolnitelnimi Sivideniyami o Drugix Habegah ih na Pribrejya Kaspiyskogo Morya*. SPB., Tip. İmper. Akad. Nauk, 1875.
- DUDİN, V.V., “Voennie Pohodi Rusov v Tabaristan vo Vtoroy Polovine IX –naçale X vv.” // *Vestn. Sev.-Oset. gos. Un-ta im. K.L. Hetagurova, Obşestvennie Nauki*, 2012. No: 2. s. 34-38.
- GARKAVİ, A.Y., *Skazaniya Musulmanskix Pisateley o Slovanyah i Russah*, SPB., 1870.
- _____, *Skazaniya Yevreyskix Pisateley o Hazarah i Hazarskom Çarstve*// Tr. Vostoçnogo Otd. Rus. Arheol. O-va. Vip. 17. SPB., 1874.
- HUDUD EL-ALEM /rukop, Tumanskogo; s vved. İ ukaz, V. Bartolda L., 1930; V.V. Bartold, İzvleçenie iz Soçineniya Gardizi./ Prilojenie k “Otçetu o poezdke v Srednyuyu Aziyu s Nauçnoy Selyu” // V.V. Bartold, Soçineniya, T. 8. M., 1973. s. 14; yivo je. Arabskiye İzvestiya o Ruskax // V.V. Bartold, Soçineniya, T. II, ç. I. M., 1963.
- HVOLSON, D.A., *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omara İbn Dasta*. SPB., 1869.
- İBN HURDAZBİH, *Kniga Putey i Stran*/ Per. S arab., Komment., issled., Ukaz. İ Kartı N. Velihanov, Baku, 1986.
- İBN İSFANDİYAROM İSTORIYA TABARİSTANA// *Drevniyaya Rus v Svete Zarubejnih İstoçnikov, Hrestomatiya/ Pod Red. T.N. Cakson, İ.G. Konovalovay, A.V. Podosinova, T. III. Vostoçnie İstoçniki, M.: Ruskiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke*, 2009, s.164–166.
- KALİNİNA, T.M., “Al-Hazari As-Sakaliba: Kontaktı, Konfliktı?”// *Yerei i Slavyane T. 16. Hazari, İerusalim: Geşarim; Moskva Mostı Kulturi*, 2005, s.101–110.
- _____, “Arabskie İstoçniki VIII–IX vv. o Slavyanah” // *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Yevropi (dalee– DGVE)*. 1991 g. M.: İzd. Firma “Vostoçnaya Literatura”, 1994, s.211–224.
- _____, “İnterpretatsiya Nekotorih İzvestiy o Slavyanah v “Anonimnoy Zapiske”” // *DGVE*. 2001g., *İstoriçeskaya Pamit i Yiyo Voploşeniya, M.: İzd. Firma “Vostoçnaya Literatura”*, 2003, s.204–216.
- _____, “Svedeniya İbn Haukalya o Pohodax o Rusi Vremen Svyatoslava”// *Drevneyşie Gosudarstva na Territorii SSSR., Materialı i İssledovaniya*, 1975, M., 1976, s.90–98.
- _____, “Torgovie Puti Vostoçnoy Yevropı IX Veka” (Po Dannım İbn Hurdazbiha i İbn al-Fakiha), // *İstoriya SSSR.*, 1986. No: 4. s.68–82.
- _____, “Vostoçnoevro-Peyskie Praviteli po Dannım Arabo-Persidskix Geografov X v.”// *Anfologion, Slavyane i İx Sosedi, Vlast, Obşestvo, Kultura v Slavyanskom Mire v Srednie veke. K 70-Letiye B.N. Flori, Vip. 12. M., 2008*, s.76–89.
- _____, “Vostoçnie İstoçniki o Drevne Ruskoy Gosudarstvennosti” (k state K. Tsukermana “Dva Etapa Formirovaniya Drevne Russkogo Gosudarstva”) // *Slavyanovedenie*, 2001, No 4, s.15–19.
- _____, Zametki o Torgovle v Vostoçnoy Yevrope po Dannım Arabskix IX–X vv. // *DGVE*. 1998g., *Pamiti A.P. Novoselseva. M.: İzd. Firma “Vostoçnaya Literatura”*, 2000, s.106–119.
- KANAVALAVA, İ.G., “Geografizatsiya Kontaktov”(Arabskiye İstoçniki IX – Pervoy Polovini X v. o Rusah) // *Vostoçnaya Yevropa v Drevnosti i Srednevekove, Transkontinentalie Puti i Lokalnie Puti kak Sotsiokulturniy Fenomen, XX Çteniya Pamiti V.T. Paşuto Moskva, 16–18 Aprelye 2008g.: Materialı Konf. M., 2008*, s.95–101.
- _____, “O Vozmojnih İstoçnikah Zaimstvovaniya Titula “kagan” v Drevney Rusi” // *Slavyane i İx Sosedi, Vip.10, Slavyane i Koçevoy Mir. M.: Nauka*, 2001, s.108–135.
- _____, “Padenie Hazarii v İstoriçeskoy Pamiti Raznih Narodov” // *DGVE*, 2001g., *İstoriçeskaya pamit i yiyo Voploşenie, M., 2003*, s.171–190.
- _____, *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*// *Vostoçnaya Yevropa v İstoriçeskoy Retropektive, K 80-Letiye, V.T.Paşuto, M., 1999*.
- _____, “Put Kuptsov-Rusov na Vostok”// *Srednivekovaya Rus, Vip. 6. M., 2006*, s.9–28.
- _____, “Puti Soobşeniya v Vostoçnoy Yevrope Po Dannım Srednekovih Arabo-Persidskix Avtorov”// *DGVE 1998g. Pamiti A.P. Novoselseva/ Otv. Red. T.M.Kalinina, M.: İzd. Firma “Vostoçnaya Literatura”*, *Ran*, 2000, s.126–133.
- _____, “Slavyane i Turki v Etnogenealogyah Srednivekovih Arabo-Persidskix Avtorov”// *Turkologičeskiy Sbornik, 2002, Rossiya i Turkskiy Mir, M., 2003*, s.281–291.
- _____, “Vxojenje Rusi s sistemu Političeskix Otnoşeniy Hazari, Halifata i Vizantii (IX v.)” // *Srednivekovaya Rus, Vip, 7 / otv. Red., M.M. Gorskiy, M.: İndrik*, 2007. s.7–30.

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ

- KULIKOVA, O.İ., “Otnoşeniya Drevney Rus so Stranami Kavkaza v Pismennih Istočnikah IX–X vv.” // *Vİ. 2014. No: 1.* <http://www.kavkazoved.info/news/2015/06/20/otnosheniya-drevnej-rusi-so-stranami-kavkaza-v-pismennyh-istochnikah-ix-x-vv.html>, 20.06.2019.
- MESUDİ, *Zolotte Kopi i Possipi Samotsbetov*// Drevniyaya Rus v Svete Zarubejnih Istočnikov.
- MİNORSKİY, V.F., *A History of Sharvan and Darband in the 10th–11th Centuries*. Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd., 1958.
- _____, *İstoriya Şirvana i Derbenda X–XI vekov*. M.: İzd-vo voct. lit., 1963.
- _____, *Hudūd al-‘Ālam: The Regions of the World, a Persian Geography 372 AH – 982 AD*. London, 1937.
- NOVOSELSEV, A.P., “Arabskiy Geograf IX v. İbn Hurdazbih O Vostočnoy Yevrope” // *İssledo-Vaniya po İstorii i İstoriografii Feodalizma k 100-Letiyyu B.D. Grekova. M.: Nauka, 1982*, s.120–127.
- _____, vd., “Drevne Rusckoe Gosudarstvo i Yivo Mejdunarodnoe Značenje”// *Pod red. V.T. Paşut i L.V.Çerepnina.* M.: Nauka, 1965. s. 355–419.
- _____, “Genezis Feodalizma v Stranah Zakavkazya: (Opit Sravniteln -İstoriçeskogo issledovaniya).” M., 1980.
- _____, “Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Pol v İstorii Vostočnoy Yevropı i Kavkaza” M.: Nauka, 1990.
- _____, “Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Pol v İstorii Zapadnoy Yevrazii”// *Slavyane i İx Sosedi, Vıp.10, Slavyane i Koçevoy Mir. M.: Nauka, 2001*, s.59–72.
- _____, “Hristiyanstvo, İslam i İudaizm v Stranah Vostočnoy Yevropı i Kavkaza v Srednie Veka”// *Drevnie Gosudarstva Vostočnoy Yevropı . 1998 g. M.: İzd. Firma “Vo-stoçhaya Literatura”, 2002*, s. 13 (sm. takje: *Vİ. 1989. No 2*, s.45)
- _____, “K Voprosu ob Odnom iz Drevneyşih Titulov Russkogo Knyazya” // *İstoriya SSSR. 1982. No: 4*. s. 150–159.
- _____, “Obrazovanie Drevne Russkogo Gosudarstva i Perviy yivo Pravitel” // *Voprosı İstorii (dalee – Vİ). 1991, No 2–3*, s. 3–20.
- _____, “Vostoçhe Istoçniki o Slavyanah Rusi VI–IX vv.” M., 1965.
- PAŞUTO, V.T., *Vneşnaya Politika Drevney Rusi*. M., 1968.
- PLETNOVA, S.A., *Hazari*. M., 1986.
- _____, *Saltovo-Mayatskaya Kultura// Stepi Yevrazii v Epohu Srednivekovya*, M.,1981.
- _____, “Zakomernosti Razvitiya Koçevniçeskikh Obşestv v Epohu Srednivekovya”// *Vİ. 1981, No 6*, s.50-63.
- _____, *Sarkel i “Şelkoviy Put”, Voronej*, 1996.
- _____, *Oçerki Hazarskoy Arheologii/ Nauç. Red. i Poslesl, V.Y. Petruhina, Moskva; İerusalim: Geşarim,1997*.
- _____, “Koçevniki v Tamatarhe”// *Roc. Arheologiya 2001, No: 2*, s.97–107.
- POLOVOY, N.Y., “O Date Vtorogo Poxoda İgorya na Grekov i Poxode Russkih na Berdaa” // *VV. 1958. T. 14*, s. 138–147.
- _____, *O Russo-Hazarskih Otnoşeniyah 6 40-x gg. X v. // Zap. Odes. Arheologiva. T. 1 (34)*. 1960.
- _____, “K Voprosu o Pervom Pohode İgorya Protiv Bizantii” (Sravni-Telny Analiz Russkih i Bizantiyskix Istočnikov)// *VV. 1961. T. 18*. s. 85–104.
- _____, “O Marşrute Poxode Russkih na Berdaa”// *Zap. Odes. Arheologiva. T.20*. s. 90–105.
- SAHAROV, A. N., *Diplomatiya Drevney Rusi: IX – Pervaya Polovina X v.*, M., 1980.
- _____, “Diplomatiya Svyatoslava,”*İzd.2-e, Dop. M.: Mejdunar. Otnoşeniya, 1991*.
- _____, “Osnovnie Etapı Vneşney Politiki Rusi s Drevneyşih Vremen do XV veka”// *İstoriya Vneşney Politiki Rossii, Konets XV – XVII vek. M., 1999*.
- _____, “Vostoçnyy Faktor” i Zapojdienie Drevne Russkoy Diplomatii (IX – Pervaya Polovina X v.)”// *İstoriya SSSR. 1980, No: 1*, s.24–44.
- _____, “Vostoçnyy Pohod Svyatoslava i Zapiska Greçeskogo Toparha”// *İstoriya SSSR. 1982, No: 3*, s.86–102.
- SEMENOV, İ.G., ““Dilariani” Sagrisa Tmogveli(XII v.)- Kak Tvorçeskaya Pererabotka Hazarskogo Epiçeskogo Skazaniya”// *Materiali Mejdunar. Konf. “Arheologiya, Etnologiya, Folkloristika Kavkaza,” Tbilisi 2004*, s.115-116.
- _____, “Hazarskoe Epiçeskoe Skazanie v Pererabotkax Gruzinskih Avtorov XII veka”//*İstoriiko-Kulturnie i Ekonomičeskie Sveyezi Harodov Kavkaza: Proşloe, Nastoyaşii, Buduşii: Tez.Dokl. Mejdunar. Nauç. Konf., Posvyaş. 80-letiyu İn-ta İstorii, Arheologii i Etnografii DNS RAN*, g. Mahaçkala, 7-8 Oktabra 2004 g. Mahaçkala, 2004 g. s.70-73.
- _____, “K İnterpretatsii Soobşeniya “Kembicskogo Anonima” o Poxodah Helgu, “Çarya Rusii”” // *Yevrei i Slavyane. T. 16. Hazari. İerusalim: Geşarim; Moskva: Mostu Kulturi, 2005*, s. 326–337.

_____, “K Voprosu ob Otnoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX – Pervoy Polovine X Veka”// *Slavyanovedenie*, 2010, No: 2., s. 3–11.

_____, “Struktura Soobşeniya İbn Hurdazbiha o Mejdunarodnix Targovih Marşutah Evreyev- Pazaniya i Kuptsov – Rusov” // *Vestn. Dag. Nauç. Sentra*. 2014, No: 52., s. 68–73.

VESTBERG, F., “K Analizu Vostoçnih İstoçnikov o Vostoçnoy Yevrope” // *Jurnal Ministerctva Narodnogo Proveşeniya*, 1908. *Novaya Seriya*. Ç. XIII (Fevral), s. 364–412; Ç. XIV (Mart). s. 1–52.

YAKUBOVSKIY, A.Y., “ İbn Miskaveyh opohode Rusov v Berdaa v 332g-943/4g.” *Bizantiyskiy Vremennik* (Dalee VV), 1926, T.24, s. 63-92.

_____,”O Russko-Hazarskih i Russko-Kavkazskih Otnoşeniyah v IX–X v.v.”// *İzv.AN. SSSR. Ser. İstoriçeskaya*, 1946. T. III, No 5, http://Annales.info/sbo/contens/an.htm#ian_istfil, 21.06.2019.

ZAHODER, B.N., “İz İstorii Bitovaniya Teksta s Drevneyşim Upominaniem İmeni “Rus” v s Arabskoy Pismennosti”// *Kratkiye Soobşeniya İstituta Vostokovedeniya*, 1956. *Vip. XXII*. s. 7–12.

_____, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostoçnoy Yevrope. T. 1. Gorgan i Povolje v IX–X vv.* M.: İzd-vo vost lit., 1962.

_____, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostoçnoy Yevrope. T. 2. Bulgari, Madyari, Harodi Severa, Peçenegi, Rusi, Slavyane/ AN SSSR, İn-т Народov Azii.* M.: Nauka, 1967.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 287-288

Geliş Tarihi–Received Date: 16.01.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.07.2019

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

RUSSIA’S STEPPE FRONTIER: THE MAKING OF A COLONIAL EMPIRE, 1500-1800

BY MICHAEL KHODARKOVSKY*

MEHMET ÇANKARA**

Çarlık Rusya'nın Nogay, Kalmuk ve Kazaklara karşı, siyasi hedeflerini ve politikalarını araştıran M. Khodarkovsky, Rusya'nın bozkır sınırı olarak gördüğü konargöçer halklar üzerindeki genişleme stratejisini ele almaktadır. Bunun yanı sıra konargöçer halkların Ruslara yönelik tutum ve algılarını da araştıran yazar, merkezi bir devlet ile sınır bölgelerinde yaşayan halklar arasındaki problemleri dikkatle takip etmektedir. İşte bu konuda çağdaş olan tarihçilerden farklı bir anlatı sunan M. Khodarkovsky, Rusya'nın Avrasya sınır bölgelerine emperyalist genişleme siyaseti ve Hristiyan olmayan halklar üzerindeki sömürge siyaseti konusunda uzmanlaşmıştır. Halen Chicago Loyola Üniversitesi'nde tarih profesörü olarak çalışmaya devam eden M. Khodarkovsky, 2002 yılında Indiana Üniversitesi tarafından neşredilen **Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800** (Rusya'nın Bozkır Sınırı: Sömürge İmparatorluğu'nun Oluşumu) başlıklı bu tetkik eseri ile alanında büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Yazar, yaklaşık üç yüz yıllık bir süreçte Rusların kurmuş oldukları devasa sömürge imparatorluğunu incelediği araştırmasının **Acknowledgments** (Teşekkür) kısmında (xi), konu ile ilgili St. Petersburg, Moskova, Astarhan, Orenburg, Kazan, Kiev, Elista ve İstanbul'dan topladığı geniş arşiv külliyatından ve harcadığı on yıllık emekten övgüyle bahseder. M. Khodarkovsky ayrıca, eserinin **The Sociology of the Frontier, or Why Peace Was Impossible** (Sınır Sosyolojisi veya Barış Neden İmkansız) (7-46) başlıklı I. Kısmında, erken ve modern dönemlerde Rusların savunmasız (teşkilatsız) sınır komşuları ile aralarındaki temel sosyolojik farklılıklara ve uyumsuzluklara değinir. Kazan ve Kırım hanlıklarının ise diğerlerine nazaran daha yerleşik ve şehirleşmiş olduklarını vurgular. Yazar eserinin ilerleyen sayfalarında Kabardey, Nogay, Kazak ve Kalmukların konargöçer hayat tarzlarından, Moskova için dengesiz birer müttefik olduklarından ve zaman zaman saldırgan bir komşuluk örneği sergilediklerinden bahsetmektedir. Yazara göre tüm bu olumsuzluklar bölgede sağlam bir müttefik ihtiyacı hisseden Rusya üzerinde önemli bir yük meydana getirmektedir. M. Khodarkovsky, bu dağınık durumun Rusya'nın bölgedeki sömürge siyasetinin oluşmasında etkili olduğunu savunur. Rusya için sınır komşularının dini bakımdan kendilerinden farklılık arz etmesi, kendi aralarındaki bölünmüşlükler ve otorite eksikliği, Hristiyan yönetiminin üstünlüğünü dayatmak ve kendilerini meşru bir zemine oturtmak için birer dayanak teşkil etmiştir. M. Khodarkovsky bu duruma şöyle açıklık getirir: "*Rusya'nın güney sınırları boyunca karşılaştıkları halklarla arasındaki kalıcı barış, varoluşunun varlığına aykırıydı.*" (s.17)

Sınır komşuları ile siyasi, ekonomik, askeri, dini farklılıklarının tartışılmasından sonra eserinin **Frontier Concepts and Policies in Muscovy** (Moskova'da Sınır Kavram ve Politikaları)¹ (46-76) başlıklı II. kısımda yazar, Moskova'nın devlet birliği ile coğrafi sınır çizgisi olarak gördüğü "*sınır*" arasında kesin bir ayırım yaptıktan sonra, bölge halkı üzerinde politik istikrarını, bağlılık yemini (şert'), rehin alma (amanat/emanet), haraç (yasak), yıllık gelir (jalovan'e) gibi kavramları iki tarafın nasıl yorumladığını anlatır. Altın Orda Hanlığı'nın varislerinin kendilerini Moskova ile eşit veya üstün görmesine karşın, Rusların onları Çarlık otoritesine koşulsuz boyun eğdirmek için bu kavramları birer araç olarak kullanması, M. Khodarkovsky tarafından Rusya'nın kendisine meşru bir zemin yaratma teşebbüsü olarak değerlendirir. II. Yekaterina bu konuyu şu sözlerle açıklar: "*Rehinelere Rus dilini öğretmek, onları medenileştirerek ve barbar geleneklerinden caydırmak suretiyle kısa süre içinde rehinelere ihtiyaç kalmayacak ve hepsi Hristiyanlığa döneceklerdir.*" (s.56) Yazar, çarpıcı örneklerle konuyu ele alarak Rusya'nın güney sınırlarında yer alan bozkır halkları üzerinde egemenlik kurma ve kolonileştirme siyaseti izleme gibi hedeflerine dair son derece kıymetli bilgiler sunar.

* Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies, Bloomington: Indiana University Press, 2002, 290 s., ISBN 978-0253-33989-8.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: mehmetcankara7@gmail.com

¹ Moskova Büyük Knezliği

Eserin III. kısmı olan **Taming the “Wild Steppe,” 1480-1600s** (Vahşi Bozkır Evcilleştirme) (76-126) başlığı ile M. Khodarkovsky, Altın Orda Hanlığı'nın yıkılışı ardından onların bölgedeki varisleri durumunda olan Kazan, Kırım, Astarhan ve Nogay hanlıkları ile Moskova arasındaki karmaşık ilişkileri kronolojik olarak anlatıp tetkike girer. Kolonileştirme siyasetinin bozkır coğrafyasında ilerlemesini dikkatle takip eden yazar, Moskova'nın bu halklar üzerine uyguladığı askeri kampanya ve stratejileri Nogaylar üzerinden ele alarak bölgede yaşanan siyasi olayları tartışır.

M. Khodarkovsky, eserinin **From Steppe Frontier to Imperial Borderlands, 1600-1800** (Bozkır Sınırlarından Emperyal Sınır Bölgelerine) (126-184) başlıklı IV. kısma 17. yüzyılın başında Moskova ve bozkır sınır komşuları arasındaki ilişkilerinde önemli bir değişimin söz konusu olduğu hususunda bilgi vererek başlar. 17. yüzyılda Moskova Devleti'nin gittikçe otokratikleşmeye başladığından söz eden yazar, bozkır göçebelerinin sürekli iç savaşlar ile parçalandığını vurgular. Kalmukların 1630 yılında Moskova'nın güney sınır bölgesine gelmeleri ile Moskova'nın yıllarca Nogayları zayıflatma ve bölme konusunda uyguladığı politikaların boşa harcanmış bir zaman dilimi olduğunu ileri sürer. Kalmukların bu bölgedeki faaliyetlerinden yararlanarak Kırım'a on binden fazla Rus'u getirerek yeni bölgeleri ve köylüleri koruma altına almak için sömürgeleştirdiklerini ifade eder.

M. Khodarkovsky, eserinin **Concepts and Policies in the Imperial Borderlands** (Emperyal Sınır Bölgelerinde Kavramlar ve Politikalar) (s. 184-220) başlıklı V. kısmında, Rus devletinin güney sınır bölgelerinde 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyıl boyunca Rusya'nın emperyal yayılım stratejilerindeki dönüşümlerini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Altın Orda Hanlığı'nın mirası olan toprakların yönetilmesi stratejisini “*kolonileştirme ve medenileştirme*” gibi modern ve Avrupalı terimler kullanarak ele alır. Güneydeki sınır bölgesindeki genişleme siyasetinin ekonomik (ticari yolları korumak ve yerleşmiş tarımı bozkırlara getirmek), dini (Müslümanları Hıristiyanlaştırmak) ve ideolojik (üstün Avrupa Hıristiyan kültürünü “barbar” yerlilere getirmek) olduğuna işaret eder.

Netice olarak M. Khodarkovsky'nin incelemesi, tematik ve kronolojik olmak üzere iki konu etrafında şekillenmiştir. Rusya'nın bozkır ile ilişkisini kronolojik bir anlatı eşliğinde sunan M. Khodarkovsky, zaman zaman tekrar riski olsa da ele aldığı konu ile ilgili bölümleri tarihsel bir anlatı izleyerek yeni ve bir objektif düşünce için tasarlamıştır. Sonuç olarak yazar, yalnızca ideoloji ve emperyal söylemlerle değil, aynı zamanda üst düzey bir askeri güç olan Rusya'nın bürokratik araçlar ve stratejiler kullanarak savunmasız sınır toplumlarını yutarak sömürgeci bir imparatorluğa dönüşmesini ayrıntıları ile ele almaktadır.